

socialno delo

letnik 34 - december 1995 - št. 6

visoka šola za socialno delo
ljubljana

socialno delo

Izdaja Visoka šola za socialno delo Univerze v Ljubljani
Vse pravice pridržane

Izdajateljski svet

Vika Bevc

Vito Flaker

Anica Kos

Blaž Mesec (predsednik)

Pavla Rapoša Tajnšek

Marta Vodeb Bonač

Marjan Vončina

Glavni in odgovorni urednik

Bogdan Lešnik

Uredništvo

Darja Zaviršek (knjižne recenzije)

Srečo Dragoš (raziskave)

Jo Campling (mednarodni stiki)

Naslov uredništva

Topniška 33, 61000 Ljubljana

tel. (061) 13-77-615

e-pošta socialno.delo@uni-lj.si

Strokovni svet

Franc Brinc

Gabi Čačinovič Vogrinčič

Bojan Dekleva

Andreja Kavar Vidmar

Zinka Kolarič

Mara Ovsenik

Jože Ramovš

Tanja Renner

Bernard Stritih

Časopis Socialno delo objavlja teoretske članke, poročila o raziskavah s področja socialnega dela, interdisciplinarne študije in prispevke z drugih znanstvenih in strokovnih področij, kritike in komentarje, poročila o strokovnih srečanjih in dogodkih, pisma, knjižne recenzije in druge prispevke, relevantne za teorijo in prakso socialnega dela. Časopis izhaja v šestih številkah na leto.

Znanstveni prispevki so recenzirani (anonimno).

Rokopisi: teoretski članki, raziskovalna poročila in druge poglobljene študije so lahko dolgi do ene avtorske pole (30.000 znakov); daljši so lahko le izjemoma in s privoljenjem uredništva. Druga besedila imajo lahko do pol avtorske pole. Kako naj bo urejeno besedilo za objavo, piše na zadnjih straneh časopisa. Rokopisi so lahko vrnjeni avtorju ali avtorici v dopolnitev ali popravek z uredniškimi in/ali recenzentskimi pripombami.

Avtorske pravice za prispevke, poslane uredništvu, pripadajo časopisu Socialno delo. Uredništvo si pridržuje pravico preurediti ali spremeniti dele v objavo sprejetega besedila, če tako zahtevata jasnost in razumljivost, ne da bi prej obvestilo avtorja ali avtorico.

Knjige za **knjižne recenzije** v Socialnem delu je treba pošiljati v dveh izvodih na naslov: Darja Zaviršek, VŠSD, Topniška 33, 61000 Ljubljana, s pripisom: Za recenzijo v Socialnem delu.

Oglasi: za podrobne informacije pokličite ali pišite na uredništvo. Oglas, ki naj bo objavljen v naslednji številki, je treba poslati uredništvu vsaj mesec dni pred napovedanim izidom številke. Če je oglas že oblikovan, ga oddajte (nezloženega) na formatu A4.

Naročnik na Socialno delo postanete, če se s pismom uredništvu naročite nanj. Na enak način sporočite morebitno spremembo naslova in druge spremembe. Študentje imajo popust, zato priložite dokazilo.

Slika na naslovnici: Roberto Matta Echaurren, *Kljub vsemu* (1947).

Časopis finančno podpirata Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve in Ministrstvo za znanost in tehnologijo.

Po mnenju Ministrstva za znanost in tehnologijo (415-1/93, 28. 1. 1993)
sodi ta izdelek med tiste, za katere se plača 5% davek od prometa.

Tisk: Paco, Ljubljana

Pričujoča številka je nekoliko obsežnejša kakor po navadi, to pa je posledica obsežnega projekta, ki je v njej obravnavan — mednarodnega projekta študija duševnega zdravja v skupnosti — usposabljanja za psihosocialne službe, ljubkovalno projekta Tempus, ki se je kot študij že končal, nadaljuje pa se kot mreža duševnega zdravja v skupnosti. Opravljeno je bilo veliko delo, in to se pozna tudi v pričujočih člankih, ki so večinoma evalvacije študijskega programa, skupna pa jim je v glavnem ugotovitev, da je opravil dve mamutski nalogi: izobrazil je skupino ljudi za področje duševnega zdravja v skupnosti in spodbudil vrsto projektov na tem in bližnjih področjih.

Koordinator študija je bil Vito Flaker, in glede na delo, ki ga je moral ob tem opraviti, ni čudno, da prevladuje tudi kot avtor tekstov. V članku z naslovom K navadnosti izjemnega želi pokazati, kako je lahko socialno delo sinteza različnih konceptualnih okvirov; temu bi dodali akcijska sinteza, saj je za teoretske konceptualizacije značilno, da jih ni mogoče sintetizirati brez preostanka, to pa nas lahko zapelje k antiteoretski, intuicistični naravnosti ali k teoretskim simplicizmom. Vendar avtor razločno pove, da je zanj relevantna sinteza na ravni akcije, ki je seveda ključna za socialno delo. To je razvidno tudi iz njegove Vizije služb za ljudi z dolgotrajnimi psihosocialnimi stiskami, ki zahteva odločno politično delo.

V članku, ki sta ga napisala z Vesno Leskošek, obravnavata vpliv študija duševnega zdravja v skupnosti na socialno delo na področju duševnega zdravja in ugotovita, da je s pomočjo projekta Tempus socialno delo šele prav stopilo na to področje.

Dobro informirana sodelavka študija iz Londona Shulamit Ramon v svojem članku ugotavlja, da sta v času, ko je bila v Sloveniji, tu obstajala dva pomembna projekta na področju socialnega dela: delo z begunci in študij duševnega zdravja v skupnosti. Zelo pohvalen je evalvacijski prispevek Justina Batemana, čeprav se nikakor ne izogiba kritičnim pripombam, kjer se mu zdijo potrebne.

Edina študentka študija duševnega zdravja v skupnosti, ki je napisala članek za to številko, je Jelka Škerjanc. Njen tekst lahko beremo kot poročilo nekoga, o katerem govori J. Bateman: nekoga, ki je našel v Tempusovi skupini podporo in mrežo za svoja že obstoječa prizadevanja na področju skupnostne skrbi.

Mentor pri študiju duševnega zdravja v skupnosti Marjan Vončina v svojem prispevku na videz nasprotuje tezi, da bi se bilo treba za uveljavitev skupnostne skrbi kaj dosti ozirati na politiko, in seveda ima prav: politika sama po sebi nikakor ni naklonjena jasnim, transparentnim projektom, saj mora zadovoljiti preveč raznorodnih interesov in sklepati kompromise tudi takrat, ko je to v škodo dobri praksi. Res pa ima nasprotni avtorjev predlog, razvijanje lokalnih programov dobre prakse, tudi nedvomne politične učinke (poleg tega, da se ne more izogniti politično zamejenem prostoru), to pa prej ali slej pripelje tudi do konfrontacije.

Kako je Tempusov študij vplival na antropološko perspektivo in perspektivo spolov v socialnem delu, piše Darja Zaviršek. To sta seveda zdaj že klasični perspektivi, saj je mogoče šele v luči družbenih razlik, med katere, paradokso, sodi tudi spolna, prav zastaviti akcijo, ki jo zahteva nova ureditev na področju skupnostne skrbi.

V rubriki »faktografija« objavljamo nekatere podatke o programu Tempus in rezultate evalvacije na podlagi vprašalnika, ki so ga izpolnjevali njegovi študentje.

Med sodelavci študija je bil do svoje smrti tudi francoski mislec Félix Guattari, in v spomin nanj objavljamo njegov tekst na temo, ki je sicer stara, a nas v današnjem času vse bolj zaposluje: O produkciji subjektivnosti.

Vito Flaker

K NAVADNOSTI IZJEMNEGA

MOŽNOSTI PARADIGMATSKEGA PREMIKA

Tempusov program študija duševnega zdravja v skupnosti — usposabljanja za psihosocialne službe je prinesel v naš prostor marsikaj novega. Na konceptualni ravni je nova sinteza nekaterih miselnih tokov v socialnem delu (RAMON 1995). Ramonova, ki je bila ena izmed glavnih svetovalk in mentoric našega programa, v svojem članku opisuje razne tradicije, ki so se srečevale in mešale v našem programu. Namen tega članka je to sintezo eksplicirati. Pozorno občinstvo bo brez truda videlo, da je večina elementov in zastavkov sinteze, ki jo bom opisal v nadaljevanju, obstajala že pred Tempusom. Predvsem to velja za ključni vpliv Jordanovega programskega članka o socialnem delu kot pogajanju, ki je nekako vmes med zagovorništvom in svetovanjem (JORDAN 1987). Tisto, kar nam je študij duševnega zdravja v skupnosti zlasti zaradi osebnega sodelovanja Davida Brandona omogočil, je, da smo ustvarili praktično polje, kjer je bilo mogoče te konceptualne zastavitve preskušati, prikrajati in premerjati.

V tem prispevku bom poskušal pokazati osnovne poteze te sinteze na primerih iz duševnega zdravja v skupnosti. Lahko rečemo, da je izbira tega področja poljubna ter da bi lahko podobne primere za zagovor naše sinteze našli tudi drugod. Hkrati pa je duševno zdravje področje, kjer je mogoče prav dobro orisati nekatere stvari. Tako je na tem področju še zlasti dobro vidna interdisciplinarnost, pa tudi tisti majhni prekrški in odklon-skosti, ki jih trše discipline, zlasti pravo in medicina, spregledajo, so pa pomembni

za socialno delo nasploh. Duševno zdravje je prikladno za našo diskusijo tudi zato, ker radikalno vzpostavi vprašanje možnosti pogodbenega odnosa strank socialnega dela.

SOCIALNO DELO KOT PARADIGMATSKI OKVIR INTERDISCIPLINARNEGA PRISTOPA

Področje duševnega zdravja v skupnosti je interdisciplinarno. Duševno zdravje v skupnosti je namreč prostor, kjer se srečujejo sociološke, psihološke, psihiatrične, psihoanalitske, zgodovinske, filozofske in druge teorije in celo teorije socialnega dela. Prav slednje so zame tisto presečišče, oprijemališče ali celo platforma, s katere je možna integracija, ki se bo izognila nekritičnemu eklektizmu in bo omogočila teoretizacijo smiselne akcije.

Za to, da je socialno delo tisti okvir, v katerem lahko duševno zdravje v skupnosti išče odgovore na neposredna vprašanja, bom navedel dva argumenta. Prvi je, da je habitat duševnega zdravja v skupnosti tradicionalno področje socialnega dela. Socialno delo je namreč tista znanost in tudi stroka na področju družboslovja in humanistike, ki nima svojega doma, svojega institucionalnega hrama, in je torej njegovo področje delovanja med ljudmi v skupnosti (JORDAN 1987). Čeprav socialno delo deluje večinoma znotraj ustanov države blaginje in ima težnjo birokratizirati vsakdanje življenje (LIPSKY 1980), nima svojega institucionalnega prostora, ki bi kodiral vedenje udeležencev situacije, kakršnega imajo bolj častitljive stroke (medicina kliniko,

pedagogika šolo, pravo sodišče in psihoanaliza kavč); prav tako nima svoje ezoterične akademske prakse, kot jo imajo sociologija, psihologija, antropologija ipd.

Kar razlikuje socialno delo od drugih strok in znanosti, ki se ukvarjajo s človekom in njegovo družbenostjo, ni samo v njegovi vpletenosti v človeško in družbeno vsakdanost in v pomanjkanju institucionalnih referenčnih sistemov; razlika je v tem, da mora v svoji žlahtni, nezbirokratizirani varianti dati konkretne odgovore na konkretne življenjske stiske ljudi.¹

Iz tega izhajata dve temeljni nalogi socialnega dela. Prva je razpoložljivost in usmerjenost v konkretna pogajanja o blaginji posameznikov, skupin in skupnosti v njihovem konkretnem življenjskem svetu in v njihovem vsakdanjem jeziku, ne pa pod znakom kakšne posebne ustanove (JORDAN 1987). Druga je naravnost v akcijo; socialno delo mora namreč poleg razumevanja situacij, v katerih se znajde, konstruirati tudi konkretne odgovore nanje. V tem smislu je socialno delo teorija ravnanja in hkrati tudi zahteva svojevrstno praktično etiko.

Sintezo teh dveh nalog lahko povzamemo v inovativnosti in singularnosti socialnega dela, ki se s tem izmika racionalni paradigmi znanosti in približa etično-estetski. Vsak poseg socialnega dela je namreč enkraten, kot so enkratne življenjske situacije ljudi in kot so enkratni odgovori nanje. Poteka v nestandardiziranih situacijah, ki jih ne utrjujejo okviri posebne institucionalne obravnave. Hkrati pa inovacija in akcijska naravnost omogočata integracijo različnih teoretskih vzorcev obravnavanja človeške in družbene stvarnosti, integracijo, ki presega zgolj eklektično povezovanje različnih disciplin, šol ter razlagalnih in obravnavnih shem. Pri teh integrativnih procesih gre torej za dve vrsti prevajanja: za prevajanje v vsakdanji jezik in prevajanje v akcijo. In seveda tudi narobe: za refleksije akcije in soočanje zdravorazumskih

pojmov z analitskimi. Ker pri tem ne gre zgolj za preverjanje hipotez, dobi konceptualizacija družbenih problemov in posamičnih stisk poudarjeno induktivno dimenzijo, teorija pa v smislu pojma ozemljene teorije (GLASER, STRAUSS 1967) praktično, pragmatično ozemljitev.

Tak trojni korak – kritična refleksija in konceptualizacija vsakdanosti, dialogsko in raziskovalno (eksplorativno) preverjanje v stvarnosti, akcijska sinteza – lahko imamo za osnovni okvir spoznavne intervencije v socialnem delu.

DEINSTITUCIONALIZACIJA IN NORMALIZACIJA KOT KRITIKA VSAKDANJEGA ŽIVLJENJA

Duševno zdravje v skupnosti na prehodu iz institucionalne v skupnostno obravnavo duševnih stisk najbolj determinirata koncepta deinstitutionalizacije in normalizacije, ki se po eni strani opirata na teorije in kritiko institucionalnega življenja, še zlasti totalnih ustanov, po drugi pa na sociološke teorije vsakdanjega življenja. To uvršča socialno delo duševnega zdravlja v skupnosti med prodornejše oblike socialnega dela (JORDAN 1987: 144).

Deinstitutionalizacija je družbeni proces, ki se je začel precej neopazno med drugo svetovno vojno in se najbolj očitno kaže v zapiranju velikih ustanov, npr. duševnih bolnišnic, in v ustvarjanju novih služb, ki naj bi nadomestile stare. Hkrati je tudi družbeno gibanje, ki je bilo na začetku najbolj glasno kot antipsihiatrija, pozneje pa si je nadelo veliko različnih oblik.

Na konceptualni ravni je deinstitutionalizacija najprej našla svojo tematizacijo zlasti v kritiki totalnih ustanov, ki je temeljila predvsem na delih Goffmana (1961) in Foucaulta (1961), deloma pa tudi Ivana Illicha (1975; 1980). Prva sta se v svojih pomembnih delih ukvarjala s konkretno psihiatrično ustanovo (norišnico), vendar pa je bil njun interes širši: norišnica je bila le poseben primer, razljuden za razumevanje podobnih ustanov na

¹ Akcijska naravnost socialnega dela se odraža tudi v samem imenu discipline, kjer mu v družbi bolj čislanih disciplin, -logij, manjka beseda (*logos*), ki jo nadomešča *delo*, pa še to je izraženo v poljubnem ljudskem, sodobnem jeziku.

drugih področjih. In četudi deinstitutionalizacija kot gibanje in družbeni proces ni ostala omejena na področje duševnega zdravja, se je prvi in verjetno najodmevnejši odziv na Goffmanovo in Foucaultovo delo pokazal v delih in praksi Lainga, Cooperja, Basaglie, Guattarija in drugih.

Pojem normalizacija je nastal kot pozitiven odgovor na vprašanje, ki ga je postavila deinstitutionalizacija, ko je odpravila institucionalne okvire skrbi za nekatere skupine prebivalstva. Kot poseben program se je najprej oblikoval na področju skrbi za duševno prizadete v Skandinaviji (NIRJE, BANK-MIKKELSEN, gl. npr. BROWN, SMITH 1992), razvoj programov normalizacije pa je najbolj povezan z Wolfensbergerjevim imenom (WOLFENSBERGER 1983). Ob konceptu deinstitutionalizacije je normalizacija povezana s pojmom stigmatizacije in deviantne vloge in se opira na sociološke teorije etiketiranja in simbolnega interakcionizma (Goffman, Scheff, Becker, Lemert). V nasprotju s temi teorijami je Wolfensbergerjev program, lahko bi rekli, znanstveno naiven, zato je treba, če se bomo hoteli z normalizacijo zares ukvarjati, poseči po teorijah, ki se ukvarjajo z normalnostjo (npr. CANGUILHEM 1966; FOUCAULT 1978), in pa po tistih, ki se ukvarjajo z vsakdanjim življenjem in njegovo kritiko (SCHUTZ 1971; GARFINKEL 1967; SCHWARTZ, JACOBS 1979; COHEN, TAYLOR 1978; ILLICH 1985).

Če je zapiranje deviantov v totalne ustanove vzpostavljalo normalnost, deinstitutionalizacija in vračanje pregnanih v skupnost nujno pomenita kritiko te normalnosti (FLAKER 1993a; 1994). Ta tema je ključna za program normalizacije, ki je komplementarna deinstitutionalizaciji. Prvi cilj normalizacije je ustvariti kolikor mogoče normalne življenjske razmere za nekdanje varovance totalnih ustanov. V nasprotju z normalizacijo 19. stoletja, ki ji je bil cilj ustvariti normalnega posameznika, je cilj te normalizacije ustvariti normalne situacije in priskrbeti pozitivno vrednoteno vlogo marginalnim in izključenim. Vendar se pokaže, da je problematičen referent normalnosti. Teza, ki jo bomo razvijali, je, da se lahko deviant

izmuzne svoji senci le tako, da postane normativen. In sicer ne z izključevanjem (saj tako je že zdaj), ampak z vključevanjem. Konec koncev so metode, ki jih kvalitativna sociologija uporablja za spoznavanje vsakdanjega, navadnega, skratka, normalnega življenja, metode norosti (GOFFMAN 1963; 1971); bolje: stigmatiki in aziliranci so naravni raziskovalci vsakdanjega življenja. So tujci, novinci in naravni etnometodologi (SCHWARTZ, JACOBS 1979). Če naj bodo resnično navzoči v našem življenju, nam bodo nenehno postavljali vprašanja normalnosti. Hkrati pa metode duševnega zdravja v skupnosti in drugih oblik skupnostne oskrbe in skupnostnega dela zahtevajo inovacije in ustvarjanje novih oblik vsakdanjega življenja (npr. gospodinjstva brez gospodinj, FLAKER 1993b). Pomanjkanje okvira racionalne ustanove zahteva singularne odgovore na probleme preživetja in sožitja, ki segajo čez medinstitucionalne redukcionizme (npr. zasvojenost z mamili, GUATTARI 1992). Vprašanje, ki si ga zastavljamo, je: Kako lahko ti programi prispevajo h kulturi, da bo vsebovala več absurda, kaosa, nesmisla in konfliktov?

Druga ključna tema je vprašanje pogodbenosti odnosov v vsakdanjem življenju, kajti prav pogodbenost je tisti manko, ki je navzoč pri zatiranju deviantov. Pogodbenost je namreč po eni strani idealna podlaga celotne meščanske ureditve, njene racionalnosti in mehanizmov subjekcije, po drugi strani pa so devianti velika razpoka na tej zgradbi, ki si jo z razvrednotenjem in institucionalizacijo deviantov ter strokovnim pokroviteljstvom prizadevamo zakrpati že 200 let (CASTEL 1976). Duševno zdravje v skupnosti je z raznimi oblikami zagovornišтва (BRANDON 1995), z inovacijami pri varovanju pravic, kot je npr. psihiatrični testament (SZASZ 1982; ZAVIRŠEK 1991: 171-180), ustvarilo niz mehanizmov restitucije in ohranjanja osnovnih pravic brez spremljajoče diskvalifikacije, zapiranja in razvrednotenja. Vendar s tem ni odpravilo temeljnega protislovja, izraženega v nezmožnosti deviantov za sodelovanje v pogodbenih odnosih, ki je na neki ravni tudi problem

kapitalistične fikcije o neodvisnem posamezniku. Imperativ in mit neodvisnosti, s katerim se socialno delo srečuje in spoprijema na vseh svojih področjih (DEAN, TAYLOR-GOOBY 1992) pa je mogoče preseči le z radikalnimi spremembami oz. s takimi oblikami sožitja in medodvisnosti, ki bodo prekoračila določila blagovne proizvodnje (ILLICH 1985) in ustvarjanja »novih prostorov svobode« (GUATTARI, NEGRI 1985).

STANOVANJSKE SKUPINE: UMETNOST VSAKDANJEGA V NEVSADANJH PROSTORIH

Nastanek stanovanjskih skupin je prinesel v naš prostor tudi teoretske in praktične inovacije v organiziranju skrbi za ljudi (BRANDON 1992). V tem smislu so praktična aplikacija idej deinstitutionalizacije in normalizacije. So področje razvoja etično-estetske paradigme. Gre namreč za pristop, ki je izrazito praktičen in pragmatičen, saj zadeva zelo elementarne postopke ljudi v službah, ki izvajajo pomoč ljudem v težavah. Ob tem pa so izhodišča ravnanja najprej etična, temeljijo na zahtevi po vključevanju ljudi v družbo, po prevrednotenju njihove vloge, restituciji njihovih pravic in spoštovanju njihove integritete. Humanistična naravnost v vmesnih strukturah ne more pomeniti nekega abstraktnega humanizma in iskanja globokih »človeških« vrednot v individualumu, ampak kratko malo to, da sprejemamo ljudi take, kot so, kot se kažejo v prijaznem ozračju in prijateljskih odnosih, in da tako sprejemamo tudi sebe.

Teorija ravnanja v stanovanjskih skupinah je precej pritlična, ukvarja se zlasti z vsakdanjim življenjem v organiziranem okolju. Socialno delo je umetnost vsakdanjega življenja v novih situacijah. Gre za ustvarjanje vsakdanjosti nevsakdanjega. Okoliščine, v katerih se znajdemo, so nevsakdanje v najmanj dveh vidikih. Prvič gre za ljudi, ki so bili zaradi svoje stigme do nedavnega izključeni iz naše obče vsakdanjosti; gre torej za nova srečanja in izkušnje in odkrivanja sporočil, ki jih ti ljudje nosijo in so bila dolgo zamolčana in spregledana. Hkrati pa je

pogosto razlog stigmatizacije prav nevsakdanjost odgovorov, ki jih imajo ti ljudje na vsakdanje situacije. Nevsakdanje in netipične pa so tudi situacije, ki jih ustvarjamo, da omogočimo vsakdanje življenje ljudem, ki so bili doslej prikrajšani. Zato moramo ustvarjati oblike sožitja, ki so umetne in nevsakdanje. Gre za inovacije na področju človeškega sožitja, za nove oblike bivanja in skupnosti. Stanovanjske skupine, zagovorniške skupine itn. so oblike druženja in bivanja, ki niso bile tipične in jih do sedaj nismo poznali. V njih je treba na novo postaviti nekatera načela komunikacije, vlog in pravil ravnanja. Nove so ne samo v primerjavi z vzorci, ki jih je ustvarila totalna ustanova, ampak tudi v primerjavi z vzorci iz navadnega družinskega življenja. Tako smo v raziskavi o slovenskih stanovanjskih skupinah ugotovili, da te ne morejo povsem posnemati družinskega življenja, čeprav si ponekod prizadevajo za to (FLAKER 1992, glej tudi McCOURT-PERRING 1993). Eden izmed problemov, s katerim se mora nujno srečati vsaka stanovanjska skupina ali katerakoli druga oblika bivanja, ki ni družinska in ne temelji na liku gospodinje, je, kot smo že dejali, odsotnost tega lika. Če ni gospodinje, se mora njena vloga kolektivizirati: ponekod si jo podajajo, ponekod najamejo dodatno moč, povsod pa se stanovalci o tem pogovarjajo. Če v novih organiziranih oblikah skupnega življenja ni nekaterih stvari, ki sicer obstajajo v navadnem meščanskem družinskem življenju, pa so v stanovanjskih skupinah tudi stvari, ki jih v meščanskem družinskem življenju ni. To je, denimo, vzgojiteljeva soba. V stanovanjskih skupinah namreč navadno obstaja prostor, ki je namenjen predvsem osebju in njihovim stvarjem. Poleg tega ozko funkcionalnega namena pa lahko dobi ta prostor tudi svojo družabno eksistenco, postane lahko prostor zbiranja ali pa prostor za zaupne pogovore, dobi pa tudi svojo predstavitevno eksistenco, kajti tudi obiski morajo vedeti oz. imeti vtis, za kaj pri tem prostoru gre.

Ravno zato, ker je situacija nova in umetna, so kljub temu, da so odnosi med

udeleženci v njej naravni in pristni, potrebne tehnologije, ki naj omogočijo skupno bivanje. Vendar pa so v nasprotju s klasičnimi tehnologijami dela z ljudmi, ki izhajajo iz »načel racionalne organizacije«, kjer so odnosi, potrebe in pravice uporabnikov podrejeni tehnologiji »napredka«, delovnega učinka (izolacije) itn., te tehnologije podrejene zahtevam po upoštevanju potreb posameznikov, potrebi po pristnem odnosu, varovanju pravic stanovalcev itn. Lahko si dovolimo, da tudi v tem primeru razmišljamo ekološko in govorimo o novih, »mehkih tehnologijah« in pristopu, ki je »*user friendly*«.

ZAGOVORNIŠTVO

Oblik zagovorništva je zelo veliko. Najlažje si je predstavljati zagovorništvo formaliziranih pravic, prav tako so zelo spektakularne tiste oblike kolektivnega zagovorništva, ki se osredotočajo na kritiko konkretnih služb ali sploh celotnega sistema. Velik del, ki je precej manj opazen, pa je tisti del zagovorništva, ki poteka bolj v senci (BRANDON 1995). Gre za zagovorniške akcije, ki se tičejo nespornostim v dnevnih stikih in gospodinjstvih. Ravno te so v poseben izziv za teorijo in prakso zagovorništva. Najbolj relevantno teorijo lahko najdemo v simbolnem interakcionizmu, še ylasti v tistih Goffmanovih delih, ki so posvečeni predstavitvenim interakcijam v javnih prostorih in interakcijskem redu. Goffman (1963; 1971) se je večkrat pri delu opiral po eni strani na priročnike bontona, po drugi pa izkušnje iz duševne bolnišnice in iz življenja deviantov. V prvih je iskal jasno artikulirana pravila, v drugih pa je spoznaval implicitna pravila prek njihovih kršitev. Zagovorništvo lahko uporabi podobne prijeme in tudi dognanja interakcionizma, vendar pa je vprašanje, ki si ga zagovorništvo zastavlja, drugo. Če je interakcionizmu kot sociološki smeri šlo za razumevanje in razlaganje neposrednih srečanj med ljudmi, pa se zagovorništvo sprašuje, kaj narediti in kako omogočiti, da ne bodo nekateri (tisti, ki jih zagovarjamo) potegnili kratke. V tem

je tudi paradigmatška razlika med socialnim delom in sociologijo.

Spoznavno akcijski projekt zagovorništva na področju vsakdanjika je torej, kako *delovati* v situacijah, ki so izključevalne, poniževalne in diskreditirajoče. Interakcijski prekrški oz. rezidualna deviantnost (SCHEFF 1966) so ponavadi precej neboleči in z njimi opravimo mimogrede, družbeno razpoznavni so le, ko jih transponiramo na kakšno drugo raven, po navadi na raven duševne bolezni. Nalepka družbenega bolnika v interakcijskem smislu še bolj zaplete življenje, in sicer prvič tako, da naredi prekrške, ki so bolj ali manj intersubjektivni, bolj vidne, objektivne, drugič pa tako, da otežuje popravne izmenjave, ki so sicer ljudem v interakcijah dovolj dostopni.

Raznolikost prekrškov, v katere se zapletejo ljudje s psihiatrično zgodovino, je velika in raznorodna. Najbolj razglašeni so seveda tisti, ki imajo opraviti z doživetji, ki so radikalno različna od tistih, ki jih imamo po navadi za sestavni del vsakdanjega sveta, se pravi z glasovi, ki jih drugi ne slišijo, vizijami, ki so drugim očem zastrte, zamislili in fantazijami, ki so za nas realne, pa si jih drugi ne morejo zamisliti. Lahko pa gre za manj spektakularne procese, npr. za pretirano vljudnost ali ubogljivost, vzkipljivost in prepirljivost, manjše formalne prekrške, ki se jih ne splača ali ne more drugače sankcionirati (npr. zamujanje pri izhodi iz kakšne ustanove, prekrški na delovnem mestu itn.), obdobja dezorientacije, zanemarjenost zunanega videza, nenavadna obleka itn. Nekje vmes so tudi še vsi neverjetni dogodki, ki jih znotraj naravnega ali normalnega socialnega okvira ne moremo ali zelo težko pojasniti.

Zato je pomembno pri interakcijskem zagovorništvu po eni strani razvodeniti procese etiketiranja, po drugi strani pa zagotoviti take interpretativne okvire, ki bodo omogočili popravne izmenjave.

Ena izmed možnih taktik je *dedramatizacija* (FLAKER 1993c). Pri tem gre za izločanje dramatičnih relevant situacije. Ljudje, ki slišijo glasove, se na primer

dostikrat odločijo, da bodo glasove ignorirali: »Jih pustim, da grejo po svoje. Tako me ne zagrenijo.« Včasih se z njimi dogovorijo, da jih med opravljanjem dela ali v drugih pomembnih situacijah pustijo pri miru, ali pa se odločijo, da bodo poslušali samo tiste, ki jim hočejo dobro (ROMME, ESCHER 1993). O podobnih procesih piše Perceval, ko opisuje svoj trud, da bi v glasovih spoznal povsem navadne vsakdanje zvoke. Pri tem zadnjem pa ne gre zgolj za vzpostavljanje vsakdanje realnosti kot odločilne, ampak tudi za vzpostavljanje nerelevantnosti glasov, kajti, če Perceval v nekem glasu spozna »grom, mukanje krave, ropotanje zvonca« (PODVOLL 1990: 45), ti glasovi izgubijo relevantno, saj gre za zvoke, ki jim ne pripisujemo kakšnega posebnega pomena. Tudi v medosebnih situacijah gre za podobne zadeve. Zemarjanje nerelevantnih vidikov dogajanja je bolj pravilo kot izjema.² Vse tisto, kar nima opraviti z uradno oz. delovno definicijo situacije, nas načeloma ne zanima. In to pravilo irelevantnosti omogoča, da definicija situacije sploh vzdrži.³ Očitno pa to pravilo neha veljati, ko se zamaje trdnost definicije situacije. V tem primeru je treba najti alternativno definicijo. Možnosti za redefiniranje situacij je po navadi zelo veliko. Tukaj hočemo poudariti to, da lahko med možnimi

definicijami izbiramo take, ki so dramatične, ali pa bolj vsakdanje. Naša teza je, da ljudje, ki so bili psihiatrični uporabniki, in zapletene situacije, v katerih se znajdejo, pogosto potrebujejo prav to, da poiščemo zelo vsakdanje alternativne definicije situacije, oziroma, da banaliziramo ali trivializiramo definicijo situacije, če se kaže možnost, da bi se dramatizirale.⁴

Druga možnost je, prav narobe, da pokažemo zanimanje za to, kar se z nekom *zares* dogaja, da sprejmemo svet, iz katerega smo izločeni, kot možen in zanimiv. Slikarju, ki nam bo hotel pokazati svojo novo sliko, namreč ne bomo rekli: »Ti, tole pa ni res, to si si izmislil, me ne zanima«, pač pa bomo pokazali dolžno zanimanje za umetnino. Nenavadni dogodki in doživljaji imajo estetsko lastnost, ki nas lahko resnično pritegne.⁵

Pri sprejemanju doživetij drugega nam po navadi ni toliko tuja vsebina, kot pa nam manjka okvir, ki bi nam to omogočal preoblikovati v sprejemljivo izkušnjo. Pri slikarju je okvir jasen, ko nam pa nekdo govori o svojih blodnjah, nam je ta okvir manj jasen.

Izkušnje ljudi, ki slišijo glasove, nam kažejo, da je tistim, ki imajo ob sebi ljudi, ki so sposobni sprejeti njihovo izkušnjo vsaj približno tako, kakršna je, precej

² Npr. pravilo vpljudnostne nepozornosti, ko načrtno ignoriramo vidike situacije, ki očitno kršijo interakcijski ritual. Spregledamo, da ima kdo »odprto štacuno«, ali da mu manjka noga itn. Samo zato, da interakcija nemoteno teče naprej.

³ Tako je npr. za prodajalca v trgovini načeloma zanimivo samo to, ali ima potencialni kupec denar, druge njegove lastnosti ga kot prodajalca ne zanimajo. Eden od naših sogovornikov nam je pravil, da ima navado hoditi po trgovinah, kjer vpraša, koliko stvari stanejo, se zaplete v pogovor o draginji, nikoli pa nič ne kupi. Tako si lajša osamljenost, popestri sprehod po mestu, ostane na tekočem o cenah. Ta njegova transformacija okvira dogajanja je benigna in bo ostala verjetno neodkrita. Pomembno je namreč, da se obnaša, kot da ima namen kaj kupiti, če ne danes, pa morda kdaj drugič. »Želite?« – »Nič, samo gledam,« je tipična ritualna izmenjava, ki ohrani definicijo situacije, ne da bi bilo treba realizirati vloge, ki jih situacija vsebuje.

⁴ V tem smislu je treba opozoriti, da tisti, ki zahteva strokovno intervencijo, ponavadi teži k dramatizaciji situacije ter da je strokovna intervencija navadno dramatizirajoča, saj transformira situacijo v sceno. Medtem ko so se prej stvari kratko malo dogajale, pa postanejo udeleženci situacije pred strokovnim občinstvom akterji, ki se jim pripisujejo zavedni in nezavedni motivi, koalicije, zarote itn.; sanje postanejo oraklji, vsakdanje napake simptomi nezavednih konfliktov; vse je pripravljeno za ne-vem-katero-po-vrsti-že ponovitev kralja Ojdipa, kjer se bodo kritiki (strokovnjaki) že spet spraševali: »Kaj je s tem hotel avtor reči?«.

Eden izmed problemov dramatizacije situacije je ta, da se udeleženci popredmetijo v vlogah; dramatizacija kaknega nenavadnega dogodka je kot sredstvo reševanja zapletene situacije učinkovita v tem smislu, da še bolj utrdi človeka v vlogi duševnega bolnika, ne rešuje pa tistega gospodinjanskega problema, ki je stvar zakuhal. Za kritiko dramskega koncepta situacij glej še Ottomayerjevo kritiko (Nastran-Ule 1993).

⁵ V tem smislu lahko socialno delo obravnavamo kot umetnost sožitja z nenavadnim.

lažje živeti s svojimi glasovi, pa tudi živeti v svetu vsakdanjosti (ROMME, ESCHER 1993). Poleg vseh drugih psiholoških prednosti, ki jih ponuja tak zaupnik, je velika prednost tudi ta, da je zmanjšana teža interakcijskih prekrškov. To velja tudi za druge vrste rezidualnih odklonov. Ko Perske (1988) povzema odlike, ki jih imajo prijatelji za ljudi z različnimi posebnostmi, piše, da je ena od njih ta, da lahko tujim ljudem demistificirajo vedenje prijatelja. Potrebni so ljudje, ki lahko sprejemajo ali razumejo različne alternativne okvire, ki jih »neustrezno« uporabljajo interakcijski kršitelji. Gre za lik spremljevalca, družabnika, zaupnika, lahko bi tudi rekli prevajalca: lik, podoben liku, ki ga je v svojem članku postulirala Darja Zaviršek (1994) z imenom kulturnega zagovornika. Se pravi, človeka, ki pozna kontekst vedenja posameznika in ga zna ustrezno pojasniti drugim. Hkrati pa lahko ta lik opravlja tudi funkcije katalizatorja, sodeluje pri popravljalnih ritualih ipd.

Včasih je občinstvu dovolj, da vidi, da je s kom, ki se »čudno« obnaša, kdo, ki se ne. To deluje pomirjujoče. Predstavlja te si sceno v mestnem avtobusu. Nekdo začne vpiti brez razloga. Vaša nelagodnost bo neprimerno manjša, če boste videli, da je nekdo z njim, ki ga poskuša umiriti, se z njim pogovarja kot z odraslim človekom ipd. Tudi če je v resnici ta človek v še večji zagati kot vi, tega verjetno ne boste opazili in boste verjetno nadaljevali vožnjo dosti bolj mirni, kot če bi tega spremljevalca ne bilo.

Naslednja stvar, ki se zdi potrebna, je spoštovanje. Večina interakcijskih prekrškov ima namreč opraviti prav s tem.

Nekoč je v neki stanovanjski skupini prišlo do trenj med stanovalcem in drugimi stanovalci in osebjem. Ozadje teh trenj so bili številni prekrški hišnega reda, alkohol in še zlasti mnoge prelomljene obljube. Osebe je hotelo stvar urediti tako, da bi stanovalca premestili v drugo stanovanje. Ta premestitev je stanovalcu v marsičem ustrezala, saj bi mu zagotavljala več zasebnosti in še nekaj drugih privlačnih stvari. Vendar pa se je v pogovoru o tem odločno upiral selitvi.

Pogovor je potekal v obliki obtožb in protiožb, kdo da je kriv za nastalo stanje. V trenutku, ko se je že zdelo, da pogovor ne bo pripeljal nikamor, se mu je eden izmed članov osebja opravičil in ga lepo prosil, če jim naredi uslugo in se preseli v drugo stanovanje. Stanovalec je to gladko in z veseljem sprejel. Ni hotel, da bi ga metali ven.

NAČRTOVANJE SKRBI

Predpostavke. Načrtovanje skrbi postavlja pred nas strukturne in obravnavne obrate. Na strukturni ravni individualizirano načrtovanje in financiranje vpeljuje dva obrata. Prvi zadeva razmerja moči med državo, javnimi službami in uporabniki. Individualizirano financiranje namreč pomeni neposredna razmerja med uporabniki in državo. V tradicionalnih sistemih blaginje so bile ustanove, zavodi in druge službe vedno posrednik med državo in upravičenci do družbene pomoči in so imele tako tudi »monopol« pri izvajanju specifičnih oblik pomoči, uporabniki so pa bili v izrazito odvisnem položaju, če so hoteli dobivati pomoč. Pri neposrednejših oblikah financiranja pomoči, kjer uporabnik v večji ali manjši meri razpolaga s sredstvi za lastno oskrbo, ta položaj omogoča ne le večje izbire, ampak tudi avtonomnejši položaj in večjo pogodbeno moč (BRANDON 1994).

Drugi obrat, ki izhaja iz radikalno spremenjenega položaja uporabnika, je tudi možnost ustvarjanja ustrežnejših odgovorov na težave in stiske uporabnika (ORME 1995). Pri individualiziranem načrtovanju gre namreč za iskanje rešitev, ki izhajajo iz uporabnikovih potreb, stisk, želj in nujnosti, ne pa za njihovo umeščanje v obstoječo ponudbo služb, storitev in ustanov. To pa zahteva nadaljno diverzifikacijo, pa tudi eksternalizacijo storitev in pluralizacijo akterjev socialnega varstva in zagotavljanja družbene skrbi (vključitev prostovoljnega sektorja, vključevanje uporabnikov in svojcev v izvajanje programov ipd.).

Na obravnavni ravni je vpeljevanje individualiziranega načrtovanja skrbi in

financiranja paradigmatški premik v delu z ljudmi. Nasprotno od klasičnega strokovnjaka, ki dela s posameznikom (*case-work*) in je odnos med strokovnjakom in stranko vsaj v strokovni retoriki osrednjega pomena, je vloga načrtovalca kot tudi izvajalca skrbi bolj obrobne narave (BRANDON, BRANDON 1994). Predmet dela načrtovalca skrbi pa je življenjska situacija v vsej svoji kompleksnosti in razmislek o tem, kako kar najbolj uporabiti sredstva, ki so na voljo v neposrednem okolju uporabnika. Načrtovalec in izvajalec skrbi sta koordinatorja in mediatorja med različnimi silnicami v neposrednem življenjskem svetu uporabnikov, ne pa zgolj popraviljavca napak, ki so ponavadi pripisane uporabnikom samim, ne pa tudi ostalim udeležencem njihovih življenjskih okolij.

V tem smislu se tudi strokovna vloga premakne od navidežno vrednostno nevtralne v angažirano in pristransko. Načrtovalec in izvajalec skrbi zavzemata perspektivo uporabnika in delujeta izrazito zagovorniško, se pravi, se zavzemata za interese in življenjske načrte svojih strank, ne da bi jih že apriori poskušala prilagajati interesom in možnostim obstoječih služb in ustanov. V tem okviru so uporabniki in njihovi svojci že v načelu vključeni v načrtovanje in izvajanje skrbi. To zadnje pa narekuje tudi odpravljanje ezoteričnih, uporabnikom in laikom nerazumljivih postopkov, večjo dostopnost služb in razpoložljivost strokovnjakov.

Načrtovanje skrbi, ki sledi željam uporabnikov. Pri nas se uveljavlja način načrtovanja skrbi, kot ga je slovenskemu občinstvu predstavil v okviru Tempusovega programa David Brandon (1994). V primerjavi z drugimi pristopi, ki so se razvili v okrilju prestrukturiranja skupnostne skrbi in ki kažejo pričakovane znake birokratizacije postopkov s standardizacijo pričakovanih potreb, apriorno vklapljanje odgovorov nanje in redukcijo načrtovanja na obkrožanje postavk na »ček-listah«, je njegov pristop udejanjenje večine načel socialnega dela kot nove paradigme dela z ljudmi. Pristop je enostaven in lahko razumljiv. Sestavljen je iz

treh korakov: (1) izdelave profila, (2) analize situacije s pomočjo štirih magnetov (vpliv, bolečina, spretnost, stiki) in (3) operacionalizacije konkretnega načrta.

Profil, ki je bistvu pripoved človekove zgodbe in njegov opis, s poudarkom na njegovih dobrih in močnih stvareh, nam omogoča celovito spoznavanje človeka v njegovi enkratnosti ter se izogne običajnemu strokovnemu očrnjevanju in žalostnim zgodbam, ki polnijo naše spise z napakami strank in formulirajo stranko kot problem, ki naj bi ga strokovnjak rešil. Prav tak singularen pristop, pripovedovanje določene zgodbe, v določeni situaciji in v določenem trenutku, ki je v bistvu bolj novelistično kot romansijersko, omogoča zastavitev vprašanj, kaj se je zgodilo, in seveda, kaj se bo zgodilo (DELEUZE, GUATTARI 1988: 192-208). Na ta način človek in njegova zgodba ni več predmet strokovne intervencije, ampak je profil le način uokvirjanja strokovnih intervencij v osebni in biografski okvir posameznika in sredstvo vpeljevanja njegove perspektive za analizo posameznikove situacije. Vsaka zgodba je v bistvu nedokončana in skupno delo načrtovalca skrbi in stranke je pravzaprav iskanje možnih nadaljevanj te zgodbe, kajti načrtovalca ne zanima toliko, kdo ali kaj stranka je, ampak kaj si želi in utegne postati.

Štiri magneti imamo lahko za osnovno analitično orodje Brandonovega pristopa k načrtovanju skrbi. Vpliv, bolečina, spretnosti in stiki sicer niso kategorije, do katerih bi Brandon prišel z rigorozno analizo teoretskih konceptov ali z induktivno analizo empiričnih podatkov, ampak je posrečena, skoraj intuitivna sinteza nekaterih normalizacijskih načel (BRANDON 1993; O'BRIEN 1981) z njegovimi konkretnimi izkušnjami dela z ljudmi. Prav lahko bi bile te kategorije tudi drugačne. Pri postopku načrtovanja niti ni toliko pomembno, ali določene okoliščine, želje ali potrebe sodijo v eno kategorijo ali drugo. Bistveni prednosti štirih magnetov sta dve. Najprej to, da so lahko razumljivi strankam in načrtovalcem, blizu njihovi neposredni izkušnji. Hkrati pa imajo moč strukturiranja pridobljenega

materiala. Zato po pravici nosijo ime »magneti«, saj delujejo podobno kot magneti, ki jih postavimo pod papir, na katerem so neurejeno posuti železni opilki. Vzorci, ki se pokažejo, kristalizirajo silnice in uredijo gradivo. Omogočijo načrtovalcem, strokovnjaku, stranki in drugim udeležencem ne samo, da se orientirajo, ampak tudi, da delujejo subjektivno, da vzamejo svojo življenjsko situacijo kot predmet svojega delovanja (FREIRE 1972). Glede na potek postopka načrtovanja skrbi imajo »štirje magneti« vmesno, mediacijsko funkcijo. Želje, potrebe in nuje, ki sevajo iz posameznikovega profila, magneti analizirajo, podobno kot prizma analizira spekter nekega žarka, v urejeno serijo postopkov, ki jih je potrebno udejaniti za dvig kvalitete življenja.

Načrtovanje konkretnih korakov.

Proaktivna, socialnodelavska narava načrtovanja se kaže ravno v zadnjem delu načrtovanju skrbi. Namreč, velik del socialnega dela, še zlasti tistega, ki temelji na nekaterih psihoterapevtskih šolah, je obsojen na nemoč in pasivnost, ko še tako pametne refleksije situacije ostanejo le predmet pogovora in jim ne sledi smiselna akcija. Potrebna je tudi aktivna faza. V njej je treba določiti, kaj se bo počelo. Ideje niso dovolj, treba je jasno opredeliti, kaj bo kdo kdaj naredil. Če se življenjski cilji, osebne želje in nuje življenjskih okoliščin izkristalizirajo v prvih dveh fazah, je treba v operativni fazi določiti vsaj prve korake za doseg te vizije. Smisel jasne in določene operacionalizacije ni toliko v tem, da se je potem po vsej sili držimo, saj je jasno, da je življenje nepredvidljivo in sredstva ponavadi manjša, kot bi želeli, ter da po navadi spregledamo relevantne okoliščine, temveč v tem, da situacija postane pregledna in operabilna. Načrt skrbi kot celota nam v marsičem streže kot ne preveč dober zemljevid. Po njem si lahko začrtamo pot; na terenu pa nas bo marsikaj presenetilo. Zemljevid nam še vedno pomaga primerjati dejansko prehojeno pot z načrtovano. Če česa v načrtu ne uresničimo, bomo bolje vedeli, zakaj in kako je do tega prišlo, kot če načrta ne bi imeli.

Čeprav ima načrtovanje skrbi, kot ga navajamo, večino atributov prakse, ki pomeni uvodoma očrtani paradigmatški preboj, lahko tudi najdemo tudi nekaj pomanjkljivosti in nerešenih vprašanj. Najprej moramo opozoriti, da je načrtovanje skrbi tudi v svojih najbolj žlahtnih izvedenkah predvsem individualizirano početje (BRANDON 1994). Kolektivizira se lahko na dva načina. Prvič, z zbiranjem in analizo posameznih načrtov. Tako lahko na posreden in induktiven način pridemo do združevanja želj, potreb in nujnosti v podobne snope, ki lahko pripeljejo do ustvarjanja odgovorov, ki bodo zadovoljili več posameznikov (npr. skupina za samopomoč, stanovanjska skupina). Drugič, načrt skrbi lahko postane neposredna pobuda za nekatere inovacije, ki so kolektivne narave.

Individualnost načrtovanja je izražena tudi v samem pojmu načrtovanja. Načrt predpostavlja neko racionalno subjektiviteto, ki je še zlasti na področju duševnega zdravja močno dvomljiv koncept. V zadnjem času poznamo sicer tudi druge podobne postopke, npr. načrtovanje kariere, menedžment časa ali načrtovanje družine. Vendar pa te praktike nekako odstopajo od etike vsakdanjega življenja. Večkrat se je zgodilo, da so bili ljudje, ko sem jih pozval, naj naredijo zase načrt skrbi, precej zadržani. Lahko bi rekli, da vsakdanje pojmovanje življenja bolj prisega po eni strani na svoje samoumevnosti, pod drugi pa na spontane dogodke in presenečenja, skratka na usodo. Kot da življenje ne bi bilo več tako resnično, če bi ga načrtovali. V tem je gotovo tudi veliko resnice, in velikokrat se zgodi, včasih tudi na srečo, da se stvari obrnejo drugače, kot smo načrtovali, ali pa da do svojega cilja pridemo na nepričakovan način. Večine življenjskih dogodkov se ne da načrtovati.

Potencial načrta skrbi, četudi ga imamo po vsej pravici za fikcijo, je v transformacijski moči, ki jo ima za posamezne situacije. To pomeni najmanj dvojje. Prvič, če kakšnega dogodka ne moremo načrtovati (prijateljstva, ljubezni ipd.), lahko načrtujemo okoliščine, ki k

temu pripeljejo. In če kdo, ki je osamljen, začne hoditi v disko ali na gasilske veselice, bo morda dobil vsaj nove znanke. Drugič, o transformacijski moči lahko govorimo v tistem aspektu, ki v procesu načrtovanja skrbi transformira pacienta-stranko-invalida v naročnika akcije. Tovrstna transformacija, če je primerno navezana na vzvode družbene moči, je še kako realna, zlasti kot akcija, ki bo koga spremenila, pa četudi je to samo načrtovalec sam.

Drugo vprašanje, ki ga bomo težko rešili, je vsebovano v dejstvu, da akcijo načrtovanja precej pogojuje prav nalepka, ki jo nosi stranka. Čeprav smo z izdelavo profila dosegli, da načrtovalci vidimo najprej človeka in šele potem njegove morebitne primanjkljaje, napake, se pravi stigmo, ostane še vedno dejstvo, da je slednja vzrok in legitimiteta naše dejavnosti. Če naj bo kdo deležen družbene pomoči, mora biti ocenjen in mora biti dokazano, da je je potreben. Cirkularna logika racionalizacije pomoči, ki jo je v marsičem vpeljala ravno totalna ustanova (FLAKER 1995), zahteva določitev takega stanja, da je družbena pomoč mogoča (CASTEL 1981). Odgovor na vprašanje, kako se izogniti stigmatizacijskem pogoju pomoči, ki ga verjetno še dolgo ne bomo našli, pa lahko iščemo v več smereh. Samemu se mi nakazujeta zlasti dve. Ena smer je gotovo še nadaljna razpršitev različnih nalepk, kar lahko pripelje do tega, da za pomoč ne bo potrebna določena nalepka, marveč neko nedoločeno stanje, situacija ali okoliščina. Dober primer za to je npr. potres, ko družbeno pomoč pogojuje stanje oziroma dogodek, ki ni določen vnaprej. Druga smer pa je v univerzalizaciji pravice do kakršnekoli skrbi oz. politike enakih možnosti. Ilustracija za to je pozornost, ki jo gibanje za neodvisno življenje in normalizacijo namenja ustvarjanju možnosti za polno življenje. Če namreč priznava nekaj kot univerzalno pravico, npr. volilno ali ogled filmske predstave, mora vsem in vsakomur posebej, ki si to želi, to tudi omogočiti.

SKLEP

To razmišljanje sem začel z ugotovitvijo, da je socialno delo tisti teoretski okvir, kjer je možna sinteza različnih znanosti, ved in strok, namenjenih človeku in njegovemu družbenemu življenju. Potencial, ki ga ima socialno delo, je v tem, da mora vedno prevesti strokovni in znanstveni jezik v dva jezika: v jezik vsakdanjosti in v nemi jezik akcije. Torej je sinteza vedno narejena za akcijo in je hkrati inovativna in integrativna, na konkreten posamični način. Te značilnosti sem naprej poskušal pokazati in nadalje razdelati na konkretnih primerih duševnega zdravja v skupnosti.

Stanovanjske skupine ilustrirajo tezo o inovativnosti in ustvarjanju umetnih, nenavadnih, a vseeno vsakdanjih oblik življenja, hkrati pa nam govorijo o pomembnosti »mehkih tehnologij« pri delu z ljudmi. Zagovorništvo nam govori o pomembni vlogi, ki ga ima socialno delo pri mediaciji med različnimi svetovi, v katerih ljudje živijo, še zlasti pa o polju vsakdanjih interakcij, kjer lahko na podlagi ravno tistega razumevanja definicije situacije, ki jo imajo stranke, socialni delavci opravijo minuciozno, čipkarsko delo, ki bo omogočilo prepletanje in sobivanje različnih stvarnosti. Načrtovanje skrbi kaže na tendence radikalnih zasukov v socialnem delu, ki se utegnejo pojaviti z neposrednim financiranjem. Ti zasuki bodo okrepili tendence, ki jih tu zagovarjam. Poleg tega nam načrtovanje skrbi kaže na pomembnost kratkih zgodb, »novel« naših strank, ki jim moramo dobro prisluhniti, na prikladnost pritličnih analitičnih orodij in na pomen proaktivne zastavitve socialnega dela nasproti reaktivni. Zlasti pa kaže transformacijsko moč, ki jo lahko ima socialno delo.

Tako lahko govorimo o socialnem delu kot o umetniški praksi, o umetnosti vsakdanjosti nevsakdanjega, o umetnosti ustvarjanja možnosti sobivanja različnih stvarnosti, o praksi z velikim transformacijskim potencialom. Seveda je tak pogled idealizirajoč, ni pa idealističen. Gre

namreč za to, da socialnemu delu, kot ga opisujemo tukaj, pripada manjšina v skupnosti socialnih delavcev in delavk. Večina jih seveda še vedno deluje v institucionalnih in pojmovnih okvirih častitljivejših strok in državne birokracije. Moj namen v tem prispevku pa ni bila rekapitulacija obstoječega stanja v socialnem delu, temveč izluščiti tiste bistvene elemente, ki ločijo socialno delo od drugih strok in omogočajo ne le konstituiranje

discipline *sui generis*, ampak tudi to, da pobegne samoomejujočim in onemogočujočim definicijam in razvije svojo lastno produktivno prakso. Moja teza je v resnici celo pogumnejša, kajti menim, da lahko socialno delo prav zaradi opisanih značilnosti bistveno prispeva k paradigmatiskim spremembam v družboslovju in humanistiki nasploh, saj se tvornost sintez udejanja zlasti v njihovi pragmatiki, ne gramatiki (DELEUZE, GUATTARI 1988).

Literatura

- D. BRANDON (1991b), *Increasing Value: The Implications of the Principle of Normalisation for Mental Illness Services*. Salford University College.
- (1993), Veselje in žalost pri normalizaciji. *Socialno delo* 32, 1-2: 19-25.
- (1993), *Pet principov normalizacije*. študijsko gradivo, VŠSD.
- (1994), Money for Change? V: Brandon (ur.) *Money for Change*. Cambridge: Anglia University.
- D. BRANDON, A. BRANDON (1992), *Praktični priročnik za delo z ljudmi s posebnimi potrebami*. Ljubljana: VŠSD & PEF.
- (1994), *Jin in Jang načrtovanja psihosocialne skrbi*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- D. BRANDON, A. BRANDON, T. BRANDON (1995), *Advocacy: Power to People With Disabilities*. Birmingham: Venture Press.
- H. BROWN, H. SMITH (1992), *Normalisation: A reader for the Nineties*. London: Routledge.
- G. CANGUILHEM (1966), *Le normal et le pathologique*. Paris: P.U.F. slovenski prevod: (1987), *Normalno in patološko*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- R. CASTEL (1981), *La gestion des risques*. Paris: Minuit.
- S. COHEN, L. TAYLOR (1978), *Escape Attempts*. Pelican.
- H. DEAN, P. TAYLOR-GOOPY (1992), *Dependency Culture*. London: Harvester Wheatsheaf.
- G. DELEUZE, F. GUATTARI (1988), *A Thousand Plateaus*. London: Athlone Press.
- V. FLAKER (1992), *Opis stanovanjskih skupin v Sloveniji*. (raziskovalno poročilo, Sodelavka: Bojana Tizmonar), Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti in Višja šola za socialne delavce.
- (1993a), Kdor je z majhnim zadovoljen ne zasluži velikega. V: B. Dekleva (ur.), *Življenje v zavodu in potrebe otrok - Normalizacija*. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti.
- (1993b), Gospodinjstva brez gospodinj. *Socialno delo* 32, 1-2: 38-53.
- (1993c), Advocatus diaboli? *Socialno delo* 32, 3-4: 5-10.
- (1994), On the Values of Normalisation. *Care in Place* 1, 3: 225-230.
- (1995), The Birth of Total Institution and the Rationalisation of Charity in the Age of Reason. *Perspectives in Social Work* 1, 159-168.
- M. FOUCAULT (1972), *Histoire de la folie à l'âge classique*. Paris: Éditions Gallimard. prva izdaja Foucault Michel (1961), *Histoire de la Folie*. Paris: Plon.
- (1978), *Surveiller et punir, Naissance de la prison*. Paris: Éditions Gallimard. slovenski prevod: (1984), *Nadzorovanje in kaznovanje*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Shulamit Ramon

SLOVENSKO SOCIALNO DELO

PRIMER NEPRIČAKOVANEGA RAZVOJA V OBDOBJU PO LETU 1990

Med letoma 1991 in 1994 sem sodelovala v Tempusovem programu izobraževanja za duševno zdravje v skupnosti, ki ga je koordinirala Visoka šola za socialno delo Univerze v Ljubljani. Drugi partnerji so bili iz Trsta v Italiji ter iz Francije in Avstrije. Tako sem občasno predavala v Ljubljani, skupina 11 udeležencev izobraževanja (od skupno 26) pa je bila s svojimi mentorji šest mesecev v Londonu. Ta skupina se je skupaj z britanskimi študenti tretje stopnje tedensko udeleževala mojih seminarjev o duševni stiski, preostale dni v tednu pa so bili na praksi. Vsi udeleženci izobraževanja so usposobljeni strokovnjaki na področju socialnega dela, psihologije, psihiatrije, zdravstvene nege in splošne medicine. Mentorji so bili večinoma učitelji Visoke šole za socialno delo in psihiater iz psihiatrične klinike. V prispevku so opisani cilji in dosežki programa in učinek, ki ga je imel na slovensko socialno delo in na izobraževanje na področju socialnega dela.

SLOVENSKA SOCIALNA POLITIKA

Današnja analiza socialne politike in sistema blaginje v komunističnem bloku je bolj uravnovešena, kot je bila v obdobju hladne vojne. Bolj premišljena sodba je, da so bile prednosti bivšega socialnega sistema v zagotavljanju dostopnega varstva otrok, izobraževanja, zaposlitve, zdravstvene oskrbe, stanovanja, poročniškega dopusta in pokojnin za vse. Toda

standard teh uslug je bil pogosto nezadovoljiv, izbira zelo omejena, s privilegiji za številne elite pa se je ustvarjala neenakost (DEACON 1992; EINHORN 1993).

Za prebivalstvo so bile te socialne pravice samoumevne. Hudo razočaranje, povezano z izgubo varstvene mreže, ki jo je dajal tak sistem socialnega varstva, je pripeljalo do demokratične ponovne izvolitve komunističnih strank na oblast v Bolgariji, Madžarski, Litvi in Poljski.

Tako stanje je tudi v Sloveniji, čeprav je jugoslovanska federacija v sedemdesetih letih vpeljala sistem samoupravljanja v industriji in na nekaterih drugih področjih, npr. stanovanjskem. Dejansko je to pomenilo, da so imeli zaposleni odločilen vpliv pri tem, kako upravljati te službe, o političnih smernicah in financiranju pa so odločali od zgoraj (Rus 1992). Nevladne organizacije niso bile razširjene, čeprav jih je v predkomunističnem obdobju obstajalo precej.

Pokomunistična Slovenija je vpeljala nove sisteme zdravstvenega in pokojninskega zavarovanja in spodbudila ustanavljanje nevladnih organizacij kot del svojih privatizacijskih načrtov. Pravni rezultat je precej kaotičen, nove oblike kvazi privatizacije namreč niso niti legalne niti ilegalne (Rus 1992: 130-1).

Ne glede na svoj pravni položaj so nevladne organizacije nastajale v okviru sistema socialnega varstva. Kot del tega razvoja so ustanovili rehabilitacijske službe, servis za organiziranje prehrane in

Članek je predelana in za naš prostor prirejena inačica avtoričinega članka (1995) *Slovenian Social Work: A Case Study of Unexpected Development in post-1990 Period*, *British Journal of Social Work*, 25: 513-528.

opravljanje domačih del za starejše, organizacije staršev za otroke in mlajše odrasle s težavami pri učenju, upravljanje skrbi (*care management*), družabni klub in stanovanjsko skupino za duševno bolne. Te dejavnosti financira zlasti Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, ne pa Ministrstvo za zdravstvo ali drugi viri.

Določanje politike je v rokah politikov in državnih uradnikov. Ker so elite v Sloveniji številčno majhne in se ljudje pogosto poznajo med sabo, lahko elite izvajajo pritisk na odgovorne za sprejemanje te politike, še zlasti, ker so lahko sami državni uradniki člani teh elit (nekateri državni uradniki npr. poučujejo na univerzah).

SOCIALNI PROBLEMI

Alkoholizem in samomor sta bila zelo razširjena že pred letom 1990 in sta še naprej tista velika družbena problema, ki sta povezana z osebno ranljivostjo. Ocenjuje se, da je v državi 80.000 alkoholikov; velikansko število, saj prebivalstva ni več kot dva milijona. 87% vseh sprejetih v psihiatrične bolnišnice so alkoholiki (ŠVAB-COTIČ 1994).

Visoka stopnja alkoholizma je značilna za več komunističnih držav, vendar so njihove vlade zavirale primerjave in objave relevantnih statistik. Detoksikacijske enote so obstajale, vendar pogosto brez pozitivnih rezultatov; deloma tudi zaradi razširjene visoke stopnje družbene tolerance do pitja. Alkoholizem (v razvitem stadiju) lahko spremljata nasilje in duševne bolezni.

Ob sosedni Madžarski je imela Slovenija najvišjo evropsko in svetovno stopnjo izvršenih samomorov v letu 1991 (35 oseb na 100.000). V letu 1994 je padla na 30 (MILČINSKI 1991; ŠVAB-COTIČ 1994). Madžarska raziskava pojasnjuje družbeno sprejemljivost samomora kot metodo izhoda iz situacije, ki ji nisi kos. Obe državi pa sta obravnavali samomor kot duševno motnjo.

DUŠEVNE BOLEZNI

Število duševnih bolnikov ni jasno. Službe obsegajo psihiatrične bolnišnice in ambulate. V letu 1988 je bilo v bolnišnicah za duševno bolne 1.500 postelj (MILČINSKI 1991), 1.814 ljudi pa je živel v domovih za duševne bolnike (Vovk 1993).

Povprečno bivanje je trajalo 50 dni, stopnja ponovnega sprejema pa je bila 53% (ŠVAB-COTIČ 1994). V primerjavi s sosednjo Italijo, kjer traja bivanje povprečno 14 dni in imajo 15 postelj na 200.000 prebivalcev, je slovenska stopnja visoka, če pa jo primerjamo z avstrijsko in madžarsko stopnjo, je Slovenija izenačena z drugimi srednjeevropskimi državami. 10.500 ljudi je živel v domovih za starejše (Vovk 1993); nekateri so bili tja premeščeni iz psihiatričnih bolnišnic.

POLOŽAJ USTANOV

Kot v drugih komunističnih državah je bil prevladujoč način obravnave dolgotrajnih zdravstvenih in psiholoških problemov institucionalizacija. Obstajale so ustanove za ljudi s težavami pri učenju, za telesno prizadete, duševno bolne – vzporedno z zavodi za mladino. Medtem ko je bilo fizično stanje teh ustanov sprejemljivo, čeprav revno, pa je bila socialna segregacija skoraj popolna. Med ambulantami in institucijami obstaja le šibka služba družinskega zdravnika. Moderna psihiatrična klinika ima na voljo do 100 postelj za sprejeme t. i. bolnikov za krajši čas, to je, do treh mesecev. Tako so bili ljudje z diagnozo nevrotičnih simptomov hospitalizirani v t. i. klinike za obdobje do treh mesecev; tam naj bi jim pomagali z verzijo analitične skupinske terapije.

Psihiatrične bolnišnice sprejemajo ljudi, ki so zboleli za psihozami in alkoholizmom. Sistem zdravljenja vključuje formalno delovno terapijo in skupinsko terapijo. V resnici gre za zelo medicinsko okolje, kjer se za nadzor in omejevanje še vedno uporabljajo postelje z mrežami in kamor celo prostovoljecem ni dovoljeno priti. Švabova pripoveduje, kako so prenehali uporabljati elektrokonvulzivno

terapijo v osrednji bolnišnici, in o tem, kako je v zamreženi postelji zaradi požara, ki naj bi ga povzročila, umrla pacientka (ŠVAB-COTIČ 1994: 318). Celo ta tragičen dogodek ni pripeljal do resničnih sprememb pri vodenju bolnišnice in usmeritvah njenega osebja.

BEGUNCI

Slovenija ni imela beguncev do vojne med Hrvaško in Jugoslavijo leta 1991. Na višku te vojne je bilo v Sloveniji 75.000 beguncev, večinoma v Ljubljani. Danes, leta 1995, jih je še 35.000. Večina hrvaških beguncev se je leta 1992 vrnila domov, nadomestili pa so jih begunci iz Bosne. Za prebivalstvo, kot ga ima Slovenija, je 75.000 (ali tudi samo 35.000) dodatnih ljudi brez stanovanj, brez dela in dohodka velik socialen problem.

Nekateri begunci so prišli živeti k sorodnikom, ki so tako v nekaj tednih postali revni, saj so morali še tisto malo, kar so imeli, deliti s prišleki. Večino beguncev so naselili v izpraznjene vojašnice. Slovenska vlada je trdila, da mednarodni pravni predpisi predvidevajo, da begunci izgubijo ta status, če so razpršeni in če dobijo delo. Sicer pa dela ni dovolj niti za slovensko prebivalstvo.

Dogajale so se mnoge osebne tragedije, ki so jih zaostrovali pogoji življenja v vojašnicah in vsiljeno pomanjkanje aktivnosti. Kaže, da slovenska vlada kljub uradni solidarnosti do težkega položaja beguncev ni imela niti pravih načrtov niti potrebnih sredstev, da bi se lotila reševanja situacije. Pravzaprav je bilo prepuščeno posameznim socialnim delavcem, da naredijo kaj produktivnega za rešitev socialnih in osebnih problemov.

Revščina, nezaposlenost, zanemarjanje in zloraba otrok ter težave pri učenju so veljali za nezaželene okoliščine in ne za socialne probleme, kljub temu da obstajajo ustanove za zanemarjene otroke in za otroke in odrasle s težavami pri učenju.

SOCIALNO DELO

Nasprotno od večine drugih komunističnih držav je socialno delo v Jugoslaviji obstajalo (tako kot tudi na Češkoslovaškem in v Romuniji). Nekaj posebnega pa je bilo to, da so se socialni delavci usposabljali v okviru univerze, kar kaže na višji status tega poklica poklica v Jugoslaviji kot v drugih komunističnih državah. Štiri-letni dodiplomski študij obsega večinoma teoretske predmete in malo praktičnega dela. Slednje se je večinoma izvajalo kot prostovoljno delo v kakšni organizaciji ali kot akcijsko raziskovalni projekt pod vodstvom predavatelja.

V zadnjem času se v učni proces uvajajo bolj interaktivne metode poučevanja, deloma po zgledu programov socialnega dela, ki so jih predavatelji obiskali v zahodnoevropskih državah, in zaradi sodelovanja zahodnoevropskih učiteljev socialnega dela v Sloveniji.

Socialno delo je veljalo za poklic, ki v okviru države skrbi za varnost ranljivih ljudi. Prevladovalo je stališče, da ranljivost ljudi ustvarjajo osebni dejavniki (telesna prizadetost, alkoholizem), ki niso v povezavi z družbenimi odnosi in družbenimi strukturami.

Razmeroma malo socialnih delavcev je bilo zaposlenih v omenjenih psihiatričnih ustanovah. Tako je bilo npr. leta 1992 v slovenskih psihiatričnih bolnišnicah zaposlenih le 23 socialnih delavcev, zato pa 105 psihiatrov in 72 delovnih terapevtov (ŠVAB-COTIČ 1994).

Večina slovenskih socialnih delavcev dela na centrih za socialno delo, ki izvajajo usluge za odrasle, otroke, mladino, posameznike in družine na določenem območju. V centrih so zaposleni tudi psihologi, ki imajo enake zadolžitve kot socialni delavci.

Delo s posameznikom s težiščem na dodeljevanju pomoči in svetovanju je bila prevladujoča metoda dela. Zunanjemu opazovalcu je težko ugotoviti, kakšno in kako intenzivno je bilo svetovanje; Slovenci sami so imeli o tem nasprotujoča si mnenja. Eno izmed njih je bilo, da se svetovanje dejansko sploh ne izvaja, ker

delavci zanj niso usposobljeni in ker ga država ne spodbuja. Po mnenju nekoga drugega v centru zaposleni psihologi izvajajo psihodinamično svetovanje, ki temelji na znanju, pridobljenem med študijem in iz knjig, ter na obiskih majhnega števila seminarjev in mednarodnih konferenc v preteklosti. V praksi ponekod preudarno uporabljajo svetovanje in metode družinske terapije (GRGIČ 1994), vendar je težko oceniti, v kakšnem obsegu.

Skupinsko in skupnostno delo je prišlo v ospredje v sedemdesetih in osemdesetih letih. Nekateri socialni delavci jih še vedno uporabljajo kot dopolnilne metode dela, čeprav dajejo posamezni socialni delavci in psihologi prednost drugim metodam (RAPOŠA TAJNŠEK 1994). Te metode se pogosteje uporabljajo pri delu z mladimi ljudmi (LESKOŠEK 1994) v dnevnem in domskem varstvu.

KONCEPTUALNI OKVIRI IN PODLAGA

Opazen je vpliv psihodinamičnega razmišljanja in odsotnost behaviorističnega ali v naloge usmerjenega (*task-oriented*) socialnega dela (GRGIČ 1994; FLAKER 1993; LEŠNIK 1994). Kaže, da je to dajanje prednosti povezano s številnimi dejavniki:

- osvobajajoče sporočilo psihoanalize;
- povečan poudarek na posamezniku, na pravici posameznika do sreče v postkomunističnem obdobju;
- privilegiran položaj psihoanalize v Evropi, razen v Veliki Britaniji;
- dajanje prednosti nepragmatičnim pristopom v primerjavi s pragmatičnimi med intelektualnimi elitami Vzhodne Evrope in tudi v tradiciji slovenskega socialnega dela;
- dajanje prednosti kreativnemu, na zunaj manj discipliniranemu delu socialnega delavca ali psihoterapevta;
- v Sloveniji še ni pritiskov za cenovno bolj učinkovite ter za poslovno ugotovljive rezultate, kar tako ceni britanska vlada.

Zanimanje za skupinsko in skupnostno delo se povezuje z vplivi, ki so jih imeli:

- poskusi uvajanja dejanskega samoupravljanja, ki so spremljali bolj retorično usmerjeno samoupravljanje v sedemdesetih letih;

- osvobajajoče leto 1968 v Evropi, ki je pripeljalo do novih družbenih gibanj, evrokomunizma v sosednji Italiji, razvoja strukturalizma v francoskem marksizmu, pojava žensk in mladih ljudi kot družbenih akterjev in skupin.

V ta dogajanja je bila vključena tudi jugoslovanska intelektualna elita. Poleti 1968 je priredila mednarodno konferenco o teh vprašanjih poletna šola revije *Praksis* na Korčuli. Vpliv nekonformistične marksistične filozofije na socialno delo v Sloveniji se kaže s prisotnostjo Castella in Guattarija (1982) v Tempusovem programu študija duševnega zdravja v skupnosti. Oba sta obširno in kritično pisala o vzponu birokracije v socialnem varstvu in duševnem zdravju. Guattari, ki je umrl leta 1993, je pisal o pomembnosti psihoanalitično vodenih, vendar strukturno ozaveščenih delovnih skupin na področju duševnega zdravja. Kot psihoanalitik je imel inovativno prakso v bližini Pariza. Drugi vpliv te marksistične tradicije je bila podpora humanističnim pristopom pri študiju posameznikov in družbe (MARCUSE 1971).

Poudarek na skupinskem delu izhaja tudi iz tradicije socialne pedagogike, ki je ustvarila temelje za socialno delo v zahodnoevropskih državah, kot so Nemčija, Francija, Italija in Nizozemska (LORENZ 1993). Socialna pedagogika lahko spodbuja družbeno prilagodljivost, lahko pa tudi avtonomnost in kritičen odnos do sebe in svojega socialnega konteksta.

V obdobju komunizma so mladi partijski aktivisti prevzeli socialno pedagogiko v zvezi z rabo prostega časa. Veliko otrok in mladih je bilo včlanjenih v mladinska gibanja partije, ki so te dejavnosti izvajale. Njihove dejavnosti niso bile avtonomne in niso spodbujale kritičnih stališč, pogosto pa so bile prijetne in socialno koristne; zagotavljale so socialno integracijo otrok v obstoječ družbeni sistem. Na šolah socialne pedagogike v okviru univerz v Vzhodni Evropi torej

niso poučevali socialnega dela in njihovi diplomanti niso izvajali socialnega dela, kot ga poznamo v kateri od imenovanih zahodnoevropskih držav.

Pedagogika, ki temelji na samostojnosti in kritičnem odnosu do družbe, je blizu Freirovem (1972) pojmovanju osvobajanja skozi izobrazbo, pa tudi izpeljavi Mullenderja in Warda. Zanimanje za to verzijo socialne pedagogike je začelo v vzhodnoevropskih državah naraščati po padcu prejšnjih režimov. To je deloma reakcija na konformnost pod komunizmom, deloma pa posledica kulturne sorodnosti z zahodnim delom celinske Evrope. Kot se izraža v slovenskem izobraževanju in usposabljanju za socialno delo, je ta interes bolj prepleten s socialnimi akcijami, akcijskimi raziskavami in različico sistemske teorije kot pa s socialnim delom s posamezniki (*casework*) in v naloge usmerjenim socialnim delom (*task-orientated social work*).

Zaznaven je povečan interes za sistemsko teorijo (DRAGOŠ 1994; STRITH 1994), toda njen izvor je nejasen, upoštevajoč shematično naravo teorije, odsotnot razmejitvev in opiranje na druge pristope pri povezovanju s prakso. Morda je v iskanju (vse)obsegajoče, a vendar fleksibilne paradigme privlačna prav neopredeljena celovitost te teorije. Zanimanje za feministični pristop v socialnem delu (ZAVIRŠEK 1994) izhaja iz spoznanja, da so imele ženske kljub formalni enakopravnosti nižji družbeni status kot moški tako v komunističnih kot v kapitalističnih družbah. Feminizem je skupno gibanje, ki lahko združi ženske z Vzhoda in Zahoda.

Najnovejši razvoj, ki se pojavlja v izobraževanju za socialno delo v Sloveniji, je t. i. pristop valorizacije socialne vloge (*Social Role Valorisation* - SRV;² WOLFENBERGER 1983; RAMON 1991). Skupaj z britanskimi kolegi, ki so sodelovali v Tempusovem programu študija duševnega zdravja v skupnosti, sem odgovorna za njegovo vpeljavo v Slovenijo, saj je vrednostna in konceptualna osnova za delo z duševnimi bolniki. Pozitiven, čeprav kri-

tičen odziv je prišel od povezave med valorizacijo družbene vloge in osvobajajočo družbeno akcijo na eni strani in na drugi protiinstitucionalističnimi strujami pod vplivom Foucaulta, Castella in Guattarija in različico »bosonogega psihoterapevta«, kot jo razlaga John Southgate; to so razvili Slovenci sami (FLAKER 1993).

Te povezave so zanimive tudi zato, ker je valorizacija družbene vloge dejansko usmerjena v naloge (*task-centered*) in nanjo vpliva behaviorizem, nikakor ne psihoanaliza. Morda je privlačnost v koherentni kritiki družbenega in poklicnega odnosa do prizadetih ljudi, ki jo prinaša. Valorizacija družbene vloge je osredotočena na spreminjanje osebnih in družbenih odnosov, a nič manj tudi na spreminjanje pogojev življenja in vedenja.

Donedavna so raziskave na področju socialnega dela bolj kot empirične raziskave obsegale teoretske analize in kritiko. Začetki empiričnega pristopa vključujejo mešanico precej ozkega kvantitativnega merjenja in etnoloških metod ter zelo malo česar koli med obema metodama (MESEC 1994).

RAZMERJE MED TEORIJO IN PRAKSO

Omenila sem že, da se usposabljanje za socialno delo izvaja zlasti na univerzi. Študenti porabijo približno četrtno svojega študija za aktivno udeležbo v različnih projektih. Tako ureditev imajo tudi v Španiji in na Portugalskem. Praktičnega pouka, kot ga poznamo pri nas, v Sloveniji ni bilo in ga še vedno ni. Poskusi Visoke šole za socialno delo, da bi povečali obseg prakse za študente, je naletel na nasprotovanje kolegov z drugih fakultet, ki jim ni po volji uporabna narava študija socialnega dela. Resno se razpravlja o možnosti umika iz univerze, čeprav ima taka rešitev očitno nekaj velikih pomanjkljivosti.

Slovence, ki so bili v Londonu, je presenetila in osupnila stopnja pragmatizma anglosaksonskih sodelavcev; opazili so ga tudi v organizacijah, kjer so bili na

² Pri nas bolj znane kot *normalizacija* (op. ur.).

praksi. Večina jih je občudovala pozornost, namenjeno podrobnostim in spoštovanju do strank, ki so ga opazili v britanskih službah, pa tudi dostopnost sredstev, javno toleranco in upoštevanje rokov.

Pri britanskih socialnih delavcih, ki so jih srečali, in v pisanju popularnih revij za socialno delo pa jih je zmedlo pomanjkanje zanimanja za teoretično in kritično mišljenje. Radi so bili v knjižnicah in knjigarnah in uživali so v trdih teoretskih debatah. Ker so bili bolj podkovani v teoretičnih vprašanih duševnega zdravja kot sicer zelo inteligentni britanski magistrski študenti, so bili tudi bolj spretni v intelektualnih diskusijah.

Morda življenje pod režimom, kjer se ne dogaja veliko in ljudje pogosto ne verjamejo v uradne verzije in kjer je dostop do tuje literature težaven, pripelje do večjega zanimanja za teorijo in do manjše pripravljenosti, sprejeti pragmatizem kot vrednostno nevtralen.

Spremenjen družbeni kontekst je prinesel s sabo nove probleme in nove možnosti, kot pokažeta primera, opisana spodaj.

DELO Z BEGUNCI

Po prihodu prvega vala beguncev iz Hrvaške je začela skupina socialnih delavcev iz Ljubljane na prostovoljni osnovi redno obiskovati taborišča, kjer so begunci živeli. Poslušali so jih in se z njimi pogovarjali. V času med obiski so poskušali dobiti sredstva od slovenske vlade. Tretji steber njihove dejavnosti, ki se je počasi razvijala, je bil poskus, da bi usposobili begunce za samopomoč. Ta dejavnost je obsegala ustanovitev lastnih šol, medsebojno poučevanje v veščinah, ki so jih posamezniki obvladali, izdelavo ročnih izdelkov in njihovo prodajo; izobraževalno delo pa je bilo osredotočeno na zgodovino in jezik njihove dežele (FLAKER 1995).

Glede na velikansko število beguncev, ki so prišli v zelo kratkem času, so ti »obiski« — s soglasjem direktorjev centrov za socialno delo, kjer so bili zaposleni —

postali (neplačano) delo za najmanj dve socialni delavki. Delo je potem prešlo v fazo, ko so našli možnost financiranja izven Slovenije. V tem času je morala vodja skupine pustiti delo v centru za socialno delo, kjer je bila redno zaposlena, in najti zase drug način financiranja. V tem času so kot prostovoljci z begunci delali tudi že njena mama (upokojenka), njen sin (študent) in njen brat (predavatelj socialnega dela), pa tudi veliko študentov socialnega dela.

Posrečilo se ji je pridobiti sredstva od Evropske Unije in od Sorosove fundacije ter povezati delo svoje organizacije z drugimi, neslovenskimi agencijami, ki so delale na tem področju. Iz socialne delavke je postala izkušena organizatorica, večša v pridobivanju sredstev, pogosto pa je morala plačati visoko fizično in čustveno ceno za to spremembo.

Ko je postalo očitno, da se bosanski begunci ne bodo mogli vrniti domov v bližnji prihodnosti, je postala ena pomembnejših dodatnih dejavnosti svetovanje v zvezi s poklicnimi perspektivami in preselitvijo v države, ki so jih bile pripravljene sprejeti (Nemčija, Kanada).

Hkrati je bilo pomembno vzdrževati moralo čakajoče begunske populacije in jim pomagati pri pripravah za življenje v novi državi. Pomagati je bilo treba tudi beguncem, ki so ostali v begunskih taboriščih, ker niso mogli ali niso hoteli nikamor drugam.

Iz tega primera je razvidno, da so številni socialni delavci in študenti socialnega dela, ki so delali kot prostovoljci, pa tudi peščica socialnih delavcev, ki so ves čas delali samo z begunci, pokazali sposobnost ustvarjalnega reagiranja na katastrofo. S svojimi profesionalnimi vrednotami, znanjem in izkušnostjo so usposobili druge, da so se jim pridružili, kar vse je pripeljalo do opolnomočenja (*empowerment*) beguncev. Čeprav sta obe glavni vodji tega projekta študirali na študijskem centru za begunsko problematiko v Oxfordu, pa ni nastal koherenten konceptualni okvir.

TEMPUSOV PROGRAM DUŠEVNO ZDRAVJE V SKUPNOSTI

Ta program je bil osredotočen na vzpostavitev podiplomskega, interdisciplinarnega visokošolskega in magistrskega študija duševnega zdravja v skupnosti. Vsebina programa je bila dogovorjena s tujimi partnerji, ki so aktivno sodelovali pri poučevanju. Ena glavnih sestavin programa je bilo tudi šestmesečno usposabljanje v tujini, v bazah posameznih tujih partnerjev. Med cilji programa je bila tudi ustanovitev knjižnice z literaturo s področja duševnega zdravja v okviru Visoke šole za socialno delo in uporaba pridobljenega znanja in njegovo razširjanje med obstoječe službe v Sloveniji.

Dosežki ob koncu triletnega programa so prekosili te precej zahtevno zastavljene cilje (BRANDON, FLAKER 1995; FLAKER, LESKOŠEK 1994). Udeleženci programa so organizirali več projektov, med drugim naslednje:

- sistem zagovornišтва in družabni klub za uporabnike služb,
- stanovanjsko skupino,
- vzpostavitev upravljanja skrbi, ki dela tudi s skrbniki,
- projekt za integracijo otrok z učnimi težavami v navadne šole,
- projekt ustanovitve doma za odrasle z učnimi težavami z aktivno udeležbo njihovih staršev,
- delo z ljudmi z aidsom in seropozitivnimi osebami,
- svetovalno službo za ženske,
- delovni projekt za bivše paciente,
- svetovalno službo za družine in posameznike,
- mladinski kulturni center in svetovalno službo za mlade,
- strokovni časopis s povzetki v angleščini, prevoda dveh knjižic iz angleščine v slovenščino, vrsta predstavitev programa na britanskih konferencah in objavlanje člankov o programu,
- antropološko raziskavo o ženskah v psihiatrični bolnišnici.

V okviru programa študija duševnega zdravja v skupnosti sta v Oxfordu študirali tudi obe vodji dela z begunci in

njuni dosežki deloma odražajo koristnost Tempusovega programa. Težišče programa je bilo pravzaprav bolj na spodbujanju duševnega zdravja in ne toliko na omejevanju zgolj na področje duševne bolezni.

Pri evaluaciji projekta septembra 1994 so trije direktorji centrov za socialno delo, kjer so zaposleni nekateri udeleženci Tempusovega programa, potrdili zelo pozitiven vpliv izobraževanja na njihovo delo in na centre. Ta občutek se je mešal s strahom, da bodo centri te delavce izgubili, ker se bodo morda raje zaposlili v nevladnih organizacijah. Menili so namreč, da jim centri ne bodo mogli dajati dovolj inovativnih možnosti za delo. Videti je tudi, da se teh delavcev ne angažira tako, da bi vpeljevali spremembe v posameznih delih sistema, razen tem, kjer delujejo. Programu se povsem očitno ni posrečilo spremeniti psihiatričnega sistema od znotraj (BRANDON, FLAKER 1995). Uprava ljubljanskih psihiatričnih služb je bila sicer formalni partner Tempusovega programa. Eden od mentorjev programa je bil tudi izkušen psihiater in tudi ena od študentk je bila psihiatrinja. Preusmerila se je k delu na področju duševnega zdravja v skupnosti in sedaj sodeluje pri vodenju programa skrbi izven bolnišnice. Njene poskuse, da bi vpeljala elemente socialne in psihološke skrbi v bolnišnico, so direktor in drugi psihiatri zavrnil kot »neralistične«. Tudi na kliniki, kjer dela mentor, se ni nič spremenilo. Slovenski psihiatri so zavrnil tudi italijansko psihiatrično reformo (BASAGLIA 1986; RAMON 1990), ki so jo v Sloveniji predstavili italijanski in slovensko-italijanski psihiatri.

To stanje je mogoče pojasniti kot posledico dejstva, da psihiatri projekta niso vzeli za svojega. Odpor do možnosti, da bi se kaj naučili od italijanskih kolegov, je morda povezan z obrambno reakcijo Slovencev, ki bi lahko veliko izgubili, če bi šli po italijanski poti. K temu je treba še dodati, da slovensko Ministrstvo za zdravje ni pokazalo nobenega zanimanja za program, drugače kakor Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve.

Pojmovni okvir, na katerega se opira program študija duševnega zdravja v skupnosti, je na prvi pogled mešanica čudnih združb:

- sociološkega prispevka šole deviantnosti ter francoskih »revizionističnih« marksističnih in strukturalističnih pristopov,
- valorizacije socialne družbene vloge (normalizacije), ki se je osredotočila na spreminjanje institucionalnih ureditev, na povečanje samospoštovanja in zaupanja v lastne sposobnosti pri prizadetih ljudeh, na socialno integracijo in na zagovornišstvo,
- nekonformistične psihoanalitične tradicije, ki je vključevala tudi feministični psihoanalitični pristop,
- moralno angažirane antropologije,
- akcijskega raziskovanja,
- psihosocialnega razumevanja duševnih bolnikov in načina dela z njimi in njihovimi družinami.

SKLEP

V Sloveniji je od leta 1991 prišlo do občutnih družbenih sprememb. Spremembe so se dogajale tudi na področju socialnih služb in izobraževanja za socialno delo, vendar v precej manjšem obsegu.

Inovativna projekta, ki sem ju opisala, ne odražata nujno stanja v socialnih službah nasploh, kjer so zaradi brezbržnosti, birokracije in pomanjkanja sredstev storitve podstandardne in ne ustrezajo potrebam in željam ljudi, še zlasti pa ne stresom življenja v spreminjajoči se družbi.

Po drugi strani pa so številni slovenski socialni delavci pokazali sposobnost ustvarjalnega odziva na prevrate, ki so jih povzročile politične, gospodarske in kulturne spremembe, s katerimi se soočajo. To temelji na trdni zavezanosti univerzalnim vrednotam socialnega dela, odraža pa tudi sposobnost, da izkoristijo nove možnosti, ki jih ponuja spreminjajoča se družba. Slednje je bilo zlasti očitno v okviru Tempusovega programa.

Čeprav je uradni sistem socialnih služb dovolj fleksibilen, da omogoča posameznim socialnim delavcem iniciativnost, pa se sam ni mogel reformirati. Tako tvega, da se bodo bolj inovativni delavci raje zaposlili v nevladnih organizacijah, razen če si bodo vodje služb zavestno prizadevali, da jih vključijo v bolj temeljite spremembe.

Ker Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve financira in podpira večino novih projektov, je zelo verjetno, da bo podprlo tudi temeljitejšje spremembe pri načinu vodenja centrov, vendar ni pričakovati, da bo s tako reformo tudi samo začelo.

Doslej so nove ideje v slovensko socialno delo pogosto vpeljali učitelji socialnega dela. Čeprav v Sloveniji niso zelo cenjeni, pa imajo uglednejši socialni status kot njihovi britanski kolegi, morda zaradi spoštovanja do njihovega teoretskega razmišljanja, ki sem ga omenila v prispevku. Močno društvo socialnih delavcev in vodstvo iz lastnih vrst lahko omogoči slovenskemu socialnemu delu, da se bo razvijalo naprej. Razmerje med teorijo in prakso pa ostaja področje, ki bo zahtevalo veliko sistematičnega urejanja v prihodnosti; na ta način bo lahko nastal skladen, vsestranski okvir socialnega dela.

Slovenci so doslej kar dobro izrabili možnost sodelovanja z zahodnoevropskimi in ameriškimi kolegi. Sami so lahko odločili, kaj bodo sprejeli in izvajali in kaj raje izločili.

Neuspeh pri spodbujanju reforme psihiatričnega sistema je pokazatelj meja moči. Dve nepričakovani lastovki – delo z begunci in Tempusov projekt študija duševnega zdravja v skupnosti – nista dovolj, da bi lahko naznanili novo obdobje v slovenskem socialnem delu. Ker pa odražata sposobnost slovenskih socialnih delavcev in učiteljev socialnega dela, da razvijajo nove načine razumevanja in odzivanja na nepričakovane situacije, da na novo ustvarjajo priložnosti in zavezništva, da bistro uporabljajo zahodno znanje, sta dobro znamenje za slovensko socialno delo.

Literatura

- F. BASAGLIA (ur.) (1968), *L'istituzione negata*. Milano: Einuadi
- D. BRANDON, V. FLAKER (1995), Slovene mental health services. V: S. BALDWIN, P. BARKER (ur.), *International Handbook of Community Care*. London: Routledge. (Zgodnejša verzija tega prispevka je bila predstavljena na konferenci International Mental Health Nursing, Manchester, september 1993, ki jo je organiziral *Nursing Times*)
- R. CASTEL, F. CASTEL, A. LOWELL (1982), *The Psychiatric Society*. New York: Columbia University Press
- B. DEACON (1992), East European Welfare: past, present and future in a comparative context. V: B. DEACON (ur.), *The New Eastern Europe*. London: Sage (1-30)
- B. EINHORN (1993), *Cinderella Goes to Market*. London: Verso
- S. DRAGOŠ (1994), Socialno delo – sistemski vidik. *Socialno delo* 33: 239-48
- G. FLAKER (1995), Community Work and Empowerment – the case of refugees. V: P. PARSLÖE (ur.), *Participation and Empowerment in Social Work*. Moskva: The Soros Foundation (v pripravi)
- V. FLAKER, V. LESKOŠEK (1994), The impact of a Tempus community mental health training programme on Slovenian Mental Health Social Work. *ATSW-CCETSW*, London School of Economics, 5 July
- V. FLAKER (1993), Socialno delo in duševno zdravje. *Socialno delo* 32, 5-6: 29-40 (angleški prevod je na voljo pri avtorju)
- P. FREIRE (1972), *The Pedagogy of the Oppressed*. London: Lawrence and Wishart.
- D. GRGIČ (1994), The Art of Giving (Umetnost dajanja). Prispevek za konferenco Family Work, Budimpešta, 22. Avgust
- B. KEZDI (1989), Negation and Suicide. V: I. Manchnu, B. Kolozsi (ur.), The Complex Analysis of Deviant Behaviour in Hungary. Project no. 4, *Research Review*, 1: 61-9
- B. LEŠNIK (1994), Klinika la Borde – nekateri koncepti, dejavnosti, načela: poskus umestitve. *Socialno delo* 33, 5
- W. LORENZ (1993), *Social Work in a Changing Europe*. London: Routledge
- H. MARCUSE (1971), *One Dimensional Man*. San Francisco: Sage
- B. MESEC (1994), Evaluacija prostovoljnega dela. *Socialno delo* 33, 4
- L. MILČINSKI (1991), Demografska in diagnostična struktura pacientov, ki so bili prvič obravnavani na UKP v Ljubljani. Ljubljana, 1989
- A. MULLENDER, D. WARD (1991), *Self-Directed Groupwork*. London: Whiting and Birch
- S. RAMON (1990) (ur.), *Psychiatry in Transition: British and Italian Experiences*. London: Pluto Press
- (1991) (ur.), *Beyond Community Care: Normalisation and Integration Work*. London: MIND/Macmillan
- P. RAPOŠA TAJNŠEK (1993), Skupnostno socialno delo in skupnostna usmeritev v praksi socialnega dela v Sloveniji. *Socialno delo* 32, 5-6
- V. RUS (1992), Conditions and restrictions for privatization of social services. V: I. Svetlik (ur.), *Social Policy in Slovenia: Between Tradition and Innovation*. Aldershot: Gower (125-40).
- B. STRITIH (1993), Iskanje novih možnosti pri reševanju kompleksnih in osebnih socialnih problemov. *Socialno delo* 32, 5-6
- I. SVETLIK (1992), Slovenia – A portrait of a new European country. V: I. Svetlik (ur.), *Social Policy in Slovenia*. Aldershot: Avebury (1-14)
- V. ŠVAB-COTIČ (1994), The Continuing Care Client. *International Journal of Social Psychiatry* 40, 4: 313-20

- M. VOVK (1993), *The Care of the Aged in Slovenia*. Ljubljana, Gerontological Association of Slovenia
- W. WOLFENBERGER (1983), Social Role Valorisation: a proposed new term for the principal of normalisation. *Mental Retardation*, 21: 234-9
- D. ZAVIRŠEK (1994), Psihiatrični oddelek med boleznijo in njeno kultno manifestacijo: študija primera. *Socialno delo* 33, 4: 217-26
- D. ZORC (1994), Slovene youth in a period of transition from the socialist system to a modern European era. *Social Work in Europe* 1, 3: 14-17

Justin Bateman

EVALVACIJSKO POROČILO

O ŠTUDIJU DUŠEVNEGA ZDRAVJA V SKUPNOSTI V LJUBLJANI

UVOD

V štirih dneh maja 1994 sem imel konzultacije z osemnajstimi študenti, ki so končali tečaj o duševnem zdravju v skupnosti v Ljubljani. Tečaj, znan kot »Tempus«, je potekal že tretje leto in se je v tistem času končeval.

Prosili so me, da s temi konzultacijami pomagam pri evalvaciji tečaja, kar naj bi bil del celostne evalvacijske metode. Moji sklepi in priporočila temeljijo na gradivu, ki sem ga zbral med temi konzultacijami in iz drugih stikov z nekdanjimi študenti Tempusa in s projekti v zvezi z duševnim zdravjem v Ljubljani. Čeprav je metoda nekoliko impresionistična, sem vendarle izkoristil priložnost, da z tamkajšnjimi delavci na področju duševnega zdravja in študenti Tempusa preskusim svoje delovne hipoteze, in prepričan sem, da je to poročilo relevantno.

Upam, da bo poročilo koristilo organizatorjem tečaja in študentom, pa tudi drugim, ki so prosili za izvod. Morda nisem vedno povsem razumel določenih vidikov tečaja in slovenske ureditve na področju duševnega zdravja. Struktura skrbstva in kultura sta v Sloveniji drugačni kakor v moji deželi. Jezik, v katerem so študenti govorili z menoj in v katerem pišem o tem, ni bil njihov materni jezik. Vnaprej se opravičujem, če je zaradi tega prišlo do kakšnih napak, vendar sem prepričan, da se ljudje, ki v Sloveniji delujejo na področju duševnega zdravja, zavedajo teh razlik ter bodo lahko temu prilagodili in si v skladu s tem interpretirali moj komentar.

Prvi del tega poročila, ki naj bi bil v pomoč pri evalvaciji tečaja, temelji na povratni informaciji, ki sem jo dobil od študentov.

Drugi del, razumevanje sedanjih potreb slovenskih delavcev na področju duševnega zdravja v skupnosti, temelji na gradivu, ki sem ga zbral pri študentih, pa tudi na mojih lastnih opažanjih in na moji poklicni oceni situacije, kakor sem jo videl.

PRVI DEL

K EVALVACIJI TEČAJA TEMPUS

TEČAJ JE IMEL MOČAN VPLIV NA ŠTUDENTE

Vedno znova so me med konzultacijami presenetile trditve študentov, da je imel Tempus nanje močan in izrazit vpliv. Večina študentov je želela poudariti, da je tečaj zanje zelo pomemben. Rečeno je bilo, da je:

Nekaj velikega, izjemna izkušnja.

Brez kakšne moje spodbude so mi pripovedovali, da je povzročil velike in izrazite spremembe v njihovem življenju, tako zasebnem kakor poklicnem. Nekdo je poročal:

Odrle so se mi oči.

Lahko rečem, da se le dvema od vseh študentov in študentk ni zdelo, da je Tempus kdovekako vplival nanju, in sploh ne dvomim, da je ta tečaj temeljito in verjetno trajno vplival na večino.

VPLIV JE BIL POZITIVEN

Študentje so se v splošnem strinjali, da so njihovi celostni vtisi o tečaju pozitivni. Nekateri so kratko malo rekli, da so »zelo zadovoljni« z njim, ali pa so bili »zelo veseli«, da sodelujejo v njem. Nekdo ga je opisal kot »zelo dober študij«, nekdo drug kot »fantastično idejo«. Zavedal sem se ne navadnih občutkov lojalnosti tečaju, tako da tudi omembe pomanjkljivosti in kritika niso prizadele pozitivnih občutkov.

Organizatorji tečaja so lahko na to po pravici ponosni. To gotovo niso pripombe, ki bi jih normalno pričakoval od ljudi, ki so končali kakšen program usposabljanja. Verjamem, da bi bil za veliko sodelavcev in organizatorjev vrhunec kariere, če bi se vsaj nekaj študentov odzvalo na tak način.

Zavedal sem se, da študenti mislijo veliko več kot le program usposabljanja, ko govorijo o »Tempusu«. Pojem »Tempus« se nanaša tudi na dejansko skupino študentov in mentorjev, na ideologijo, ki je za programom, in celo na poznejše projekte, ki so se jih lotili študentje. Ko govorim o »tečaju«, mislim torej tudi ta širši pojem.

TEČAJ JE POZITIVNO VPLIVAL NA ŠTUDENTE
NA VEČ NAČINOV

Učinke, o katerih so študentje prepričani, da jih je pri njih povzročil tečaj, lahko razvrstim na več tipov. Opišem jih lahko tako:

1. *Vlil je moč.* To se je pojavilo tako na osebni kakor na poklicni ravni. Kar zadeva osebno raven, je nekaj študentov poročalo, da so se med tečajem ovedli lastne rasti. Ko je neka študentka pojasnjevala, kako močno je vplival nanjo, je povedala, da se mu je pridružila v času, ko je v življenju »iskala nekaj«; ko se je vključila, se je imela za »dolgočasno«, med tečajem pa se je »pomladila«.

Pogosteje je bilo izraženo vlivanje moči na policijski ravni. Neka študentka je menila, da ji je tečaj obnovil ljubezen do izbranega poklica socialne delavke. Druge se je po osmih letih dela v vzdušju

poklicne osamljenosti in frustracij zaradi svojih naprednih idej počutila okrepljeno, ker je tečaj podpiral enake ideje.

2. *Poklicno zaupanje.* Več študentov je na novo doživelo poklicno zaupanje, občutek, da so zaradi tečaja »trdnejši« pri svojem delu.

Med tistimi, ki so poročali o takem učinku, jih je veliko delalo v šolah — kot učitelji, socialni delavci ali svetovalci. Ta skupina študentov iz šolstva je poročala, da je bil neposreden učinek sodelovanja pri tečaju tudi ta, da se jim je izboljšal poklicni status in da so bili kolegi in vodilni pripravljeni sprejeti inovacije in spremembe, ki so jim jih predlagali.

Neka študentka je poročala, da lahko zdaj pozitivno vpliva na prakso; druga, da je zdaj bolj kritična do sistema in spreobrača kolege k svojim pogledom; naslednja je povedala, kako kolegi, ki opažajo, da je mirnejša in bolj obvladana, sprejemajo njen novi delovni stil. Številne pomembne spremembe in inovacije, ki so jih te študentke dosegle v svojih šolah, trdno podkrepljujejo njihovo mnenje, da se jim je poklicni status resnično spremenil. Če se jim status ne bi izboljšal, dvomim, da bi bili kolegi in vodstva tako pripravljeni sprejeti spremembe.

3. *Več znanja.* Študentje, s katerimi sem imel konzultacije, so jasno nakazali, da je bila bistvena korist od tečaja znanje, ki jim ga je dal. Nekateri, ki jim je bilo področje duševnega zdravja na začetku popolnoma novo, so izjavili, da so dobili vse znanje od Tempusa. Drugi, ki so imeli kakšne predhodne izkušnje, so pridobili še več znanja in so tudi menili, da jim je bil tečaj v pomoč tako pri konceptualizaciji novih teoretskih okvirov kakor pri tem, da so jih vpeljali v prakso.

4. *Spremenjen odnos.* Študenti so menili, da je tečaj podprl spremembe v njihovem mišljenju in delu. Spremembe v odnosih so se nanašale v glavnem na k uporabniku usmerjeno perspektivo. Kaže, da je tečaj dobro obdelal to temo in s tem močno vplival na način mišljenja pri študentih. Rekli so, da so zaradi tečaja spremenili odnos do uporabnikov in postali pozorni na njihove potrebe. To so

imeli za nekaj posebno novega; nekateri so poudarili, da je bil v končni fazi najpomembnejši prispevek Tempusa to, da je razvijal vrednosti in koncepte *dobre prakse*.

5. *Vzajemna podpora in poklicne zveze*. Tečaj je omogočil podobno mislečim delavcem, da se povežejo in si izmenjujejo izkušnje. To je bila skupna tema v vseh konzultacijah. Neka profesionalka z dolgoletnimi izkušnjami je to na kratko povzela tako:

Bila sem čisto sama, dokler nisem prišla k Tempusu.

Zaradi povezav, ki jih je ustvaril Tempus, lahko študentje zdaj uporabljajo drug drugega večšine, znanje in energijo v skupnih projektih. Zanimivo je, da pri tem ne gre zgolj za tradicionalna znanja skrbstvenih poklicev – slišal sem, da so študenti, ki se spoznajo na računalništvo in izdajateljstvo, pomagali drugim pri projektih, ki so zahtevali taka znanja.

Dobil sem občutek, da gre za močno in trajno mrežo delavcev nove vrste, ki se znajo zateči drug k drugemu, kadar kaj potrebujejo.

UDELEŽENCI TEČAJA SO BILI Z VSEH VETROV

Prihajam iz poklicne kulture, kjer so viri duševnega zdravja namenjeni ljudem, ki imajo resne težave v duševnem zdravju, zato sem bil presenečen, iz kako raznovrstnih delovnih okolij so prihajali študentje. Čeprav naj bi šlo za pobudo na področju duševnega zdravja v skupnosti, je bilo očitno, da so bili tu tudi študentje, katerih poklicne zveze s področjem duševnega zdravja, kakor sem razumel, so bile šibke. Resda so bili zraven predstavniki psihiatrije, prostovoljnih organizacij s področja duševnega zdravja in svetovalnih organizacij, a bili so tudi ljudje iz služb za mlade, delavci, ki so se želeli specializirati za aids, ljudje, ki so želeli razviti službe za ženske, in znatno število učiteljev iz šol. Neka študentka je zagotavljala, da je delo z duševno motenimi sploh ne zanimala. Nedvomno se je na tem tečaju

zbrala zelo mešana družba. Vendar so mi študentje rekli, da je tako široka definicija področja duševnega zdravja zanje koristna.

Tečaj mi je dal veliko prostora za raziskovanje tega, kaj hočem, ker ni šlo za ozko definicijo duševnega zdravja.

To mnenje so ponavljali tudi drugi; »svo-boda« in »odprtost« Tempusa je po njihovo dovoljevala študentom izbrati tisto, kar so sami želeli. S tako široko osnovo je tečaj omogočil študentom z različnimi poklicnimi interesi razviti in raziskati te interese, celo če zveza med temi interesi in delom na področju duševnega zdravja ni bila kdovekako trdna. Študentje so bili za to hvaležni.

Študentje, ki so bili šibko povezani s področjem duševnega zdravja, so na splošno poročali, da so doživeli stopnjo v tečaju, ko so začeli dvomiti o tem, da bi bil relevanten za njihovo lastno področje. Kako je nekdo poročal, je bilo včasih

težno najti podobnosti.

Nekdo drug:

najprej sem mislila, da to ni zame, pozneje pa sem poskušala najti kaj za svoje delo.

Tisti, ki so poročali o tem, so menili, da tako doživljajo tudi nekateri drugi študenti. Vendar kaže, da so ti študenti sčasoma konceptualno povezali tečaj in svoje delo. Tisti, ki so si prizadevali odkriti, kako je tečaj relevanten zanje osebno, v splošnem poročajo, da je bil končni izid uspešen in so se težave počasi razrešile.

VREDNOSTI TEČAJA SO PRENOSLJIVE NA DRUGA DELOVNA PODROČJA

Ključni dejavnik, zaradi katerega je tečaj sčasoma postal relevanten za tako raznovrstne udeležence, je bila njegova prenosljivost.

Ker je bil fokus tečaja delo z ljudmi, so študentje menili, da je to prenosljivo

na druga področja, kjer gre za na ljudi osredotočeno delo. Pomembna tema tečaja je zadevala vrednosti, ki so nujno relevantne za vsa skrbstvena področja.

Mogoče je tudi, da široka definicija področja duševnega zdravja, kakršno so vpeljali organizatorji tečaja, pelje k manj stigmatizirajočim in bolj kulturno specifičnim konceptom.

Skrbi me, ali niso pri tako širokem konceptu duševnega zdravja zanemarjene potrebe ljudi z resnimi kroničnimi in dolgotrajnimi težavami. Izkušnje v drugih deželah, kjer se skupnostno delo na področju duševnega zdravja razvija že dalj časa, nedvoumno pokažejo, da obstaja nevarnost prerazporeditve virov, namenjenih duševno resno prizadetim, med ljudi v boljčasni življenjski krizi. Iz tega, kar so poročali študentje, vem, da je tečaj pokril tudi »težji« del duševnega zdravja. Kljub temu, da je veliko inovacij, ki izvirajo iz tečaja, vrednih vse pohvale, nekoliko obžalujem, da ne bodo vse izboljšale življenjske ravni najresneje prizadetih.

V bran odločitve, da tečaj razvije zelo širok koncept duševnega zdravja, lahko rečem, da je odprl povsem novo temo v slovenskem skrbstvu – temo duševnega zdravja v skupnosti – in da bi bil močno omejen, če bi sprejel samo ljudi, ki delujejo ali želijo delovati na področju duševnega zdravja. Nekje je treba začeti.

USPOSABLJANJE SE PRENAŠA V PRAKSO

Študentje so bili na splošno trdno prepričani, da jim večšine, znanje in vrednosti, ki so jih pridobili s tečajem, koristijo pri njihovem sedanjem delu. Zgled, kako je tečaj vplival na prakso študentov: študentka, ki je bila prej pri svetovalnem delu z otroki »živčna« in je občutila močan pritisk, da jih mora spremeniti na bolje, je postala bolj sproščena in je sprejela izhodišče, da morajo spremembe, če že, priti od samih otrok. Vse govori za to, da je tečaj povzročil realne spremembe v delovni praksi študentov.

Neki učinek je segel precej dalj od osebne poklicne prakse študentov. Nekateri so poročali, da so vpeljali pomembne

spremembe v svoje ustanove. Študentka, na primer, ki dela v šolstvu, je očitno dosegla znaten napredek pri delu. Vplivala je na ključne osebe na šoli, vključno s tem, da jih je seznanila z relevantno literaturo. Priporočila je nekatere spremembe v šolskih pravilih, ki jih ni sprejela samo njena šola, temveč še sedem šol z istega administrativnega okrožja. Na šolo je vpeljala timsko delo in pravilo, da so socialni delavci in psihologi vključeni v problemske konference. Drugi študenti so pripovedovali podobne zgodbe.

Najopaznejši pa je razvoj za Slovenijo popolnoma novih projektov. Tu ne moremo razpravljati o tem, koliko in kako ga je povzročil Tempus, koliko pa kaj drugega. Stroga evalvacija bi zahtevala veliko več raziskovanja, kakor je bilo mogoče z mojimi konzultacijami. Zaradi velikega vpliva na študente, o katerem so poročali, lahko dovolj zanesljivo domnevamo, da je bil vpliv tečaja pomemben pri tistih projektih, ki so jih vpeljali študentje. Sami študentje menijo, da je bil tečaj pri teh inovacijah zelo koristen:

Posledica tečaja je, da so se stvari začele dogajati.

Vsi najboljši slovenski projekti izhajajo iz Tempusa.

Med novimi projekti, ki so jih razvili študentje programa Temus, so tudi ti:

- Projekt zagovorništva za ljudi s težavami v duševnem zdravju, ki je očitno neposreden rezultat tečaja. Trenutno v njem dela več študentov Tempusa.

- Nova duševnozdravstvena organizacija z imenom Šent, ki jo je izoblikovala druga skupina študentov, daje ključne duševnozdravstvene usluge. Ta organizacija je vzpostavila dnevni center, varno delavnico, stanovanjsko skupnost, svetovanje in možnost samopomoči.

- Projekt, da bi omogočili šolarjem s posebnimi potrebami ostati v navadnih šolah, je skupinska akcija več študentov iz šolstva.

- Cela vrsta dejavnosti, namenjenih potrebam žensk – pomoč po telefonu,

projekt svetovalnice, ženski center. Organiziran je bil tudi teden usposabljanja za pomoč spolno izrabljenim.

Seznam projektov, na katere je vplival Tempus, se bo še daljšal. Nekateri so za zdaj na stopnji načrtovanja, in če se jim bo posrečilo dobiti sredstva, bodo precej prispevali k razvoju skupnostnih služb v Sloveniji. Tempusov študent je napisal osnutek projekta v zvezi z aidsom, študentka nov program za ljudi z učnimi težavami, spet druga vzpostavlja klub gluhih. Tudi drugi študenti so skicirali projekte, ki jih želijo vzpostaviti v prihodnosti, ko bodo imeli za to dovolj časa.

TEČAJ JE IMEL NEKATERE POMANJKLJIVOSTI

Organizacijske zadeve

Večina negativne kritike, ki so jo podali študentje, se nanaša na pomanjkljivosti v splošni organizaciji. Študentje so na to zlahka navezali občutke frustriranosti iz preteklosti, kar kaže, da gre za močne občutke. Kakor se je izrazil nekdo:

Takrat je bilo to zelo pomembno.

Nedvoumno je bilo izraženo nezadovoljstvo zaradi netočnosti. Nekateri študentje so to opisali kot »verižno reakcijo«: če so zamujali na srečanja vodje tečaja, so sčasoma začeli opuščati točnost tudi študentje. Posledica je bila pogosto ta, da so študentje in celo vabljeni predavatelji dolgo čakali, preden so lahko začeli.

Študentje so našli še druge primere neustrezne organizacije: preveč nejasnosti o tem, kaj natanko se pričakuje od njih, prelomljeni dogovori o financiranju študentov na študentski praksi, neustrezen prenos informacij med organizatorji tečaja. Zlasti o tistem delu tečaja, ki je bil namenjen temu, da študenti predstavijo projekte, s katerimi se ukvarjajo, so študentje menili, da bi lahko bil precej bolje strukturiran in da je bilo za predstavitev namenjenega daleč premalo časa. Poleg tega pri doslednji evalvaciji nikoli niso imeli dovolj časa za to, da bi izrazili svoje občutke.

Z zanimanjem sem spraševal študente, ali se jim zdi pomanjkljiva organizacija kulturni pojav ali bolj nekaj, kar je povezano z organizacijo tega tečaja. Očitno je bilo, da se je o tem med študenti veliko razpravljalo, in prevladovalo je mnenje, da pri tem ne gre za kulturo. Študentje so priznavali organizatorjem tečaja marsikatero veščino in kakovosti, toda smisla za strukturirano organizacijo niso šteli mednje.

Čeprav so študentje izrazili precejšno frustriranost zaradi organizacije, so bili odnosi med organizatorji in študenti na splošno odkriti in vzajemno koristni. Prepričan sem, da so o teh problemih odkrito razpravljali in da se vsaka stran dobro zaveda pogledov druge strani.

Mislim, da je bil stil vodenja, ki so ga ponudili organizatorji tečaja, mestoma močno drugačen od tistega, ki so si ga želeli študentje. Obdobja nestrukturiranosti v učnem procesu so lahko resda koristna, vendar je to v tem tečaju postalo neobvladano. Žal kaže, da v mešani skupini mentorjev, članov tima, ki je organiziral tečaj, ni bilo nikogar s posebnimi organizacijskimi veščinami, ki so jih očitno zahtevali študentje. Vizijo, karizmo in politično sposobnost, pognati tak program usposabljanja v tek, morajo spremljati pritlehne organizacijske veščine. Čeprav bi bilo pretirano pričakovati, da bo imela vse te kvalitete ena sama oseba, bi bilo to mogoče v timu. O dinamiki v skupini mentorjev ne vem ničesar, je pa neka študentka opazila, da so tudi tam s težavo obvladovali notranje konflikte.

Posledica vsega tega je bila, z besedami neke študentke:

Tečaj ni razvil vseh svojih potencialov.

Druge izražene pomanjkljivosti

Poleg kritik, ki so letele na organizacijo, sta le še dve študentki izrazili kritiko, in sicer vsaka svojo. Ena je menila, da se je tečaj preveč usmeril k »načelom in praksi« in da je bilo premalo teoretske perspektive. Druga je menila, da je, gledano

za nazaj, tečaj zamudil redko priložnost, da bi podprl spremembe tako, da bi v proces vključil ključno osebo.

Če hočeš kaj spremeniti, moraš kontaktirati in pripeljati ljudi, ki imajo moč – politike, oblast, psihiatre –, iz Slovenije in ne le iz tujine.

KLJUČNI ELEMENTI TEMPUSOVEGA USPEHA

Med konzultacijami sem raziskoval, zakaj je imel tečaj na splošno tako dobre učinke, kakor so jih opisovali študentje. Opazni so bili štirje bistveni elementi:

1. *Praksa.* Govoreč o svojem doživljanju tečaja, so študentje pogosto menili, da je bila za njihov učni proces veliko vredna izkušnja s študentske prakse. Za nekoga je bila to

čisto posebna izkušnja.

Za marsikoga je bila študentska praksa neposredno uporabna pri delu doma. Celo če praksa ni izpolnila pričakovanj, so jo imeli študentje v splošnem za koristno. Nekdo je rekel:

bilo je strašno, a veliko vredno.

Med koristmi od prakse je bila pogosto omenjena priložnost, da se študentje učijo iz primerjave. Kaže, da so študentje spremenili poglede na potrebe svojih služb tako, da so analizirali komparativne prednosti in pomanjkljivosti službe, v kateri so bili na praksi. Izogibali pa so se golemu posnemanju službe.

Očitno je bila izkušnja s prakse za nekatere študente tudi stresna, in neka študentka je menila, da ni bilo od nje nobene koristi.

Imam premalo informacij, da bi analiziral faktorje, ki so vplivali na to, kako je bila kakšna praksa ocenjena, toda tisti, ki so bili skupaj v Londonu, so očitno zlasti cenili izkušnjo, da so odmaknjeni od varnega vsakdanjega okolja in postavljeni v situacijo, v kateri so lahko vzpostavili te-sne odnose s praktiki različnih poklicev.

2. *Multidisciplinarna narava tečaja.* Nekateri študentje so rekli, da je bila to tista »velika stvar«, ki je zaznamovala ves tečaj in njegov uspeh. To je bilo zelo pomembno ne le zaradi tega, ker so različne perspektive poglobljale tečaj, temveč tudi zato, ker je omogočilo, da se multidisciplinarno sodelovanje nadaljuje tudi po tečaju.

3. *Stiki z drugimi študenti.* Kakor je omenjeno zgoraj, je udeležba na tečaju omogočila delavcem različnih profilov izoblikovati trdne, učinkovite in trajne odnose. Ta pojav se kaže v zgoraj omenjenih projektih, od katerih jih veliko vključuje Tempusove študente v sodelovanju z drugimi. Več študentov je poudarilo, da je pomembno vedeti, da pred tečajem niso poznali nobenega drugega študenta, vendar so med tečajem postali prijatelji, tako da jih večina zdaj sestavlja delovno in podporno mrežo. Tempusovi študentje v glavnem še naprej pomagajo drug drugemu in med tistimi, s katerimi sem se sreča, sem dobil vtis, da v skupini vlada solidarnost.

4. *Način dela na tečaju.* Nekateri študentje so dejali, da je bil bistven pri tečaju način dela. Rekli so mi, da je delo v skupinah in »delavnicah« (v nasprotju s tradicionalnimi predavanji) spodbujalo kreativnost in da je bilo zanje nova izkušnja učenja. Nekateri so menili, da so take učne tehnike z udeležbo sprva težavne za ljudi, ki so navajeni na tradicionalnejši stil, ker jih silijo misliti s svojo glavo in uporabljati svoje lastne resurse. Rekli so mi tudi, da je imela pri tem načinu dela pomembno vlogo vključitev britanskih mentorjev.

SKLEP

Program Tempus je v Slovenijo vnesel novo obliko usposabljanja. Po besedah udeležencev je imela dramatičen in ugoden vpliv nanje, vlila jim je novo energijo, jim prinesla novo trdnost pri delu in spremenila njihove poglede in vrednosti; zdaj so se osredotočili na potrebe tistih, ki uporabljajo njihove storitve. Konkretna znaka Tempusove vrednosti lahko

opazimo v spremembah, ki so jih vnesli študentje na svoja delovna mesta, in v novih projektih na področju skrbstva v Sloveniji. Tempusu se je posrečilo, da je omogočil ljudem iz različnih skrbstvenih poklicev sestaviti mrežo, v kateri lahko sodelujejo pri celi vrsti novih pobud. Tečaj je trpel zaradi nekoliko pomanjkljive organizacije, vendar je bila za njegov uspeh bistvena temeljna struktura programa – multidisciplinarna udeležba, nove metode usposabljanja in študentska praksa – in to očitno potrjuje, da je bil tečaj dobro zastavljen. Čeprav je bil najsplošnejši okvir tečaja duševno zdravje v skupnosti, se veliko udeležencev ni posebej zanimalo za potrebe duševno motenih. Vendar pa so nauki tečaja prenosljivi na druga področja, ker se je tečaj usmeril na potrebe uporabnikov in dobro prakso v razmerju med službami in njihovimi uporabniki.

DRUGI DEL

TRENTNE POTREBE

TEMPUSOVIH ŠTUDENTOV IN PROJEKTOV
(OPOMBE K RAZVOJU SKUPNOSTNIH SLUŽB
ZA DUŠEVNO ZDRAVJE V SLOVENIJI)

Programu Tempus se je posrečilo, da je razvil celo vrsto novih socialnih projektov in omogočil študentom vpeljati spremembe v domača delovna okolja. Zdaj je treba zagotoviti, da se bo doseženi napredek ohranil. Zato sem na konzultacijah spraševal študente tudi o problemih in rešitvah v zvezi z njihovim sedanjim delom. V nadaljevanju so orisani poglobljeni problemi in nekatere potencialne rešitve.

POMANJKANJE DENARJA ZA PROJEKTE

Ni presenetljivo, da je bilo to v študentskih odgovorih najpogostejše omenjeno. Glede na to, da veliko projektov obstaja samo zaradi prostovoljnega dela osebja, so močno podpirali načelo »ustrezno plačilo za ustrezno delo«. Tu ne gre zgolj za izboljšanje dohodka delavcev, ki so že angažirani pri kakšnem projektu; če bi lahko ponudili plačo, bi lahko pridobili k

projektu več osebja, kar bi zmanjšalo pritisk na obstoječe delavce. Za nekatere projekte je bil poglobljen finančni problem v tem, da niso vedeli, kaj napraviti, da bi prišli do sredstev; ljudje niso vedeli, kako odpreti potencialne kanale financiranja in kako zbirati sredstva na splošno.

Za nekatere je bila bistvena tudi trajnost financiranja. V splošnem poteka financiranje od leta do leta. To projektom ne daje nobene varnosti in zaradi tega je učinkovito upravljanje projekta izjemno težavno. Če bi država sprejela politiko triletnega financiranja (vsaj za projekte, ki so dokazali svojo vrednost), bi bila situacija veliko boljša.

POMANJKANJE VLADNE POLITIKE ALI ZAKONA

Delavci so se pogosto pritožili, da morajo delovati v političnem vakuumu, saj država ne daje nobenih jasnih smernic. To je bilo najmočnejše izraženo v zvezi z zakonodajo o duševnem zdravju, ki je praktično ni, toda tudi delavci v šolstvu so si želeli jasnejše politike. Študentje so ugotovili, da je posamezniku izjemno težko kaj dosti vplivati na politiko zunaj neposredne delovne situacije in da je potrebno širše gibanje.

Prav gotovo je potrebna bolj jasna vladna politika o prioritetah v financiranju socialnega skrbstva. Trenutno veliko različnih projektov tekmuje za sredstva in ni vedno jasno, na kakšnih osnovah se sprejemajo odločitve. Če financierji ne določijo racionalno in objektivno, kakšne vrste razvoj bi bilo treba po njihovo financirati, bodo že tako skromna sredstva še naprej dobivali tisti, ki najglasneje vpijejo ali ki imajo skriven vpliv.

Postalno mi je tudi jasno, kakor je bilo jasno številnim študentom, da je za resnično spremembo na področju duševnega zdravja v Sloveniji treba spremeniti obstoječe zakone in napisati nove, kjer jih še ni.

Pri tem si je treba najprej razjasniti zakon, ki se nanaša na pravice uporabnikov, zlasti glede sprejema v bolnišnico. Sedanje stanje, ko je po vsem sodeč mogoče odvzeti ljudem državljske pravice

brez ustrezne presoje, je problematično za vsakogar, ki se ukvarja s človekovimi pravicami v Sloveniji, in ima potencialno škodljive učinke na status te nove države v modernem svetu. Povedali so mi, da za sprejem v bolnišnico zadošča, da sorodniki pokličejo policijo, ki odpelje osebo v bolnišnico, kar temelji zgolj na praksi in nima osnove v zakonu.

Študentje so tudi močno poudarili, da bi moral obstajati zakonski okvir, ki bi dovoljeval obstoj neprofitnih organizacij. Trenutno so projekti, ki želijo preživeti zunaj državnih služb, prisiljeni biti »društva« ali pa so pripojeni h kakšnemu društvu. Ta vrsta registracije prinaša s seboj neprijetne zakonske zahteve, in plačevanje davkov je le ena izmed njih.

POMANJKANJE JAVNE PODPORE

Odsotnost duševnozdravstvene politike na vladni ravni se odraža v pomanjkljivi podpori konceptom duševnega zdravja v skupnosti na splošno.

POMANJKANJE JASNE POLITIKE ZNOTRAJ ORGANIZACIJ

Ni vedno država tista, ki jo je treba spodbuditi k oblikovanju jasne politike. Vsaj v eni nevladni organizaciji so delavci izrazili potrebo po jasnih ciljih in prioritetah, da bi delali in se odločali v skladu z njimi. Kaže, da je razlog za sedanje pomanjkanje jasnosti deloma težava, da bi dosegli konsenz znotraj organizacije. Neki delavec je dal predlog, ki ima po vsem sodeč precejšnjo težo, da bi si zastavili cilje, prioritete in politiko za eno leto, potem pa bi jih revidirali. To bi odvzelo procesu odločanja nekaj napetosti in odločitev ne bi bilo treba sprejemati enkrat za vselej. To bi olajšalo sklepanje kompromisov, hkrati pa bi omogočilo delavcem, da ravnajo v skladu s to politiko neko smiselno obdobje, tako da bi organizacija dobila boljši vpogled, kako taka politika deluje v praksi, in bi jo lahko v tej luči revidirali in prilagodili.

Študentje, ki so tesno, neposredno delali z ljudmi, ki imajo težave z duševnim zdravjem, so poudarjali, da za uporabnike služb ni nobenih informacij. Brez informacij o duševnih motnjah, možnih načinov obravnave ali dostopnih služb so uporabniki povsem onesposobljeni sprejemati odločitve ali poiskati pomoč, preden se jim stanje poslabša.

MREŽE

1. Trajni stiki med študenti Tempusa

Veliko študentov je izrazilo željo, da bi ohranili mentorske skupine. Veliko se jih je povezalo v majhne skupine prijateljev ali sodelavcev pri projektih, vendar so nekateri izrazili potrebo tudi po stikih z ljudmi zunaj teh krogov.

Sedanja postprojektna struktura vključuje mesečna srečanja, na katerega so vabljeni vsi mentorji in študenti tečaja. O koristnosti tega so imeli študentje različna mnenja. Na eni strani so bili študentje, za katere je bilo to nadvse pomembno. Neka študentka je opisala, da je zanj tako srečanje trajen vir »energije in entuziazma«. Ta študentka je menila, da so delavci na Tempusu »posebna skupina ljudi«, in nadaljevala:

Dogaja se nekaj čudnega – ne delamo nič določenega, vendar je pomembno, da se srečamo. To nas dela močnejše.

Na drugi strani pa so bili študentje, ki očitno niso enako gledali na to in so prihajali zgolj na »družabno zadevo«.

Srečevanje ima trenutno različne funkcije za različne ljudi, in že to je bilo za nekatere problem, ki zahteva takojšnjo rešitev. Po njihovem mnenju srečevanja nimajo jasnega cilja in nihče zatrdno ne ve, ali gre za »poslovno ali družabno srečanje«. To očitno vnaša neko napetost, pri čemer tisti, ki mislijo, da bi morala imeti srečevanja bolj poudarjen »poslovni vidik« – se pravi, da bi tam predstavljali stvari, dobivali strukturirano podporo

itn. —, menijo, da ima vse ohlapnejšo funkcijo. Ni jim tudi jasno, koliko se želijo pri teh srečanjih angažirati mentorji.

Če je namen sedanjih srečanj profesionalna podpora študentom, potem, kot kaže, tega ne dosegajo. Neka študentka je priznala, da se na srečanjih izogiba predstavitvi poklicnih problemov in da celo ni govorila o svojem aktualnem projektu, ker se boji razkriti svojo negotovost.

Nekaterim študentom taka srečanja najverjetneje ne morejo koristiti, bodisi ker ne čutijo osebne potrebe, bodisi ker zaradi delovnih ali družinskih obveznosti kratko malo nimajo časa.

Po moje so taka srečanja nedvomno pomembna za nekatere študente in bi jih bilo gotovo vredno ohraniti. Toda če njihova funkcija ni razjasnjena, lahko drugi zaradi nezadovoljstva nehajo prihajati. Seveda je čisto mogoče imeti »poslovno« srečanje in po njem še družabno, le da mora biti razlika jasno definirana. Prav nejasnost povzroča sedanje napetosti. Potencialno bi lahko tako srečanje prav gotovo veliko ponudilo študentom, npr. podporo, medsebojne razprave in nadaljnje usposabljanje.

2. Širše mreže

Novi socialni projekti se razvijajo v Ljubljani in drugje, vključujejo Tempusove študente in druge, se ukvarjajo z duševnozdravstvenim delom in tudi drugim. Nekateri potrebe, ki so jih izrazili študentje, bi bilo mogoče zadovoljiti s pomočjo učinkovite mreže, ki bi jih povezovala.

Taka mreža bi lahko podpirala širjenje informacij o virih financiranja, tako za celostne projekte kakor za nadaljnje izobraževanje. Več študentov mi je reklo, da poskušajo v projektu, za katerega se jim posreči odkriti vir financiranja, to skriti pred drugimi, dokler si tega vira ne zagotovijo zase.

Ne verjamem, da lahko taka situacija koristi razvoju novih projektov. Taka tekmovalnost sčasoma nujno načne najranljivejše projekte in zavre razvoj socialnih služb, medtem ko bi imelo sodelovanje vsestransko ugodne učinke.

Kakor razumem, so že bile pobude za neke vrste mrežo nevladnih organizacij, in študentje so v splošnem podpirali zamisel o mreži, ki jo je predlagal eden izmed Tempusovih mentorjev.

NEVARNA TEKMOVALNOST

Za ilustracijo teh nevarnosti je več študentov omenilo tekmovalnost med organizacijama Šent in Altra. Obe sta aktivni na področju duševnega zdravja v skupnosti, pri čemer je Šent ustanovilo nekaj oddelkov iz Altre, ki je pred nekaj leti zaorala ledino v skrbi za ljudi z duševnozdravstvenimi problemi. Razcep je bil precej boleč in je spet zadeval problematiko »ohlapnosti« in »strukturiranosti«. Kot zunanji opazovalec sem prisiljen sklepati, da je razcep zelo pozitiven za uporabnike. Obstajata dve organizaciji, ki ponujata različne usluge: ena se osredotoča na strukturirane programe, ki vključujejo varno delavnico in dnevni center ter ji psihiatrija še kar zaupa, druga pa ponuja bolj nestrukturirane usluge, npr. zagovorništvo, in glasneje kritizira tradicionalni medicinski model. Nekateri uporabniki so s pridom uporabili obe organizaciji. Ker nobena posamezna služba ne more zadovoljiti raznovrstnih potreb ljudi z duševnozdravstvenimi problemi, je treba pozdraviti razpon uslug, ki jih ponujata obe. Vsaj tu ima uporabnik priložnost izbirati. Kakor je rekla neka študentka:

Potrebni sta obe organizaciji.

Vendar imata od tega, da se vidita kot tekmi, škodo obe strani. Razvije se mitologija, ki onemogoča skupno delo. Neka študentka je na primer menila, da je Šent tako tesno povezan s psihiatrijo, da v resnici ni nobena alternativa medicinskemu modelu. Ker sem se potrudil spoznati to organizacijo, ne verjamem, da je to res.

V korist zametkom gibanja za duševno zdravje v skupnosti si morata obe organizaciji prizadevati, da skupaj podpirata ljudi s težavami v duševnem zdravju.

POTREBA PO NADALJNI POKLICNI SUPERVIZIJI

Nekateri študentje so izrazili potrebo po intenzivnejši superviziji. Razlogi za to so bili različni: da bi omogočila študentov potrebno čustveno odmaknjenost, da bi lahko ocenili svoje delo, da bi jim pomagala predelati čustva, ki izvirajo iz njihovega dela, in za edukacijsko orodje, ki bi jim pomagalo v praksi sintetizirati tisto, kar so se naučili na tečaju. Vsi ti elementi so seveda znane funkcije poklicne supervizije. Študentje so tudi poudarili, da je ta oblika supervizije v Sloveniji razmeroma nova in da njihovi sedanji »supervizorji«, vodje njihovih projektov, še nimajo potrebnih veščin zanje.

POTREBA PO UPRAVLJALSKIH VEŠČINAH

Potreba po supervizorskih veščinah je element, ki ga vidim v povezavi z upravljaljskimi veščinami. Sodim, da so študentje na tečaju pridobili celo vrsto veščin in znanja o uporabnikih, toda zdaj, ko se ukvarjajo z oblikovanjem in vodenjem novih projektov, potrebujejo druge veščine in znanje. To, čemur so rekli »splošne upravljaljske veščine«, je študentom dejansko pomenilo naslednje:

- časovno načrtovanje,
- veščine načrtovanja,
- veščine dela z ljudmi (vključno z dajanjem povratne informacije, komunikacijo znotraj organizacije, obvladovanje timske dinamike),
- veščine, ki se nanašajo na stike z javnostjo, promocijo in pritegovalne pozornosti,
- veščine za pridobivanje sredstev,
- dobre voditeljske veščine (nekateri projekte vodijo ljudje s tako močno osebnostjo in je projekt tako močno identificiran z njimi, da drugi delavci nimajo občutka, da je projekt kakorkoli »njihov«),
- veščine za timsko delo (nekateri študentje so menili, da njihov tim ne deluje tako dobro, kakor bi lahko, in so obžalovali, da niti sami niti njihovi vodje nimajo znanja in veščin, da bi to uredili).

Študentje so na splošno ugotavljali, da sami in njihovi vodje potrebujejo vse

te veščine. Neka študentka mi je rekla, da v Sloveniji obstaja fundacija za razvoj neprofitnih organizacij. Morda bi lahko ta vir poskrbel za potrebno nadaljnje usposabljanje.

NEVARNOST IZGOREVANJA

Veliko študentov, s katerimi sem govoril, je očitno z velikim navdušenjem sodelovalo pri projektih, nekateri pri dveh, treh ali štirih hkrati. Videl sem, kako natlačen urnik imajo, hiteč iz službe k prostovoljnemu delu in nazaj. Razvijati nove socialne projekte je resda vznemirljivo, a tudi naporen proces, tako da me je začelo skrbeti, kako dolgo lahko majhna skupina, zapletena v toliko stvari, zdrži na tej ravni aktivnosti.

Ko sem o tem povprašal študente, so mi potrdili sume. Strinjali so se, da imajo malo časa, pa veliko tekanja okoli, kar še zveča vznemirjenost. Glede na hitre spremembe v slovenski kulturi in organizaciji je razumljivo, da je prišlo do tega. Toda spričo pomanjkanja strokovne supervizije in upravljaljskih veščin in občutveno izčrpujočem delu z ljudmi, zlasti tistih s težavami v duševnem zdravju, me zelo skrbi zaradi ravni stresa, ki ga doživljajo ti delavci. Na to me je opozorilo tudi nekaj anekdotskih zgodb, ki so potrdile, da študentje na splošno delajo pod močnim stresom.

Če ta situacija ne bo obvladana, obstaja resna nevarnost, da bodo slovenski skrbstveni delavci z največ znanja in navdušenja izgoreli (doživeli »burn-out«) in da njihove dragocene in potrebne energije ne bo več. Nujno priporočam, da se v skrbstveni sistem čimprej vpelje trening obvladovanja stresa.

MANJKAJOČI POKLIC

Poseben stres izhaja iz tega, da v duševno-zdravstvenem sistemu, ki nastaja v Sloveniji, manjka ključen element. Ne obstaja noben duševnozdravstveni poklic za delo z ljudmi, ki ne živijo v bolnišnici. To ima resne posledice za nastajajoče skupnostne službe, jih nevarno obremenjuje in

izkrivlja vlogo, ki bi jo morali igrati. Tako mora vsaka skupnostna služba še naprej skrbeti za ljudi, ki so jo zapustili, ali pa jih prepustiti njihovi usodi.

To ilustrira primer stanovanjske skupnosti. Če se skupnosti posreči rehabilitirati stanovalca, se ta preseli v bolj samostojno bivališče in stanovanjska skupnost sprejme novega stanovalca. Delavci morajo zdaj poskrbeti ne le za novega stanovalca, temveč tudi za storitve na domu bivšega stanovalca. Čim bolj je stanovanjska skupnost uspešna, tem več je ljudi, za katere mora hkrati skrbeti. To bo očitno nevzdržno obremenilo sistem stanovanjskih skupnosti. Če bi obstajal manjkajoči poklic, bi lahko ta izvajal skrb na domu pri bivšem stanovalcu, stanovanjska skupnost pa bi se lahko osredotočila na storitve, za katere je namenjena.

Tudi Altrin program zagovorništva se sooča s težavami, ki izvirajo iz odsotnosti ključnega poklica; delo, ki si ga zadaja ta projekt, gre po moje daleč čez zagovorništvo. Njihov način dela je pravzaprav podoben tistemu, kar se v drugih deželah imenuje profesionalno kazuistično delo (*case work*). Program zagovorništva spričo odsotnosti drugih služb privzema vlogo, ki bi jo moral imeti manjkajoči poklic.

Ta »manjkajoči poklic« je zlasti bistven za uporabniško skupino. Brez njega nihče ne bo sistematično spremljal uporabnikov, ki potrebujejo celostne usluge, ko zapustijo bolnišnični sistem. Medtem ko delavce v drugih sistemih skrbi, kaj bo z ljudmi, ki »padejo skoz mrežo«, tu sploh še ni nobene mreže.

V drugih deželah obstajajo profesionalci, ki jih zaposlujejo državne ustanove; niso zdravniki, so pa usposobljeni za delo

na področju duševnega zdravja in delajo z ljudmi pri njih doma. V Britaniji za isto uporabniško skupino tekmujejo trije različni poklici: psihiatrična sestra, socialni delavec za področje duševnega zdravja in načrtovalec skrbi (*care manager*). Glede na to, da Slovenija začenja brez takega zgodovinskega ozadja, si je mogoče tu predstavljati nastanek poklica, ki bo kombiniral vse tri vloge. Tudi to je problematika, ki bi jo lahko vključili v zakonodajo o duševnem zdravju.

Mislim, da sem med konzultacijami naletel le na dva človeka, ki sta nekako pokrivala to področje. To sta bili edina socialna delavka s kakšnega centra za socialno delo, ki je specializirala duševno zdravje, in socialna delavka v zdravstvu, pripojena zdravniški praksi, ki si je izbrala v glavnem delo na področju duševnega zdravja. Možen način, kako zapolniti praznino zaradi »manjkajočega poklica«, bi bil razviti duševnozdravstveno komponento usposabljanja za socialno delo, in ne dvomim, da bi bilo to koristno. Vendar zgolj tradicionalno socialno delo ne more zapolniti te praznine, saj celostna skrb za duševno motene v dvajsetem stoletju neizogibno zahteva razumevanje učinkov medikacije, kar lahko pričakujemo npr. od medicinskih sester. Sam bi se tako odločil za nov duševnozdravstveni poklic, ki bi združeval veščine in znanje socialnih delavcev, medicinskih sester in drugih.

Kakorkoli, brez neke oblike tega »manjkajočega poklica« Slovenija ne bo mogla kaj dosti napredovati na poti k dobri, humani in učinkoviti skupnostni skrbi za ljudi z resnimi problemi v duševnem zdravju.

Vito Flaker, Vesna Leskošek

VPLIV ŠTUDIJA DUŠEVNEGA ZDRAVJA V SKUPNOSTI

NA SOCIALNO DELO NA PODROČJU DUŠEVNEGA ZDRAVJA

PODLAGA IN OZADJE

Vloga socialnega dela na področju duševnega zdravja je bila v preteklosti precej obrobna in pasivna. Čeprav je delež socialnih delavcev v psihiatriji neprecenljiv in so se socialni delavci v socialnih službah velikokrat trudili na različne načine pomagati ljudem v duševni stiski, je v socialnih službah delo z »duševnimi bolniki« potekalo v glavnem le tako, da so jih napotili k psihiatru ali v bolnišnico. Poleg tega so — pogosto brez privoljenja stranke — vodili različne upravne postopke v zvezi s skrbništvom, invalidnostjo, namestitvijo v zavod ipd., ki jih morajo centri za socialno delo po zakonu opraviti. K taki vlogi socialnega dela so gotovo prispevali pisarniška zasnovanost socialnega dela v Sloveniji, metodična omejenost na individualno delo, pomanjkanje organizacijskih možnosti za razvijanje vmesnih struktur, ki bi jih lahko socialne delavke ustvarile med pisarno centra za socialno delo in bolnišnico ali socialnim zavodom, pa tudi pomanjkanje doktrine socialnega dela na področju duševnega zdravja v skupnosti. Seveda sistem organiziranosti socialnega varstva pred do 90. let ni puščal prostora za razvoj služb mimo centrov za socialno delo. Lahko rečemo, da je šlo za ureditev, kjer je obrobna vloga socialnega dela podpirala dominantno vlogo psihiatrije, hkrati pa je, narobe, prevlada psihiatrije jemala socialnemu delu

možnosti, da uveljavi bolj avtonomno prakso na tem področju (FLAKER 1993).

Kljub temu smo od 70. let, tj., od *kolonije v Rakitni* naprej priča tudi razvoju drugačnih pristopov. Po zaslugi B. Stritiha in A. Kosove se je v slovenskem in jugoslovanskem prostoru začelo skupinsko in skupnostno delo, akcijsko raziskovanje in prostovoljno delo, se pravi, elementi, ki so nujno potrebni za razvoj skupnostnih služb (STRITIH, KOS 1978, MESEC *et al.* 1982). Nove pa niso bile le metode, temveč tudi vsebine, značilne za post-antipsihiatrični razvoj na področju duševnega zdravja: kritika zaprtih ustanov, zahteva po vključevanju stigmatiziranih v družbene tokove, demokratizacija skupnosti itn. To gibanje, ki je bilo že v metodi zasnovano kot eksperiment, je kljub temu imelo velik odmev v strokovni javnosti, zlasti prek Sekcije za skupinsko dinamiko in osebno rast pri Društvu psihologov Slovenije, Svetovalnega centra in tedaj Višje šole za socialne delavce.

Čeprav je bilo to gibanje ozko povezano z vprašanji in tematiko duševnega zdravja v skupnosti, je bil njegov domet največji na mejnih prodročjih, zlasti pri delu z mladino in družino. Na ožje področje duševnega zdravja je stopilo na konceptualni ravni s srečanjem Ljubljana-Trst I. 1986, tabori v Hrastovcu, ustanovitvijo Odbora za družbeno zaščito norosti in vzpostavitev prve stanovanjske skupine za ljudi z dolgotrajnimi psihosocialnimi

Članek je priredba referata z naslovom »The Impact of a Tempus Community Mental Health Training Programme on Slovenian Mental Health Social Work«, ki sta ga avtorja podala na konferenci *ATSWE-CCETSW International Perspectives of Health Social Work in the 1990s* na London School of Economics 5. julija 1994.

težavami (FLAKER, UREK 1988; FLAKER 1992).

Te pobude so večinoma naletele na nerazumevanje ali celo nasprotovanje v psihiatriji. Toda sčasoma so dozorele možnosti za ustvarjalno sodelovanje. K temu je po eni strani pripomogla politična situacija, ki je ob spreminjanju režima ustvarila atmosfero odprtih možnosti in željo po spremembah in demokratizaciji tudi na tem področju. Po drugi strani pa je mednarodno povezovanje v okviru Alpe-Jadran spodbudilo povezovanje med precej različnimi akterji tudi v sami Sloveniji. Tako je projekt, o katerem tu govorimo, nastal pravzaprav v odgovor na ponudbo tedanje Univerzitetne psihiatrične klinike za institucionalno sodelovanje z Visoko šolo za socialno delo, ki bi omogočilo razvoj skupnostnih služb. Tako zastavljen projekt je nekakšen »zgodovinski kompromis« med institucionalno psihiatrijo in porajajočim se družbenim gibanjem na področju duševnega zdravja.

KONCEPTUALNE NOVOSTI

Program študija duševnega zdravja v skupnosti — usposabljanja za psihosocialne službe je v konceptualnem smislu torej v prvi vrsti nadgrajeval, utrjeval in tudi širil koncepte, ki so jih pri nas deloma uveljavila našeta gibanja in tokovi že pred začetkom študija (UREK 1991). Predavanja gostov in domačih predavateljev o de-institucionalizaciji, vmesnih strukturah, prostovoljnih organizacijah ipd. v našem prostoru niso bile absolutna novost, pač pa so dodale našemu znanju podatke o tem, kako te stvari konkretno potekajo, prispevale več primerjalnega znanja, razširile obseg teh pojmov na nam dotlej neznan področja ter utrdile in razširile novo terminologijo skupnostnega področja (npr. RAMON 1993). Pomembna in vtrajna dimenzija in relativna novost študija sta bili feministična in antropološka perspektiva (ZAVIRSEK 1993; 1994; COZZI 1993). Pojem normalizacija je v slovenskih prostor vpeljal B. Dekleva (1993), po zaslugi S. Ramon (1991) in D. Brandona (1991; 1992; 1993a; 1993b) pa je postal

neke vrste rdeča nit vsega študija (RAMON 1993). Prav tako smo pred začetkom študija poznali pojem in prakso zagovornišstva in vključevanja uporabnikov v delovanje služb duševnega zdravja, vendar so nam gostje skozi študij demonstrirali uporabo tega koncepta in zatrditi moramo, da je ta pogled močno zaznamoval naš študij (*Socialno delo* 1993).

Povsem novi pa so bili pojmi, ki bi jih lahko uvrstili v kategorijo difuznih služb. Pred začetkom študija smo namreč duševno zdravje v skupnosti enačili zlasti z vmesnimi strukturami (stanovanjskimi skupinami, dnevnimi centri, skupinami za samopomoč, kooperativami ipd.). Nekateri prispevki naših gostov, še zlasti D. Brandona (1994), pa so nas dobesedno presenetili, ko smo spoznali še individualizirano načrtovanje in financiranje in posredništvo storitev (*brokerage*). Povsem novi za naš prostor so bili tudi nekateri zgolj metodični postopki, npr. nečno učenje (MCGEE 1987) in analiza tveganja (FLAKER 1995).

Šestmesečna praksa naših študentov v Angliji in Italiji (ene študentke tudi v Avstriji) je bila priložnost za nadaljne raziskovanje teh pojmov in praktično izkušnjo dela v skupnostnih službah ter je tako ne samo utrdila, temveč tudi dopolnila naše znanje in mu dala tisto operativno moč, ki jo je potrebovalo, da bi zaživel tudi v naši praksi.

PROJEKTI

Najopaznejši učinek našega programa so seveda projekti, v katerih sodelujejo in jih večinoma vodijo naši študenti. Vse projekte podpirajo državne ali lokalne oblasti.

Zastavljanje in uveljavljanje novih projektov pomeni, da lahko začnemo govoriti o spremembah na dveh različnih ravneh.

Na konceptualni ravni so projekti vnesli naslednje spremembe:

1. Socialno delo ni več omejeno na javni oz. državni sektor, ampak se izvaja tudi v prostovoljnem sektorju. S tem se je povečalo polje akcije socialnega dela, te spremembe pa posredno vplivajo tudi na

razvoj različnih doktrin, metod in pristopov, ki jih socialno delo doslej ni poznalo.

2. V socialno delo so s temi projekti vstopili novi koncepti skupnostne skrbi, deinstitutionalizacije, normalizacije in načel dobre prakse. Ti koncepti pospešujejo razvoj socialnega dela, ki je usmerjeno k potrebam uporabnikov in večanju njihove družbene moči.

3. Poleg tradicionalnega in sistemskega socialnega dela je program Tempus vnesel nekatere nove usmeritve, zlasti skupnostno skrb in feministični in kritično socialno delo.

V praksi lahko spremljamo naslednje spremembe:

1. Iz projektov, ki so se začeli med potekom študija ali neposredno po njegovem koncu, je očitno, da je bilo pridobljeno znanje tudi uporabljeno. To se kaže zlasti v organizacijskih spretnostih, ki v sfere odločanja vključujejo tudi uporabnike, v zagovorniških službah, v iskanju možnosti za posredniške službe (*brokerage*), v oblikovanju načel dobre prakse, v skupnostni usmeritvi projektov itn.

2. Tudi nekateri projekti, ki so jih naši slušatelji vodili že pred začetkom študija, so s študijem pridobili v nekaterih ključnih točkah.

KRATEK PREGLED PROJEKTOV

Altra (Odbor za novosti v duševnem zdravju) je »najstarejša« prostovoljna organizacija na področju duševnega zdravja v Sloveniji. Razvila je zagovorniško službo, klub, stanovanjski skupini in »socialno mrežo« uporabnikov psihiatričnih služb. Čedalje bolj postaja uporabniška organizacija in zdaj postavlja na noge dva nova projekta načrtovanja skrbi in kriznih timov.

Šent je organizacija, ki sta jo med študijem ustanovila slušatelja programa. Šent aktivno vključuje uporabnike v programe, ki jih razvija na področju rehabilitacije (delovne programe, dnevni center, stanovanjsko skupino) in zagotavlja skupnostno podporo ljudem z dolgotrajnejšimi težavami in njihovim svojcem.

Tudi novi projekt *Ženska svetovalnica* je rezultat programa, saj je bil pomemben delež študija posvečen ženski perspektivi. Svetovalnica je namenjena ženskam in izvaja individualno svetovanje, zagovorništvo in organizira samopomočne skupine. Je prostovoljna organizacija.

Center za pomoč mladim je bil ustanovljen tik pred začetkom študija, študij pa je vplival na to, da je ponovno pregledal svoja izhodišča, vpeljal načela dobre prakse in zagovorniško službo za mlade. Je »hibridna« prostovoljna organizacija, ki deluje na presečišču javnih socialnih služb in skupnostnega dela.

Svetovalnica Fužine je bila tudi ustanovljena pred začetkom programa, deluje na podobnih organizacijskih temeljih kot Center za pomoč mladim in je prav tako hibridna organizacija. Poleg individualnega svetovanja in skupinskega dela razvija v fužinski soseski samopomočne skupine in skupnostne pobude. V njenih prostorih deluje enkrat na teden tudi zagovorniška skupina Altre. Ima veliko stikov s tujimi organizacijami ter organizira seminarje in druge oblike usposabljanja.

Stigma je društvo, ki deluje že od 1991. Ukvarja se z vprašanji drog in aidsa. Delovati je začela kot organizacija uživalcev, vendar pa po začetnem zagonu uživalci niso več toliko aktivni. Sedaj izvaja svetovanje in menjavo igel in ima tudi telefonsko svetovalno službo.

Društvo za prostovoljno in preventivno delo vključuje veliko različnih projektov, prevencijo zlorabe drog, delo z mladimi hendikepiranci, delo z Romi itn. Glavno delo pa opravlja na področju dela z begunci. Razvilo je mrežo prostovoljcev, vključujoč ljudi iz Bosne, ki izvajajo cel spekter različnih dejavnosti. V okviru društva deluje svetovalnica za pravne in psihosocialne zadeve in izhaja begunska revija *Izi*.

Samopomočne skupine za ostarele. Naš slušatelj, sicer socialni delavec na centru za socialno delo, se je vključil v to gibanje kot eden aktivnejših članov. Bistvo teh prizadevanj je razvijanje tovrstnih

skupin v nekaterih domovih upokojencev. Del te dejavnosti je združiti v aktivnosti stare in mlade in prebiti izolacijski zid tovrstnih ustanov.

Integracija: tri slušateljice, vse svetovne delavke v osnovnih šolah, so postavile projekt, kako obdržati težavne otroke v navadnih šolah.

Sklad Silva je ustanovila slušateljica, ki je bila vodja delavnice pod posebnimi pogoji, in je rezultat njene in nekaterih svojcev frustracije nad okostenelostjo struktur, namenjenih ljudem z duševno prizadetostjo. Sklad naj bi zagotavljal individualno načrtovanje skrbi in oblike posredništva storitev skupaj z kulturnimi in družabnimi dejavnostmi. Svojci imajo v tej organizaciji zelo aktivno vlogo. Silva deluje kot skupina pritiska in je povezana s podobnimi organizacijami v Angliji.

Društvo slušno prizadetih: tam zaposlena slušateljica je pod vplivom programa ustanovila v njem klub, ki naj bi prispeval k aktivaciji članov društva — uporabnikov, da postanejo bolj aktivni člani organizacije, v kateri so doslej prevladovali strokovnjaki.

Pobude v zvezi s hivom in aidsom je oblikoval slušatelj, ki je bil na praksi v organizacijah s tega področja. Pobude zadevajo samopomočne skupine in mreže pa svetovanje in nastanitvene možnosti za seropozitivne osebe in ljudi z aidsom.

Večino teh projektov financira Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, nekaj tudi občinske oblasti. Delež je pičel in v tem smislu bi le težko govorili o velikih spremembah na področju politike duševnega zdravja. Na simbolni ravni pa je to velik prispevek k pluralizaciji služb in k večanju potencialne izbire za uporabnike. Lahko celo govorimo o sooblikovanju državne politike na tem področju. Programi, ki temeljijo na znanju in izkušnjah študija duševnega zdravja v skupnosti — usposabljanja za psihosocialne službe, so namreč pridobili pomemben delež sredstev, ki jih vlada namenja razvojnemu programom, in tako posredno vplivajo na prihodnji razvoj novih služb. Večina projektov je povezana s tujimi organizacijami, kar omogoča izmenjavo

informacij, usposabljanje in deloma tudi sofinanciranje.

In končno je študij pomenil tudi spremembo na osebni in strokovni ravni slušateljev. Stališči, vzorci mišljenja in samo delo so se tako močno spremenili, da lahko na ravni strokovne identitete govorimo o procesu socializacije. Brez teh sprememb bi težko prišlo do sprememb, o katerih smo govorili. Iz študijske skupine se je razvila mreža vezi in odnosov, ki je v marsičem podobna družbenemu gibanju.

NOVI AKTERJI DUŠEVNEGA ZDRAVJA

Ena od nedvomnih zaslug študija duševnega zdravja v skupnosti je, da je vpeljal vsaj dvoje novih protagonistov na področje duševnega zdravja v Sloveniji. Prej je na tem področju dominirala ena sama stroka, psihiatrija, zdaj pa se pojavljajo novi akterji.

Med njimi je socialno delo. Prej so socialni delavci veljali za pomožne sodelavce, včasih so jim celo rekli »noge psihiatra«. S pomočjo tega študija pa so socialni delavci pridobili drugačno razumevanje problemov, povezanih z duševno boleznijo, pa tudi spretnosti in organizacijske okvire za posebno prakso na tem področju in za svoje samozaupanje.

Drugi protagonist, ki se pojavlja v naštetih projektih, so uporabniki služb duševnega zdravja. Bilo je dovolj, da je bila v študij vključena ena sama uporabnica, pa se je začela valiti snežna kepa. Zagovorniški projekt, projekt socialne mreže in še nekatere druge vodijo uporabniki. V društvih duševnega zdravja (Altra, Šent in Ozara) je sodelovanje in vključenost uporabnikov maksima, ki ji ta društva sledijo. Uporabniško gibanje je razvilo vrsto stikov s podobnimi gibanji po svetu in je kmalu pričakovati, da bo tudi formalno zastopano pri nas.

Žal pa je občutiti praznino glede protagonista, ki je v sceni duševnega zdravja v skupnosti ponavadi močno zastopan. Razen nekaterih patronažnih sester je namreč medicinski negovalni kader v teoriji in praksi še vedno vezan na bolnišnico.

ODMEVI

Projekt za zdaj ni povzročil nobene strukturne spremembe v smislu spremenjene zakonodaje, večjega premika v javnih službah, socialnih ali zdravstvenih. Četudi je ves čas čutiti deklarativno podporo prizadevanjem za skupnostne službe in deinstitucionalizacijo — celo, čeprav morda zdaj malo manj kot na začetku projekta, v psihiatriji —, pa ni prave volje za konkretne korake v smeri spreminjanja bolnišničnih služb v skupnostne. Tudi v socialnem delu se ni nič premaknilo v smeri vzpostavljanja posebnih služb za področje duševnega zdravja.

Zato se moramo v tem trenutku zadovoljiti z vtisom, da je projekt precej razširil zavedanje o potrebnosti služb duševnega zdravja v skupnosti na področju socialnega dela in psihiatrije ter da ta zavest konkretno pomeni, da vse več socialnih delavcev poskuša najti alternative tradicionalnim rešitvam, se pravi, prenašanju odgovornosti in skrbi na psihiatrijo, ter da je vse več socialnih delavcev, ki so pripravljeni prevzeti zagovorniško vlogo za ljudi, ki imajo probleme z duševnim zdravjem. Po drugi strani pa je tudi čedalje več večinoma mladih psihiatrov, ki so pripravljeni sodelovati v taki novi praksi.

Poleg te difuzne in splošne zavesti in pripravljenosti za drugačno delovanje obstajajo tudi konkretni projekti, ki jih niso ustvarili slušatelji našega programa, so jih pa posredno spodbudile ideje, ki smo jih negovali v študiju. Tako npr. socialne službe v Sežani in Kopru načrtujejo in vodijo skupnostne službe (stanovanjske skupine in dnevne oblike), zavod Hrastovec-Trate pa prav tako ustanavlja prvo stanovanjsko skupino za svoje oskrbovance.

SKLEPNI KOMENTARJI

Čeprav je bil naš program v prvi vrsti izobraževalen, je prispeval k spreminjanju slovenske scene duševnega zdravja in socialnega dela. K temu je prispevala vrhunska kvaliteta partnerjev, nekaj politične

podpore in pa vsekakor prizadevni študenti. Zdi se, da je bila najmočnejša stran projekta prav praktična angažiranost študentov in mentorjev, torej dejstvo, da je bil študijski program vseskozi tesno povezan s prakso. Tako je znanje postalo produktiven agens.

Druga posebnost našega študija je bila, da je bilo »duševno zdravje v skupnosti« definirano razmeroma široko. Vanj so bili vključeni praktiki, ki jih drugod ne bi imeli za strokovnjake duševnega zdravja. Vsekakor, kot pravi Justin Bateman v svojem evaluacijskem poročilu, so za to obstajali povsem praktični razlogi. Če smo hoteli zastaviti projekt na področju, ki pri nas praktično ni obstajalo, smo morali k študiju povabiti delavce iz širokega spektra delovnih usmeritev. Obstajajo pa tudi bolj teoretski razlogi za širšo definicijo. Ves kompleks psihosocialnih služb je prek skupnih zgodovinskih korenin in institucionalnih povezav vkoreninjen v istem procesu (CASTEL 1981; MILLER, ROSE 1986). Obstoj ustanove azilnega tipa npr. strukturno determinira vzgojno svetovalnico, ne glede to, da med njima ni neposredne povezave. Hkrati pa, kakor je dokazal naš projekt, obstaja veliko skupnih načel, ki jih velja spoznati na različnih področjih (npr. deinstitucionalizacija, normalizacija, vključevanje uporabnikov, zagovorništvo itn.), zato velja, da lahko razvoj nekega področja plodno uporabimo na drugem (tako npr. se je pojem normalizacije uveljavil na področju »duševno prizadetih«, uporablja pa se tudi na drugih).

Učinek projekta je tudi emancipacija socialnega dela kot ene izmed disciplin na področju duševnega zdravja. Paradokso je, da se to ni zgodilo na način večje profesionalizacije, ampak je k temu prispeval aktivizem, ki je bil navzoč v našem projektu. Pomembnejša je bila družbena aktivnost (o podobnosti našega projekta z družbenim gibanjem smo že govorili; gl. tudi ZAVIRŠEK, FLAKER 1995). Protiutež profesionalizmu pa je bila tudi dosledna zvestoba uporabniški perspektivi.

Res je, da je zasnova študija sovpadla z družbenimi spremembami in da so te

odprle nekatere možnosti za razvoj projektov, ki so jih negovali naši slušatelji. Vendar pa smo še zlasti v stikih s tujimi sogovorniki večkrat videli, da projekt še zdaleč ne bi bil tako uspešen, če ne bi bilo prizadevanj, ki so izhajala iz vprašanj in problemov socialnega dela v samoupravnem socializmu, se pravi, iz razvijanja skupnostnih akcij in akcijskega raziskovanja od srede sedemdesetih let naprej.

Literatura

- D. BRANDON (1991), *Increasing Value: The Implications of the Principle of Normalisation for Mental Illness Services*. Salford University College.
- (1993), Veselje in žalost pri normalizaciji. *Socialno delo* 32, 1-2: 19-25.
- (1993), *Pet principov normalizacije*. (študijsko gradivo) Ljubljana: VŠSD.
- D. BRANDON, A. BRANDON (1992), *Praktični priročnik za delo z ljudmi s posebnimi potrebami*. Ljubljana: VŠSD & PEF.
- (1994), *Jin in Jang načrtovanja psihosocialne skrbi*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- R. CASTEL (1981), *La gestion des risques*. Paris: Minuit.
- D. COZZI (1993), Znanje za drugačno zdravljenje. *Socialno delo* 32, 1-2: 107-113.
- B. DEKLEVA (1991), Pojem normalizacija (po W. Wofensbergerju). delovno gradivo za seminar.
- B. DEKLEVA (ur.) (1993), *Življenje v zavodu in potrebe otrok - Normalizacija*. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti.
- V. FLAKER (1993), Duševno zdravje in socialno delo. *Socialno delo* 32, 5-6: 29-40.
- (1994), Analiza tveganja. *Socialno delo* 33, 3: 189-196.
- (1995), *Teorije družbene deviantnosti*. (študijsko gradivo), Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- V. FLAKER, M. UREK (ur.), (1988), *Hrastovski anali za leto 1987*. Ljubljana: RK ZSMS.
- J. MCGEE (1987), *Gentle teaching*. New York: Human Sciences Press.
- B. MESEC (1990), *Akcijsko raziskovalni projekti kot oblika skupnostnopsiholoških intervencij*. (Doktorska disertacija), Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- B. MESEC in sod. (1982), *Metodologija akcijskega raziskovanja v socialnem delu*. Ljubljana: VŠSD.
- P. MILLER, N. ROSE (1986), *The Power of Psychiatry*. Cambridge: Polity Press.
- S. RAMON (1993), Razvoj duševnega zdravja v skupnosti v Veliki Britaniji in Severni Ameriki. *Socialno delo* 32, 1-2: 5-18.
- Socialno delo* 32 (1993), 3-4 (Zagovorništvo).
- B. STRITH, A. KOS (1978), *Nepoklicno in prostovoljno delo pri varstvu duševnega zdravja*. Ljubljana: Inštitut za sociologijo in filozofijo.
- B. STRITH in sod. (1980), *Vpliv družbenega prostora na socializacijo otrok*. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- (1981), *Prostovoljno socialno delo*. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- M. UREK (ur.) (1991), *Subpsihiatricne študije, Časopis za kritiko znanosti* 19, 138/139.
- D. ZAVIRŠEK (1993), Ženske in duševno zdravje v feministični antropologiji. *Socialno delo* 32, 1-2: 91-106.
- (1994), *Ženske in duševno zdravje. O novih kulturah skrbi*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- D. ZAVIRŠEK, V. FLAKER (1995), Developing Culturally Sensitive Services. *Social Work in Europe* 2, 2: 30-36.

Jelka Škerjanc

PROCES SAMOORGANIZIRANJA LJUDI S POSEBNIMI POTREBAMI

Ko je seme — ali žival ali človek — zrelo, mora dozoreti do naslednje razvojne stopnje. — Ali zgniti.

Stewart Edward White

UVOD

Pred osmimi leti je neko noč moj spanec zmotilo boleče spoznanje, da je v danih okvirih nemogoče zastaviti vsebine dinamično in tako, da bi ustvarjale okoliščine za uresničitev in zadovoljitev potreb ljudi, vključenih v delavnico za delo pod posebnimi pogoji, ki sem jo takrat vodila.

To spoznanje je spremljal tudi zelo jasen in močan občutek, da sem pri načrtovanju dela s temi ljudmi spregledala bistvo in da je treba kaj storiti.

V obdobju ekspanzije poklicne samozavesti je bila slutnja neizbežne spremembe zame boleča in nesprijemljiva. Zdelo se je, da ogroža mojo poklicno identiteto in dejavnost, ki sem jo dolga leta predano in zavzeto soustvarjala. Kljub temu se je iskanje neznanega razkrilo kot temeljna naloga na moji nadaljnji poklicni poti.

Po večletnem »tipanju« in proučevanju različnih pristopov in rešitev pri načrtovanju in delu z ljudmi s posebnimi potrebami v drugih okoljih se je zdela vključitev v mednarodni izobraževalni program duševnega zdravja v skupnosti na Visoki šoli za socialno delo v Ljubljani v začetku leta 1992 dobra priložnost za nadaljnje pridobivanje znanja v tej smeri. Od tega programa sem pričakovala zlasti dovolj informacij o sistemskih pristopih

pri načrtovanju socialnih služb, zlasti tistih za ljudi s posebnimi potrebami. Slabosti in pomanjkljivosti obstoječih služb sem namreč pripisovala ravno neustreznim sistemskim pristopom.

Ugotovila sem, da sem v študijski skupini edina s področja dela z ljudmi s posebnimi potrebami. Večina udeleženk in udeležencev so bili namreč strokovni delavci s centrov za socialno delo. Glavne teme študija so obravnavale področje duševnega zdravja, deinstitutionalizacije psihiatričnih ustanov in delo z ljudmi v postpsihiatrični obravnavi.

Za nadaljnjo poklicno pot je bilo zame nadvse pomembno srečanje s profesorjem Davidom Brandonom iz Velike Britanije, ki je naravnost povedal to, kar sem na tihem že vseskozi vedela, a je bila resnica preveč boleča, da bi jo sprejela: »da smo v socialnem delu odvzeli ljudem moč odločanja in jim sedaj ponujamo, kar je ostalo« (BRANDON, zapis s predavanja).

V svojih izvajanjih je med drugim predstavil načela individualiziranega pristopa pri načrtovanju socialnih služb ter individualiziranega neposrednega financiranja za njihovo uresničevanje. Vodilna misel tega pristopa je premik moči za uporabnike in uporabnice socialnih služb in prevzem nadzora uporabnika socialnih služb nad svojim življenjem.

S pojmom premik moči razumem procese načrtovanja socialnih služb, ki omogočajo posameznici, posamezniku prevzeti nadzor nad svojim življenjem.

Proučevanje teh pristopov je postalo moja osnovna študijska usmeritev. Pozneje sem mu dodala še razvijanje

vizije dejavnosti za ljudi s posebnimi potrebami. Oboje sem najprej preskusila v Cambridgeu v času trimesečne študijske prakse. Takrat sem med drugim tudi izdelala evalvacijo zavoda The Ida Darwin Hospital v Fulbournu v predmestju Cambridgea ter sestavila načrt skrbi za ljudi s posebnimi potrebami v tem okrožju. Pozneje sem izkušnje in spoznanja tkala v delo s samopomočnimi skupinami v lokalni skupnosti na Obali.

USTVARJANJE POJMA »PRIZADETOST«

Človek ni stkal mreže življenja; je samo vlakno v njej. — Karkoli stori mreži, stori sebi.

Poglavar Seattle

Safilios in Rothschild ugotavljata (OLIVER, 1992: 23):

Diskriminatorno ravnanje do bolnih in nezmožnih se je v preteklosti spreminjalo od popolnega odklanjanja in preganjanja teh ljudi do čaščenja in pridajanja božjih lastnosti.

Vse do nastanka kapitalizma je posameznik vedno obstajal kot del širše družbene skupine. Od takrat pa do današnjih dni so ljudje, ki ne morejo ustreči zahtevam na trgu dela, predmet nadzora z izločitvijo.

Ljudje s prizadetostjo so v vseh zahodnih družbah potisnjeni na rob, ven iz glavnih tokov družbenega dogajanja. Nima jo vpliva na pomembna vprašanja, ki jih zadevajo, nima jo vpliva na službe, ki so jim namenjene, niti na razporejanje in porabo denarja, ki ga država namenja za te službe.

V kapitalistični družbeni ureditvi so ljudje s prizadetostjo izključeni iz tokov družbenega dogajanja zaradi ekonomskih razlogov.

Ko gre za opredelitev duševne prizadetosti, pa tudi ta ekonomski determinizem ni več odločujoč. V tem primeru opredelijo družbeno prakso vrednote in ideologija, ali, kot pravi Michael Oliver, »prizadetost proizvede kultura, struktu-

rira pa jo družba« (OLIVER, 1992: 22).

Ljudje pridajamo različnim pojavom v družbi določen pomen in se posledično ravnamo v skladu s pomenom, ki smo ga določenemu pojavu določili. To velja tudi za pojem prizadetost. Njegova definicija ni razumsko določena, temveč je ustvarjena, opredeljena s pomenom, ki ga posamezniki pridajo določenim telesnim in duševnim nesposobnostim; definira jo tudi politika s tem, kako se na te pomene odziva.

V osnovi pa opredeljuje prizadetost javna politika, ali z drugimi besedami: prizadetost je tisto, kar odredi politika.

Vprašanje definicije pojma prizadetost je ključno vprašanje za razumevanje položaja ljudi s prizadetostjo v naši družbi in osnova za načrtovanje kakršnihkoli sprememb v korist izboljšanja njihovega položaja.

Če je, kot pravijo znanstveniki, jedro problema na političnem polju, se je treba tu tudi soočiti z njim. V nadaljevanju tega prispevka bom opisala, kako se je s to problematiko spoprijela skupina ljudi s posebnimi potrebami.

Članice in člani SKUPINE ZA SAMOSTOJNO ŽIVLJENJE so že povedali, kako želijo biti poimenovani: »smo ljudje, ki potrebujemo pomoč za samostojno življenje«. Po eni strani tako poimenovanje sporoča cilj in stremljenje človeka, ki odrašča in odraste — samostojno življenje. Po drugi strani pa osvetli samo bistvo, saj ne gre več za različne skupine ljudi z določeno prizadetostjo, boleznijo ali primanjkljajem, temveč gre za dvo-smeren odnos med posameznikom kot enkratnim in neponovljivim človekom na eni strani in državo na drugi. Gre za ugotavljanje in odkrivanje enkratne situacije, v kateri se ta posameznik, posameznica nahaja, in gre za načrtovanje enkratnih rešitev zanj(o).

V tem prispevku sem želela bralki in bralcu predstaviti položaj ljudi s posebnimi potrebami v Sloveniji in možno vizijo razvoja služb in odnosov v spremenjenem razmerju moči. Tu vidim novo poimenovanje kot enega ustvarjalnih elementov tega procesa.

Gre za premik moči pri načrtovanju socialnih služb, ko sta tem ljudem vrnjena moč odločanja in nadzor nad življenjem in v tem pogledu je poimenovanje »ljudje, ki potrebujejo pomoč za samostojno življenje« revolucionarno.

PROCES NORMALIZACIJE IN OPOLNOMOČENJE PRIZADETIH

V svetu je zlasti v zadnjih treh desetletjih nastajalo in se razvijalo videnje in razumevanje položaja ljudi s posebnimi potrebami v novi luči vrednot, ki so jih s seboj prinašali procesi demokratizacije v razvitih zahodnih državah in dvig kulturne in duhovne ozaveščenosti v teh okolišjih. Vnašanje splošnoveljavnih vrednot družbe in kulture na področje življenja ljudi s posebnimi potrebami je temu procesu odredilo smer in dinamiko. V Zahodni in Severni Evropi in v ZDA so ga imenovali normalizacija (WOLFENSBERGER 1992; BRANDON 1988; JORDAN 1984).

Tako imenovana »načela normalizacije« so postala vodilna filozofija tistih, ki so se zavzemali za to, da ljudje s posebnimi potrebami ne bi živeli več v zavodih.

Njegovi očetje so Bank Mikkelsen in Nirje, ki vidita bistvo normalizacije v pravici do enake kakovosti življenja, in Wolf Wolfensberger, ki je povzel podoben koncept in ga poimenoval »valorizacija socialnih vlog«; ta naj bi zajemal ustvarjanje, pomoč in ohranjanje socialnih vlog za ljudi, ogrožene v svojih socialnih vlogah.

Osnovni koncept normalizacije je doživel različna tolmačenja, na primer zahteve po »normalnem življenjskem stilu«, kot sta jih razvila K. Day (1979) in P. Jay (1976), ali zavzemanje in zahtevo po »pravici do normalnosti«.

Čeprav so ta zavzemanja po eni strani prispevala k drugačnemu videnju in razumevanju situacije, v katero je družba s svojimi vrednotami postavila človeka s posebnimi potrebami, pa je treba te poglede osvetliti tudi z druge strani. V imenu normalnosti je namreč mogoče človeku s posebnimi potrebami vsiliti konformističen življenjski stil.

Kljub takšnim pomislekom pa je vendar vsem utemeljevalcem normalizacije skupen poziv k človečnosti, ki jo prizadeti delijo z neprizadetimi.

V osnovni Wolfensbergerjev koncept vrednotenih socialnih vlog vneseta David in Althea Bradon pet načel za vsakodnevno običajno življenje, ki so obenem temeljne vrednote za načrtovanje in vzpostavljanje socialnih služb; to so dobri medosebni odnosi, prave izbire, večje sodelovanje, osebni razvoj in resnično mešanje (druženje). »Teh pet načel temelji na globokem prepričanju, da bi morali službe načrtovati tako, kot da jih načrtujemo zase...« (BRANDON 1988: 5).

Avtorja tudi trdita, da je »individualno načrtovanje skrbi ključnega pomena za skupnostno skrb in bistvena vez med strokovnimi službami in njihovimi potencialnimi uporabniki« (*ibid.*).

Desetletje po omenjenih procesih demokratizacije za ljudi s posebnimi potrebami, v sedemdesetih letih torej, je v Severni Evropi vzniknilo gibanje, ki se je pozneje razširilo zlasti v ZDA in se širi po vsem svetu. Ljudje s posebnimi potrebami so se organizirali in vodijo gibanje z imenom Najprej ljudje (*People First*).

Organizacija šteje danes več stotisoč članov in še raste. Anya Sousa, ki ima Downov sindrom in vodi skupino mlajših ljudi s posebnimi potrebami znotraj te organizacije v Londonu (*Young People First*), meni: »Imamo glas in moramo se naučiti, kako ga uporabiti in doseči, da bo tudi upoštevan. Pomagati moramo ljudem, da bodo prevzeli več nadzora nad svojim življenjem« (BRANDON, 1995: 63).

Da bi postali ljudje s posebnimi potrebami običajni državljani, morajo pridobiti temeljne državljske pravice in prevzeti nadzor nad svojim življenjem. Da bi postali vitalni člani lokalne skupnosti, potrebujejo ustrezne spretnosti, pridobiti potrebno znanje in podporo. Njihove potrebe bodo lahko uresničene takrat, ko bodo v partnerskem odnosu sonačrtovali službe zase. Ko prevzemajo nadzor nad svojim življenjem, se začne proces premika moči od strokovnih delavk, delavcev, k uporabniku, uporabniki socialnih služb.

Ti procesi so razvili koncept dobre socialne službe, ki je ni mogoče načrtovati brez uporabnic in uporabnikov. Dobra socialna služba je tista, ki jo sonačrtuje uporabnik, uporabnica in mu (ji) omogoča:

- prevzeti nadzor nad svojim življenjem,
- partnerski odnos,
- pridobovati nova znanja, spretnosti in relevantne izkušnje,
- razvijati sposobnosti za čimbolj neodvisno življenje,
- občutek lastne vrednosti in občutek, da ima kaj dati drugemu,
- in je prilagodljiva in pregledna glede vlog in financiranja.

Eden najnovejših pristopov, ki gre v smeri opolnomočenja ljudi, je izdelovanje individualnih načrtov skrbi.

Individualni načrt skrbi, kot ga že leta razvija profesor David Brandon, predavatelj na Anglia University v Cambridgeu, je dokument, ki ga ustvarita uporabnik, uporabnica in strokovni delavec ob pomoči uporabnikovega zagovornika, če se sam ne more dovolj jasno izražati.

V tem dokumentu je s pomočjo štirih »magnetov« (vpliv, stiki, spretnosti in bolečina) osvetljena in predstavljena uporabnikova življenjska situacija in vizija njegovega bodočega življenja. Peti, zadnji del vsebuje priporočila in poti za uresničitev vizije. Ko načrt podpišejo uporabnik, zakoniti zastopnik in strokovni delavec, postane veljaven dokument, ki je predložen oblastem socialnega varstva in ima izvršilno moč. Obseg financiranih vsebin iz posameznega načrta skrbi je predmet pogajanj med uporabnikom (ali njegovim zastopnikom – posrednikom) in oblastmi socialnega varstva. Dogovorjen obseg sredstev je namenjen za plačevanje storitev, kot jih predvideva individualni načrt. Sklene se pogodbeni odnos med uporabnikom, njegovim zakonitim zastopnikom in predstavnikom državne oblasti.

Uresničevanje načrta in poraba sredstev je predmet mesečnega, kasneje polletnega in nazadnje letnega nadzora.

Nova dejstva in potrebne spremembe se vnašajo vanj sproti. V vsakem primeru se načrt skrbi pregleda enkrat letno. Takrat nastopijo tudi nova pogajanja za sredstva za tekoče leto.

Neposredno financiranje je sistem dostopa do uslug, ki ga država omogoči tako, da zanje zagotovi in nakaže sredstva, uporabnik socialnih služb pa si sam (ali s pomočjo posrednika storitev, če želi) izbere izvajalce, ki bodo zanj te usluge opravili.

NEVIDNI DRŽAVLJANI DRUGEGA REDA IN NOVE INICIATIVE

Nikar ne dvomite v to, ali lahko majhne skupine spremenijo svet. — Resnica je namreč, da so svet vedno spreminjale ravno te.

Ken Jupp

V Sloveniji so ljudje s posebnimi potrebami postavljeni na paralelni tir varstva, vzgoje, izobraževanja, dela in življenja. Pri osemnajstih letih so postavljeni pod skrbništvo ali pa so spoznani za večne otroke, s tem da so njihovim staršem podaljšane roditeljske pravice. Mnogi izmed njih nikoli ne pridobijo temeljnih državljskih pravic polnoletne osebe (volilne pravice, na primer).

Ljudje s posebnimi potrebami v Sloveniji nimajo legalnih poti za uresničevanje svojih potreb in želja ne v službah, ki so jim namenjene, ne v širši družbi.

O njihovi prihodnosti odločajo starši in strokovni delavci. Organizacija SOŽITJE (Zveza društev za pomoč duševno prizadetim Slovenije), ki jim je namenjena, je organizacija staršev in strokovnih delavcev.

Ljudje, ki v skupnosti ne prevzemajo vidnih in vrednotenih socialnih vlog, nimajo denarja, nimajo moči, nimajo dostopa v vsa okolja, nimajo možnosti dela v običajnih okoliščinah in nimajo možnosti vplivanja na spremembe v skupnosti, so neopazni, nevidni. So nevidni državljani drugega reda.

SKUPINA ZA SAMOSTOJNO ŽIVLJENJE

Če verjameš, da si prizadet,
boš mogoče za vedno ostal tam notri.
Če verjameš, da si človek,
pridi ven in povej svetu.

Raymond Loomis

Ljudje s posebnimi potrebami so začutili, prepoznali, izrazili in uresničili svojo željo po samostojni organizaciji in 6. decembra 1994 je s svojim delom v Izoli pričela skupina, ki si je pozneje nadela ime SKUPINA ZA SAMOSTOJNO ŽIVLJENJE.

Cilji njihovega delovanja so (a) prepoznati potrebe posameznikov in skupine kot take, (b) sporočati te prepoznane želje in potrebe neposredno javnosti in (c) zagotoviti glas za tiste ljudi s posebnimi potrebami, ki so v zavodih proti svoji volji z namenom, kot napove voditeljica skupine Damjana Marijon, »da se bo nekaj spremenilo, da ne bo tako kot doslej« (MARIJON 1995). Povezujejo se s somišljenicami in somišljeniki po vsej Sloveniji in načrtujejo osnovati vsedrjavno organizacijo.

Ko se bodo sprostila letošnja sredstva za razvojne programe pri Ministrstvu za delo, družino in socialne zadeve, bo voditeljica te skupine opravljala to funkcijo poklicno, za polovičen delovni čas. Ni prav veliko držav v svetu, kjer bi kdo od države prejemal plačilo za vodenje skupine ljudi s posebnimi potrebami.

S svojim delovanjem ustvarjajo nov prostor za enakopraven dialog s starši, strokovnimi službami in politiki in napoveduje nov položaj ljudi s posebnimi potrebami pri nas. Ponujajo nam tudi jasnejšo predstavo o njih samih, tako o njihovih potrebah kot o njihovih sposobnostih. Obstoj in delo te skupine terja, da prevprašamo prepričanja in stališča o ljudeh s posebnimi potrebami pri nas.

SKLAD SILVA - DRUŠTVO ZA KAKOVOSTNO ŽIVLJENJE
LJUDI S POSEBNIMI POTREBAMI

Na Obali so leta 1992 starši združili svoje moči zato, da bi tvornejše posegli v

načrtovanje prihodnosti za svoje otroke in tudi za tiste ljudi s posebnimi potrebami, ki so že ostali brez staršev. Ustanovili so samopomočno skupino za dvig kakovosti življenja ljudi s posebnimi potrebami, ki je septembra 1995 formalizirala svoje delovanje v društvu »SKLAD SILVA«.

Društvo je organiziralo številne delavnice in predavanja o individualiziranem načrtovanju skrbi, zagovorništvu, neposrednem financiranju.

Članice in člani društva smo se tudi udeležili mednarodne konference z naslovom »Radosti in bolečine družinskega življenja«, ki je bila jeseni 1994 na Bledu. Namen konference je bil vzpostaviti ustvarjalni dialog med strokovnimi delavci in uporabniki socialnih služb. Na njej so starši spregovorili o tem, kako obstoječe službe ne odgovarjajo na njihove potrebe in s kakšnimi težavami se srečujejo, če se ne strinjajo z napotitvijo svojega otroka v zavod.

Posredovali so številne pobude in predloge za izvirnejše pristope in tvornejše sodelovanje uporabnikov pri iskanju rešitev, zato da bi bile službe učinkovitejše in bi bolje odgovarjale na posameznikove potrebe. Izkazalo se je, da organizatorji niso resno upoštevali teh pobud in jih niso vnesli v sklepe konference. Čeprav je koncept konference tudi v podnaslovu napovedoval dialog med uporabniki in strokovnimi delavci, pa se je ponovno pokazalo, da je glas uporabnikov prešibak in je njihovo sporočilo za mnoge udeležence preboleče.

V aprilu 1995 je SKLAD SILVA v Izlakah organiziral »Prvo državno konferenco o zagovorništvu za ljudi s posebnimi potrebami in njihove družine«. Delo je potekalo v dveh skupinah. V prvi so delali starši in strokovni delavci in sta jo vodila David in Althea Brandon, v drugi pa so bili članice in člani SKUPINE ZA SAMOSTOJNO ŽIVLJENJE iz Izole, ljudje s posebnimi potrebami iz drugih krajev Slovenije in njihove prijateljice in prijatelji. To skupino je vodil znani zagovornik ljudi s posebnimi potrebami iz Velike Britanije Andrew Holman.

Ljudje s posebnimi potrebami so udeleženkam in udeležencem sporočili svoje želje po pridobitvi temeljnih državljanskih pravic in pričakovanje, da jih bodo ostali videli kot običajne ljudi. Sporočilo staršev s te konference je, da obstoječe službe ne ustrezajo njihovim potrebam.

Sklad Silva je vnesel na slovensko Obalo vrsto novosti v načrtovanju in vzpostavljanju služb za ljudi s posebnimi potrebami, na primer načrtovanje skrbi za ljudi s posebnimi potrebami in individualno spremljanje in podporo. Kljub njihovi želji, da bi take in podobne službe čimprej zaživele, pa so se odločili, da ne bodo izvajalci dejavnosti socialnega varstva za ljudi s posebnimi potrebami. Izkušnje staršev iz različnih držav Zahodne Evrope in Kanade so pokazale, da starševske organizacije ne zagotavljajo kakovostnih služb za ljudi s posebnimi potrebami.

S svojim delovanjem so članice in člani Sklada Silva ustvarili prostor za spremljanje in nadzor služb, ki so namenjene ljudem s posebnimi potrebami na Obali. Njihova vloga je v tem pogledu nenadomestljiva, saj nihče na Obali ni bolj zainteresiran za to, da delujejo te službe dobro in v korist ljudi s posebnimi potrebami. Obstaja še en vidik njihovega delovanja, in sicer ustvarjanje. Ustvarjanje jim namreč omogoča predelati strahove in skrbi za prihodnost njihovih otrok v ustvarjalno energijo v korist otrok in drugih, ki so v podobni situaciji.

OBALA 2001

PROJEKT ZA NAČRTOVANJE IN VZPOSTAVITEV
INDIVIDUALIZIRANIH OBLIK SPREMLJANJA IN PODPORE
ZA LJUDI S POSEBNIMI POTREBAMI

Več kot je možnosti, več je priložnosti
za ustvarjanje novih. To je osnovni
zakon življenja.

Peter Russell

Ljudje s posebnimi potrebami in njihovi starši so na številnih srečanjih in v razgovorih posredovali svoje videnje in prič-

kovanja do služb, ki jih plačuje država in so namenjene lažšanju njihove življenjske situacije. Strnemo jih lahko v nekaj osnovnih misli. Želijo:

- zgledne službe, ki bi
 - podpirale družino, dokler bi človek s posebnimi potrebami želel živeti v njej,
 - jim omogočale pridobitev znanj in spretnosti za osamosvojitve in nadaljnjo osebnostno rast ter za snovanje in uresničevanje vizije svojega življenja,
 - staršem vlivale zaupanje v skrbi za prihodnost njihovih otrok;
 - imeti možnost dela v običajnih delovnih okoliščinah ob podpori in spremstvu, ki ga posameznik, posameznica potrebuje;
 - imeti vpliv na porabo sredstev, ki jih država namenja za posameznega uporabnika.

Ko opisujejo svoj življenjski položaj, članica in člani Skupni za samostojno življenje ugotavljajo:

- da želijo pridobiti več znanj za čimbolj samostojno življenje,
- želijo pridobiti znanja in spretnosti za delo v običajnih delovnih okoljih ob podpori in spremljanju, če je to potrebno,
- želijo in potrebujejo več spretnosti in znanj pri vzpostavljanju stikov in obvladovanju okolja,
- želijo biti videni kot ljudje, ki se imajo še kaj naučiti in jim je omogočeno zaživeti izven družine, ob podpori in spremljanju drugih, če se za to odločijo.

Članice in člani Skupine za samostojno življenje in Sklada SILVA ter strokovni delavci in delavke v tem projektu temeljimo svoje delo in prizadevanja na prepričanju:

- da imajo ljudje s posebnimi potrebami enake pravice kot drugi ljudje in so jim zato omogočene enake izbire,
- da so enako pomembni kot drugi ljudje in morajo biti obravnavani spoštljivo in z dostojanstvom,
- da lahko živijo na enak način in v istih okoljih kot drugi ljudje in jim mora biti zagotovljena pomoč, da to tudi uresničijo,

• da jim morajo biti omogočene, tudi z zagotovitvijo pomoči, enake možnosti pri šolanju, delu in pri preživljanju prostega časa kot drugim ljudem.

Neposredni cilji:

1. zagotoviti usposabljanje za dvig ozaveščenosti ljudi s posebnimi potrebami in drugih ljudi, ki ravno tako potrebujejo pomoč za samostojno življenje.

2. ustvarjati pogoje za vključevanje ljudi s posebnimi potrebami v lokalno skupnost in prevzemanje vitalnih vlog v njej,

3. oživiti materialne in druge vire v lokalni skupnosti,

4. alokacija sredstev, ki jih država namenja za posameznega uporabnika.

Posredni cilji

5. omogočiti uporabnikom in uporabnicam socialnih služb prevzem nadzora nad službami, ki so načrtovane z njimi in vzpostavljene zanje,

6. izboljšati kakovost obstoječih socialnih služb,

7. preveriti uporabnost individualiziranega pristopa v slovenskem okolju,

8. transformacija institucij,

9. vplivati na spreminjanje javnega mnenja o ljudeh s posebnimi potrebami.

VSEBINE ZA URESNIČITEV PROJEKTA

Temelj za vzpostavljanje novih služb je individualni načrt skrbi. Zato bo načrtovanje skrbi prva vsebina projekta. Ko bo sestavljenih sedem, osem načrtov, bo nastopilo obdobje njihovega udejanjanja: posrednik, posrednica storitev ali »*service broker*«¹ bo poiskal(a) možnosti za umestitev elementov iz posameznih načrtov skrbi v obstoječi sistem, dajal(a) pobude za nastajanje novih služb, kakršne so predvidene v načrtih skrbi, ter se pogajal(a) (z oblastjo) o financiranju teh novih vsebin. Služba za spremljanje pri delu v običajnih okoljih bo na izraženo željo potencialnih uporabnikov in uporabnic iskala dela, ki jih želijo opravljati, jim zagotovila ustrezno usposobljenost ter organizirala potrebno spremljanje na delovnem mestu. Načrtujemo tudi vzpostavitev dveh služb v lokalni skupnosti, in sicer Pomoč

starim na domu in Čajnico v Kopru. Obe službi bosta organizirani tako, da bodo imeli uporabniki in uporabnice večino pri odločanju in bodo sami nameščali strokovne delavce in delavke. Peta vsebina projekta je organiziranje triletnega izobraževalnega programa »Akademija za inovacije v socialnem delu - Mednarodno združenje za napredek opolnomočenja uporabnic in uporabnikov socialnih služb«. Namenjen bo ljudem s prizadetostjo in drugim, ki želijo delati na področju opolnomočenja uporabnic in uporabnikov socialnih služb. Tudi ta vsebina bo zastavljena tako, da bodo v njej imeli večino pri odločanju ti ljudje sami.

Projekt Obala 2001 bo trajal pet let, razdeljen bo na posamezne sklenjene vsebine, ki so tudi časovno opredeljene. Projekt bo delno financiralo Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve iz razvojnih programov. Za posamezne vsebine smo pridobili podporo lokalne skupnosti, pridobili smo tudi sredstva s prijavo podprojekta za delo NGO iz programa PHARE. Opiramo se tudi na sponzorstvo, donacije in na prostovoljno delo.

SKLEP

Nobenega problema ne more rešiti ista zavest, kot ga je ustvarila.

Albert Einstein

V zadnjih treh letih je torej na Obali vzniknilo gibanje ozaveščanja in spreminjanja pogledov ter položaja ljudi s posebnimi potrebami; izobraževalni program Tempus na Visoki šoli za socialno delo v Ljubljani (program duševnega zdravja v skupnosti) je pri tem odigral nepogrešljivo vlogo. V slovenski prostor in na Obalo so prišli izjemni ljudje, strokovnjaki, ki so z uporabnicami in uporabniki in strokovnimi delavkami in delavci delili svoje bogato znanje, izkušnje, modrost in iskreno prijateljstvo. Odprla se je pot do novih znanj, izkušenj in pristopov, ki smo jih marsikdaj v dogajanje na terenu pri našli »iz rok v usta«, in bogatejši smo za veliko novih prijateljev.

Zaživela je organizacija staršev, ki vzpostavlja mehanizem kritičnega spremljanja uresničevanja pravic ljudi s posebnimi potrebami in dajanja pobud in zahtev za spreminjanje in izboljševanje stanja. S prijatelji in somišljeniki ustvarjajo materialne pogoje za dvig kakovosti življenja teh ljudi, organizirajo delavnice in seminarje, zato da bi ti ljudje pridobili več spretnosti in znanja za samostojnejše življenje.

Ljudem s posebnimi potrebami in njihovim staršem je vse to dogajanje prebudilo vero, da je le mogoče kaj storiti za izboljšanje sedanjega stanja, in jih je na drugi strani tudi utrdilo v prepričanju, da nosi človek sam v sebi odgovore o svojem življenju, treba mu je le prisluhniti... Ali, kot se je zaupal eden izmed očetov, ki se je udeležil Prve državne konference o zagovorništvu: »V srcu sem vedno vedel, kako bi moralo biti, a nikoli si nisem mislil, da bom to tudi uresničeval.«

Ljudje s posebnimi potrebami, ki so organizirani v SKUPINI ZA SAMOSTOJNO ŽIVLJENJE, so stopili v pospešen proces prepoznavanja svojih potreb ter prevzemajo dejavno vlogo pri načrtova-

nju svojega življenja in dela.

Zasnovali so tudi službo samozagovornišva in za njimi so že prve tovrstne izkušnje. Ustvarjajo legitimen prostor za enakopraven dialog o svojem položaju.

Zastavili so konkretne akcije za spremembo odnosa med uporabniki in socialnimi službami. Želijo se vključiti v načrtovanje socialnih služb, v spreminjanje prakse socialnega dela in v načrtovanje socialne politike.

Njihovo delovanje zahteva, da preprašamo verjetja in prepričanja, ki obstajajo o njih v javnosti.

Za politike in strokovne delavce, delavke je to svojevrsten izziv: »Če se želijo nove strukture resnično odzvati na številne in raznovrstne potrebe ljudi s prizadetostjo, je nujno treba v njihovo delovanje vnesti prave in korenite spremembe, ki omogočajo edinstven in prožen odziv. Moč odločanja mora preiti od strokovnih delavcev k potencialnemu uporabniku, uporabniki socialnih služb« (BRANDON, 1993: 3).

Ali zmoremo toliko duhovne moči in sprejmemo ta izziv?

Literatura

- D. & A. BRANDON (1988), *Putting PEOPLE First*. London: Good Impressions.
- (1993), *The Yin & Yang of Care Planning*. Cambridge: Anglia University.
- D., A. & T. BRANDON (1995), *Advocacy Power To People With Disabilities*. Birmingham: Venture Press.
- K. JUPP (1994), *Living a Full Life*. London: Souvenir Press.
- D. MARIJON (1995), Naš zbornik. *Sožitje* (Glasilo društev za pomoč duševno prizadetim Slovenije) 2, 1.
- M. OLIVER (1992), *The Politics of Disablement*. London, New York, Singapore.
- P. RUSSEL (1992), *The white Whole in Time*. London: The Aquarian Press.
- J. RYAN, F. THOMAS (1987), *The Politics of Mental Handicap*. London: Free Association Books.
- P. WILLIAMS, B. SHOULTZ (1991), *We Can Speak for Ourselves*. London: Souvenir Press.
- W. WOLFENBERGER (1992), *A brief Introduction to Social Role Valorization as a high-order Concept for Structuring Human Services* (2nd rev. ed.). Syracuse, NY: Training Institute for Human Service Planning, Leadership and Change Agency (Syracuse University).

Marjan Vončina

VPLIV ŠTUDIJSKEGA PROGRAMA DUŠEVNO ZDRAVJE V SKUPNOSTI

NA SISTEM SOCIALNEGA VARSTVA

Program študija duševnega zdravja v skupnosti v okviru programa Tempus se je začel v slovenskem prostoru razvijati sočasno s procesom razvoja novega koncepta socialnega varstva, katerega osnovana značilnost je odprtost do procesov pluralizacije. Ta sočasnost nam nekoliko otežuje nalogo opredelitve vpliva programa študija duševnega zdravja v skupnosti na razvoj socialnega varstva, saj je ob tako velikih spremembah, ki jih je prinesel prehod v demokracijo nasploh in novi Zakon o socialnem varstvu posebej, težko določiti, kakšen in kolikšen je bil neposredni vpliv Tempusovega programa.

Sicer pa ni moj namen do potankosti razpredati o vplivu Tempusovega programa, ker v tem ne vidim posebne, zlasti ne praktične vrednosti. Pomembnejše se mi zdi opozoriti na nakatere ključne procese sprememb v sistemu socialnega varstva, v katerih je bolj ali manj udeležena tudi dejavnost v okviru programa študija duševnega zdravja v skupnosti.

Da bi bilo lažje določiti vlogo programa študija duševnega zdravja v skupnosti pri spremembah na področju socialnega varstva, je nujno opredeliti njegovo specifično naravo. Po mojem mnenju lahko v zvezi s tem programom govorimo o »projektu duševnega zdravja v skupnosti« v Sloveniji. Štiriletno obdobje razvoja nam namreč pokaže, da gre poleg študijske dejavnosti pri njem tudi za preključno dejavnost, lahko pa bi govorili tudi o tem, da je sprožil tudi neko obliko strokovnega in uporabniškega gibanja.

Študijska dejavnost je pridobivanje novih znanj in veščin, zlasti prek vključitve v mrežo nekaterih evropskih študijskih centrov, ki razvijajo programe študija duševnega zdravja, kakor tudi delo na konceptualizaciji duševnega zdravja v skupnosti v Sloveniji.

Praktično dejavnost zastopa vrsta programov na področju duševnega zdravja v skupnosti, pa tudi na nekaterih drugih področjih, ki jih razvijajo študentje in sodelavci študijskega programa. Poleg tega pa tudi vključenost v mednarodne uporabniške in profesionalne mreže programov duševnega zdravja v skupnosti.

Strokovno in uporabniško gibanje pa je mraža posameznikov, organizacij in programov, kjer nastaja vizija o skupnostni skrbi, kjer se pojavljajo skupni cilji in tem ustrezna družbena akcija.

Gre torej za celovit projekt, ki ga zaznamujeta relativna trajnost in vztrajno iskanje pogojev za uresničevanje skupnostne skrbi tako na konceptualnem kot na praktičnem in socialnopolitičnem polju. Ta celovitost je pogoj, ki omogoča vpliv na socialno varstvo in njegovo sooblikovanje v Sloveniji.

Kot rečeno, je temeljna sprememba na področju politike socialnega varstva v Sloveniji koncept pluralizacije sistema socialnega varstva. Pluralizacija je socialnopolitični odgovor na tri prevladujoče tokove, ki zaznamujejo področje socialnega varstva:

- restriktivna politika sredstev državnega proračuna,
- razvoj neprofitnega prostovoljnega sektorja,

- privatizacijske iniciative.

Ob teh spremembah se na novo zastavlja vprašanje, kakšna je pri tem vloga socialnega dela. V samoupravnem sistemu je bila odločitev vladajoče partije osnova za družbno solidarnost. V takih pogojih je imelo socialno delo vnaprej določeno vlogo strokovnega izvrševalca te solidarnosti. Podobno so bile tudi druge stroke, ki so soustvarjale področje socialnega varstva, le izvrševalke socialnovarstvene politike z relativno majhnim maneverskim prostorom in šibko strokovno avtonomijo.

V razmerah pluralističnega koncepta socialnega varstva mora socialno delo ponovno preveriti svojo identiteto in odgovoriti na vprašanja o tem, kakšne oblike socialnega dela so v novih razmerah sprejemljive, kakšna ravnanja so zaželenja in legitimna ter v čem se socialno delo razlikuje od drugih profesionalnih in zlasti prostovoljnih in neformalnih aktivnosti. Pri tem ne gre za težavo in nepremostljivo oviro, temveč za izziv, ki daje socialnemu delu priložnost, da se usmeri k uporabniškim skupinam in samopomočnim iniciativam. Če so še pred nekaj leti socialne inovacije nastajale znotraj konfliktnega polja med socialno političnim diktatom in profesionalno avtonomijo, je danes to polje razširjeno še s prostovoljnimi in uporabniškimi iniciativami.

Obdobje pluralizma akterjev in pobud zastavlja nova vprašanja, ki nakazujejo nove, ne več le enoznačene odgovore. Pri tem je kompetentnost socialnega dela močno odvisna od tega, ali bodo socialni delavci sposobni odgovoriti na ta vprašanja in presoditi, katere in kakšne so priložnosti za spremembe.

Temeljna razvojna norma socialnega dela je v tem, da danes ni več zadosti delovati le znotraj javnih ustanov ter na osnovi avtoritete države, temveč je treba za svoje aktivnosti in usmeritve pridobiti pooblastilo uporabnikov.

Poudarjanje pomena vključitve uporabnikov, ustvarjanje pogojev ter iskanje poti in načinov za vključevanje uporabnikov pa je tisto, kar je Tempusov program duševnega zdravja v skupnosti vnesel v

slovenske okvire socialnega varstva.

Vrednostna in metodološka izhodišča za vključevanje uporabnikov so načela dobre prakse. Ta načela, ki jih poskuša uveljaviti program duševnega zdravja v skupnosti, so:

- participacija uporabnikov,
- spoštovanje uporabnikov,
- omogočanje,
- informiranje,
- individualnost.

Na vprašanje, kako daleč smo pri uveljavljanju načel dobre prakse, je mogoče zelo preprosto odgovoriti, da smo precej daleč od tega, da bi bila načela dobre prakse del vsakdanjega ravnanja. Lahko pa rečemo, da je proces uveljavljanja sprožen, da se o tem v strokovnih in uporabniških krogih govori in da se oblikujejo prve iniciative. Nekateri programi, ki jih načrtujejo zlasti nevladne organizacije, temeljijo na teh načelih. V okviru centrov za socialno delo pa se pri načrtovanju inovativnih programov upošteva zlasti načeli informiranja uporabnikov in večje individualnosti pri načrtovanju pomoči. Menim, da so načela dobre prakse kot vrednota že toliko navzoča v centrih za socialno delo, da bi jih bilo mogoče uveljaviti v okviru koncepta tako imenovane prve socialne pomoči. Kot je znano, Zakon o socialnem varstvu kot novo obliko socialnovarstvenih dejavnosti predvideva tudi prvo socialno pomoč. V praksi se ta oblika socialne službe še ne izvaja, smo pa pred začetkom oblikovanja praktičnega koncepta. To, da gre za novost, verjetno povečuje možnosti, da načela dobre prakse postanejo izhodišče pri koncipiranju in osnova za izvajanje. Tudi na ravni upravnega sistema socialnega varstva lahko govorimo o tem, da se načela dobre prakse postopno pojavljajo kot kriterij pri načrtovanju razvoja. Zlasti ob razpisu razvojnih in preventivnih programov so bila načela dobre prakse eden od kriterijev pri dodeljevanju sredstev. Seveda ne moremo govoriti o tem, da gre za izločilni kriterij. Kot član ministrske komisije za ocenjevanje razvojnih in preventivnih programov pa lahko rečem, da so imeli programi, katerih izhodišče so

bila načela dobre prakse, ob zadnjih dveh razpisih prednost pri pridobivanju državne podpore.

Podobno tudi Socialna zbornica Slovenije, ki je v skladu s socialno zakonodajo zadolžena za pripravo predloga kriterijev za pridobitev koncesij za opravljanje socialnovarstvene dejavnosti, v sedanjih delovnih gradivih upošteva načela dobre prakse.

Pri nadaljnjem uveljavljanju načel dobre prakse bi se veljalo ograditi od take vrste radikalizma strokovnjakov, ki bi šel zgolj v smer zavzemanja za to, da načela dobre prakse postanejo del programskih dokumentov socialnega varstva. Za razvoj je veliko pomembnejše spreminjanje vsakodnevne strokovne prakse. To spreminjanje bi moralo biti usmerjeno k odpiranju prostora in k inovativnemu iskanju poti za vključevanje, pri čemer mora biti mera za delovanje strokovnjakov tako pripravljenost uporabnikov za sodelovanje kot tudi stopnja radikalnosti uporabniških združenj pri zavzemanju za pravice svojih članov.

Naslednje razvojno polje socialnega varstva, ki ga v Sloveniji sooblikuje Tempusov program duševnega zdravja v skupnosti, je prodor prostovoljnih in uporabniških združenj. Vloga teh združenj je dvojna, na eni strani so ključni za razvijanje in vzdrževanje identitete prostovoljnih in uporabniških skupin, na drugi pa lahko prispevajo k ustreznejši prerazporeditvi proračunskih sredstev in s tem sooblikujejo politiko socialnega varstva.

Prostovoljne in uporabniške skupine niso več zgolj obrobni segment, ki pomaga odpravljati in premoščati pomanjkljivosti javnih služb socialnega varstva, temveč samostojno kreirajo oblike solidarnosti. Svoje socialne projekte načrtujejo kot del civilne sfere in ne želijo biti v službi države. V odnosu do javnih služb prostovoljne in uporabniške skupine

nastopajo kot element korekcije zlasti s tem, da opozarjajo na temeljne vrednote solidarnosti in na vizijo samopomoči in zagovornišva.¹

V štiriletnem obdobju razvoja programa duševnega zdravja v skupnosti so udeleženci ustvarili vrsto organizacij in programov ter začeli v njihovem okviru razvijati nove oblike solidarnosti, samopomoči, zagovornišva in skupnostnih pristopov.

Večinoma gre za organizacijo programov v okviru nevladnih organizacij, v dveh primerih pa je program inovacija za sistem javnih služb. Rezultati razpisa za razvojne in preventivne programe socialnega varstva za leto 1995 pokažejo, da so vodje ali pomembni sodelavci 24 programov, ki so pridobili državno podporo, udeleženci Tempusovega programa študija duševnega zdravja v skupnosti.

Načrti teh programov za leto 1995 ter evalvacijska poročila o delu iz prejšnjih let pokažejo, da so programi zaznamovali podobo socialnega varstva zlasti v naslednjem:

- nasprotovanje ideologijam etničnega razlikovanja,
- nasprotovanje seksističnim ideologijam,
- nasprotovanje diskriminaciji telesne in duševne nezmožnosti,
- uveljavljanje zgovornišva,
- vključevanje upravnikov,
- krepitev možnosti za uporabniška združenja,
- načela dobre prakse kot izhodišče,
- širitev možnosti za prostovoljno delovanje,
- iskanje možnosti za zaposlovanje ljudi s problemom duševnega zdravja in za ljudi s posebnimi potrebami,
- uvajanje načrtovanja skrbi,
- pretežno ponesrečeni poskusi vključevanja sistema zdravstva in šolstva,
- mednarodno povezovanje,

¹ Pogosto se zastavlja vprašanje, kako daleč lahko gredo te skupine pri sodelovanju z državo, saj obstaja bojazen, da bi sodelovanje z državo pomenilo resno nevarnost za njihovo identiteto in avtonomijo. Moč države, da določa oblike praktičnega delovanja s kontrolo nad finančnimi sredstvi, je seveda vseskozi navzoča, vendar pa na drugi strani ne gre pozabiti, da tudi prostovoljne in uporabniške skupine razvijajo različne oblike rezistence na vpliv države ter praviloma najdejo poti za vzdrževanje in razvijanje avtonomije.

- organizacija izobraževanja in samoizobraževanja,
- poskusi pridobivanja denarja zunaj državnega proračuna,
- javno delovanje in poskusi vplivanja na politične strukture.

Gre torej za sklop izhodišč, usmeritev in postopkov, ki so bolj ali manj sestavni deli teh programov, s tem pa postajajo tudi sestavni deli prakse socialnega varstva v Sloveniji. Poleg vprašanja utrjevanja teh vrednot in razvijanja pristopov znotraj omenjenih programov je ključno vprašanje o strategijah širitve teh vrednot v širši prostor javnih in nevladnih služb socialnega varstva.

Pri tem bi veljalo opozoriti na neko pomembno značilnost razvoja socialnega varstva v Sloveniji, ki jo vidim v tem, da pri nas ne gre za dovolj jasno razmejitev med politiko socialnega varstva in stroko.

Pogled na novejšo zgodovino razvoja socialnega varstva pokaže, da so imele stroke, ki sooblikujejo sistem socialnega varstva, dokaj velik vpliv na politične programske dokumente in tudi na zakonodajo. Tako smo bili že v prejšnjem sistemu strokovnjaki v situaciji, ko smo lahko ocenili, da imamo ustrezne politične programe in dobro zakonodajo, ki pa se v praksi ne uresničuje. In v taki situaciji smo tudi danes, v obdobju demokracije. Zadnji tovrstni »uspeh« stroke je predlog »Nacionalnega programa soci-

alnega varstva do leta 2000«, kjer so predvidene oblike individualnega financiranja storitev in v katerem se država zavezuje, da bo dopolnjevala sedanje oblike financiranja storitev, s tem da bo omogočala uporabnikom izbor sprejemljivejših oblik pomoči. Ni dvoma, da gre tudi Tempusovemu programu duševnega zdravlja v skupnosti zasluga za to, da so individualizirane oblike financiranja v tem političnem programu navzoče, toda kaj to pomeni, če lahko upravičeno dvomimo, da bo država vzela program zares.

Kako torej oblikovati nove strategije za spremembo na praktični ravni v situaciji, ko politika sistematično vabi stroko, da ji skorajda dobesedno piše programske dokumente in pomaga izdelovati zakone, potem pa tega ne vzame resno in omogoča, da se zakoni ne izvršujejo? Morda so tudi tu uporabniki mera za delovanje. Njim namreč sodelovanje pri neuresničljivih družbenih projektih ne pomeni nič. Tako je verjetno ena glavnih strategij vzpostavljanje večje distance do politike in boj za skupnostne programe, kjer bodo strokovne inovacije temeljile predvsem na spoštovanju in razvijanju večšin pri delu z ljudmi.

Tempusov program študija duševnega zdravlja v skupnosti je vplival na to zavest v nekaterih strokovnih in uporabniških krogih in veliko možnosti je, da bo mogoče govoriti o trajnejšem vplivu.

Literatura

- Nacionalni program socialnega varstva do leta 2000 – EPA 1077 – prva obravnava (1995). *Poročevalec Državnega zbora RS*, 14
- V. FLAKER, G. ČAČINOVIČ VOGRINČIČ, D. ZAVIRŠEK, B. MESEC, M. UREK, V. ŠVAB, T. LAMOVEC, B. LEŠNIK, N. TURNŠEK, N. RODE (1995), *Načrtovanje razvoja psihosocialnih služb na podlagi potreb ljudi z dolgotrajnimi psihosocialnimi stiskami na področju Republike Slovenije*. Elaborat, Univerza v Ljubljani, VŠSD, Ljubljana
- V. RUS (1990), *Socialna država in družba blaginje*. Ljubljana: Domus
- Zakon o socialnem varstvu (1992). *Uradni list RS*, 54

Darja Zaviršek

O ČASIH, KO SMO ŠE VERJELI, DA BODO OSTANKI EVROPSKEGA RADIKALIZMA V SOCIALNEM DELU ZAVELI NA VZHOD

NAMESTO UVODA

Kmalu po začetku programa Tempus je v Ljubljano prišel prvi McDonald. Spominjam se naših prijateljev, sodelavcev Tempusa Johna Southgatea in Kate White, ki sta se sprehajala po Čopovi – »njuni ulici« – in nekega jutra z grozo ugotovila, da ne bosta mogla več zajtrkovati v Konditorju. Njunjo grozo so z njima in med seboj pozneje delili tudi drugi gostje programa Tempus, ko so izvedeli za to kulinarčno imperialistično ekspanzijo. Ta anekdota ne govori le o tem, da je bila vsaj polovica predavateljev in predavateljic, ki so prišli z Zahoda, vegetarijancev, temveč daje slutiti njihov svetovni nazor, ki se pogosto kaže v banalnostih, kot so hrana, obleka in znamke avtomobilov (znamke letal in vlakov so pri tem izvzete). Večinoma so bili radikalni misleci in kritiki obstoječih socialnih politik, s tem pa tudi konformizma v socialnem delu in prevladujočih megalomanskih, a neučinkovitih institucij. Z drugimi besedami, izhajali so iz dobre stare tradicije evropskega radikalizma, ki je živel skozi številna kritična družbena gibanja, v institucijah ali mimo njih. Vsakdo od njih je v svoji državi na svoj način doživel razpad levih gibanj, atomiziranost in inertnost tako osebja kot uporabnikov psihosocialnih služb. Zato je bilo zanje sodelovanje v mednarodnem študijskem projektu v marsičem izziv, slutnja nove vizije, izhajajoče iz medkulturnega učenja, ta pa jim je dajal občutek, da je trud, ki so ga v življenju vložili za uresničitev svojih vizij, vsaj nekoliko upravičen. Veliko predavateljev in preda-

vateljic je bilo presenečenih zaradi naklonjenosti, radovednosti, angažmaja in skupne vizije pri študentkah, študentih, organizatorjih in mentorjih študija. Taka naravnost domačih študentov in študentk in predavateljev in predavateljic je goste spodbujala, da se je večina vsa leta študija nenehno vračala v Slovenijo in stala ob strani marsikateremu projektu in socialni inovaciji, ki je nastala v teh letih. Za večino študentov in mentorjev je študij pomenil kup konceptualnih, metodoloških in terminoloških sprememb, ki so pogosto zahtevali ne le učenje novega, temveč tudi »odučenje« starega. Na to sta najbolj vplivala Shulamit Ramon in David Brandon, še zlasti zadnji, ki je s svojo predanostjo in radikalizmom vedno znova zahteval, da ljudje prevprašajo svoje delo in ga izboljšujejo.

VPLIV ŠTUDIJA DUŠEVNEGA ZDRAVJA NA RAZVIJANJE ANTROPOLOŠKE PERSPEKTIVE V SOCIALNEM DELU

V času študija duševnega zdravja v skupnosti je bil v kurikulum VŠSD vpeljan predmet Socialna antropologija. Koncept predmeta je izhajal deloma iz slovenske antropološke tradicije, ki jo je pri meni zastopal moj učitelj profesor Stane Južnič, deloma pa je koncept predmeta nastal pod vplivom antropološkega študija na London School of Economics in gostujočih predavateljev v programu Tempus. Ker evropska in ameriška znanstvena praksa komajda poznata interdisciplinarne povezave med antropologijo in socialnim delom, še manj pa pomen antropološke

perspektive v znanosti socialnega dela, je bil študij duševnega zdravja zame, ki sem hotela vpeljati tako povezavo, prvi okvir konceptualnih zastavitev.

Srečala sem znanstvenice in znanstvenike, ki so to paradigmo že vpeljevali v svoje bazično in aplikativno raziskovanje. Še več, nekateri so antropološko perspektivo že uporabljali pri delu z ljudmi v hudi duševni stiski. Zgodovinarica in antropologinja Sylvia Marcos je na primer poudarjala razlike med emskim in etskim načinom antropološkega raziskovanja, ki ju je uporabljala pri raziskovanju tradicionalnih oblik mehiškega zdraviteljstva (kuranderizma). Psiholog Michael Raisch je v svoji raziskavi o osebnih podpornih mrežah ljudi z dolgotrajnimi psihiatričnimi hospitalizacijami v južni Avstriji opozoril na pomen teorije mrež, ki izhajajo iz antropologije. Antropologinje in antropologi so dodobra razvili tehniko mrež pri raziskovanju medsebojnih vezi in sistemov podpore v prvobitnejših kulturah. Nemška znanstvenica Birgit Rommelspacher je temeljila na antropoloških teorijah rasizmov in produkcije tujosti, ki so pomembni za medkulturno učenje v socialnem delu in za razumevanje današnjih rasističnih teženj v Evropi. Tudi Shulamit Ramon je v svojih predavanjih o duševnem zdravju poudarjala povezave med slednjim in etnično pripadnostjo, s katero se vse pogostejše ukvarja antropologija zdravja. Po drugi strani je italijanska antropologinja Donatella Cozzi vpelevala antropološko perspektivo tudi v samo delo z ljudmi v duševni krizi. Njene izkušnje na Centru za duševno zdravje v Tolmezzu so pokazale pomen antropološke perspektive pri prvih pogovorih z ljudmi, ki pridejo po pomoč. Antropološka paradigma namesto medicinske osredotočenosti na bolezen išče povezave med kulturo, vsakdanjim življenjem, običaji in verovanji na eni strani in duševnih zdravjem osebe, ki trpi, na drugi.

Tako so se razvili novi modeli na področju antropologije zdravja in antropologije rasizmov, še zlasti pomembni pa so postali antropološki modeli raziskovanja za socialno delo (terensko raziskovanje,

poglobljeni emski intervju, mreže, genealogije, avtobiografski palimpsest v antropološki študiji). Rabo antropološke perspektive pri delu z ljudmi (upoštevanje kulturnih razlik, kulturno zagovornišvo, antirasistično socialno delo) pa je treba v resnici šele razviti.

Poleg predavateljev in predavateljic študija Temups so na predmet socialna antropologija vplivali tudi osebni pogo- vori z antropologi in antropologinjami po svetu, kar mi je omogočil prav ta študij. Na mednarodni konferenci Duševno zdravje, rase in kulture, ki je bila leta 1993 na Bristolski univerzi, so udeleženci in udeleženke iskali povezave med zavednimi in nezavednimi stereotipi, ki obstajajo v večinskih kulturah do pripadnikov manjšinskih skupin in se kažejo na področju duševnega zdravja (gl. poročilo v *Socialnem delu* 33/1994, 3). Kulturno specifično vedenje ljudi iz manjšinskih kultur je pogosto definirano kot norost ali ne-normalnost, v sistemu duševnega zdrava in socialnega varstva pa so pogosto pre-diagnosticirani ali nerazumljeni. Njihov pogosto negotov ekonomski položaj in nevidno institucionalno izločevanje ter diskriminacija pa vplivajo na njihovo duševno zdravje. Slavna psihiatra in antropologa Suman Fernando in Ronald Litlewood sta v tej zvezi vplivala tudi na antropološko raziskovo na oddelku slovenske psihiatrične bolnice (gl. *Socialno delo* 33/1994, 1-5). V času študija v Londonu, kjer sem kot mentorica Tempusovih študentov in študentk preživela pol leta, sem iskala stike z ljudmi, ki se selijo s področja antropologije na področje socialnega dela in duševnega zdravja in nazaj. Tako sem srečala antropologinjo Christine Perring (gl. recenzijo v *Socialnem delu* 33/1994, 5), ki je ponovni vstop skupine dolgotrajnih pacientov neke londonske psihiatrične bolnišnice v skupnost definirala kot obred prehoda (*rite de passage*). Njena antropološka raziskava je bila ena tistih, ki so potrdile moje vse trdnejše prepričanje o pomenu antropoloških paradigem za znanost socialnega dela. Tudi pogovori z antropologom Ronaldom Frankenbergom so bili povezani

z antropologijo zdravja, saj dela zlasti na področju teorije telesa, ki je pomembno področje analiz, ko se znajdemo pred vprašanjem konstrukcije prizadetosti in kopičenja negativnih podob o ljudeh z različnimi prizadetostmi. Dolgi pogovori s Henrietto Moore pa so razširili moje znanje o antropologiji spolov.

Zanimivo je, da postaja dve leti pozneje, ko je bil predmet Socialna antropologija vpeljan na VŠSD, povezava med antropologijo in socialnim delom vse bolj cenjena in pomembna (prim. Canals, *Socialno delo* 34/1995, 2). Pojavlja se vse več socialnih projektov, ki poskušajo z antropološkimi metodami in modeli izdelati koncepte pomoči in socialne intervencije za ljudi s problemi v duševnem zdravju. Ameriški Inštitut za razvoj in raziskovanje (National Development and Research Institute) v New Yorku razvija v zadnjih letih na področju odvisnosti (od legalnih in ilegalnih drog) in preventivnega dela za preprečevanje okužbe z aidsom etnografsko metodo za raziskovanje in preventivno delo med različnimi skupinami prebivalstva. Znani antropolog Allen Feldamn, direktor enega od centrov omenjenega inštituta, je sam avtor antropoloških raziskovalnih metod za medkulturno raziskovanje na področju duševnega zdravja, ki že poteka tudi po evropskih državah.

Tudi za načrtovanje novih psihosocialnih služb je najpomembnejše, da izhajamo iz kulture, v kateri se nahajamo, in iz pojmovanja celostnega koncepta sveta in človeka, ki je od nje odvisen. Kot kažejo antropološke raziskave, je bila vpeljava zahodne medicine na mnoga neevropska področja vprašljiva. Bila je nemočna tako dolgo, dokler se ni spremenil tudi ustroj družbe, religija in celosten odnos do sveta in človeka. To se dobro kaže na mehiškem področju, kjer je dananšnje tradicionalno zdravljenje ohranilo močan pomen (gl. Zaviršek, *Socialno delo* 34/1995, 2).

Pogosto lahko rečemo, da je antropologija pripovedovanje zgodb, ki v svoji znani heterološki maniri vpeljuje nujni kulturni relativizem (gl. Irgl, *Socialno*

delo 34/1995, 5). Pripovedovanje zgodb, ki pokažejo življenske okoliščine in specifiko posameznega človeka, pa je ideja, ki tiči v jedru koncepta normalizacije. Čeprav je danes vse več ljudi, ki so se kot dolgotrajni uporabniki in uporabnice azilov in psihiatričnih bolnišnic vrnili v skupnost, pa je večina tudi v skupnosti občutila ne samo izolacije, temveč tudi posledice simbolne kontaminacije. Mary Douglas je v antropologiji najlepše prikazala procese simbolne zaznamovanosti, kjer je človek definiran kot nevaren, okužen, kontaminiran. Simbolna kontaminacija je nekaj, kar se pripne osebi, ki vstopi v psihiatrično mašinerijo. Oseba s psihiatrično diagnozo je nevarna in vrhu tega obsedena s silami, ki lahko okužijo drugega človeka. Nekaj podobnega je pred leti zapisala tudi Susan Sontag, ko je raziskovala metaforične razsežnosti bolezni. Ko je človek osvobojen tudi te stigme, se začne ponovno vračati v skupnost.

Prav gotovo je tema, ki jo vedno znova srečujemo na področju duševnega zdravja, opredelitev skupnosti in življenje ljudi v njej. Tako se v obdobjih, ko je družbenih in osebnih vizij malo, ljudje pogosteje obračajo nazaj kot naprej, išoč idealno »skupnost«, kjer obstaja socialna solidarnost in vzajemno življenje različnih skupin. Nihče, ki postavlja vizije v čas »prej«, ne more natančno definirati, kdaj je to zares bilo. Vseeno se včasih zdi, da potrebujemo koncept skupnosti, če hočemo govoriti o alternativah. Mary Douglas je v svojih antropoloških analizah pokazala, kako institucije kot univerza pozabljajo, se spominjajo in spet zaidejo v amnezijo, in poleg tega tudi, kako misli skupnost.

V resnici nikoli nismo imeli skupnosti, v kateri bi vladala »naravna solidarnost«, temveč je bila solidarnost značilna v tistih okoljih, kjer je bilo malo izbiri. Povedano drugače, skupnost se je vzpostavila tam, kjer je imel človek malo izgubiti, in tam, kjer je bila solidarnost diktat, njeno neupoštevanje pa je imelo nepredvidljive posledice. Socialna podpora je bila tudi socialna kontrola in narobe. Še več, antropologi in antropologinje so

odkrili tradicionalne skupnosti, kjer obstaja solidarnost kot moralna zapoved v obdobjih družbene blaginje, ko pa skupnost zajame lakota in suša, začne veljati drug niz moralnih pravil. V kriznih razmerah torej tudi v skupnostih, v katerih romantično pričakujemo socialno solidarnost, preživijo le družbene elite, revne, bolne in stare pa izpostavijo smrti. Vse to napeljuje na misel, da je današnja skupnost in solidarnost nekaj, za kar se osebe zavestno odločijo in ravnajo po tem, načelo, ki lahko prinese nova spoznanja in učenja vsem ljudem. Mreženje, solidarnost, vpljučevanje uporabnikov in zagovorništvo za samozagovorništvo morajo v socialnem delu postati nujen proces učenja, od katerega si lahko obetamo novo urbanost in vključenost vseh ljudi v določeno skupnost.

Antropološka perspektiva je torej prinesla marsikaj. Po eni strani je odprla nove teoretske modele, po drugi pa je omogočila redefiniranje tradicionalnih modelov univerzalnosti in naturalizacijske elemente v znanosti, katere produkt so tudi novi biologizmi (v medicini, razsizmih) in koncepti naravne solidarnosti nereflimiranih množic.

VPLIV ŠTUDIJA DUŠEVNEGA ZDRAVJA NA RAZVIJANJE PERSPEKTIVE SPOLOV V SOCIALNEM DELU

Perspektiva spolov je bila v socialnem delu zanemarljivo področje, kar je povezano zlasti z značilnostmi prejšnjega političnega režima in položaja socialnega dela v njem (gl. Zaviršek, *Perspectives in Social Work* 1995). Ostanke tega je bilo čutiti tudi na prvih predavanjih na temo duševnega zdravja žensk med študenti in študentkami študija Tempus. Njihova skupna značilnost je bila, da so poudarjali zlasti nesmiselnost uveljavljanja perspektive splov na področju socialnega dela in družbenih ved sploh. Pri veliko študentih in študentkah je tema zbujala nezaupanje, pri nekaterih tudi nelagodje. Mnenje večine študentov je bilo, da je govor o pomenu razlik med spoloma nepomemben, pomembno je le, da »smo vsi ljudje«.

Prva predavanja na temo ženske in duševno zdravje so imeli praktiki, ki so delovali v britanskem združenju za pospeševanje duševnega zdravja MIND. Jo Lucas in Liz Sayce, direktorici dveh različnih sektorjev v omenjeni organizaciji, sta obravnavali zlasti vpliv vsakdanjega življenja na duševno zdravje žensk, katerih psihično trpljenje se kaže v visoki porabi psihofarmakov, pogosti hospitalizaciji in številnih poskusih samomorov. S tem je bila povezana tudi kritika angleškega bolnišničnega sistema, saj ta kljub številnim raziskavam, ki dokazujejo negativne učinke mešanih bolnišničnih oddelkov, še vedno ne vpelje samostojnih oddelkov za ženske, ki v mešanih oddelkih pogosto opravljajo »ženska gospodinjstva opravila« in so podvržene nasilju. Pravzaprav so vse predavateljice poudarjale pomen ženskega gibanja na socialno področje (gl. Ramon, *Perspectives in Social Work* 1995), pomen ustanavljanja ženskih skupnostnih služb in ženske perspektive v raziskovanju in zgodovino-pisju. Sylvia Marcos, Birgit Rommelspacher in Liz Sayce so bile tudi same dolgoletne aktivistke na področju pravic žensk. Birgit Rommelspacher je še prav posebej poudarjala pomen socializacije za uveljavitev nezavednih struktur ženskega in moškega vzorca obnašanja. Tudi socialno delo ima, kot je pokazala njena raziskava, vse zametke ženske socializacije in ženskega obnašanja (tudi zato se mu pogosto odreja znanstvenost). Veliko socialnih delavk je želelo vstopiti v ta poklic zato, da se bodo v njem izpopolnile v tradicionalnih ženskih vlogah matere in skrbnice.

Torej je bilo pomembno vpeljati spol kot analitično kategorijo, ki ni nič manj pomembna kot druge uveljavljene socialne kategorije (razred, sloj, etnija, starost...). Socialno delo, ki ne upošteva razlik in je slepo za součinkovanje različnih devalviranih socialnih statusov na ljudi, ne postane samo slepo za različne potrebe, temveč tudi diskriminatorno. Šele upoštevanje spolnih, etničnih, starostnih, razrednih in drugih razlik je ključ za razumevanje tega, o čemer ljudje

govorijo, ko govorijo o svojih stiskah. Drugače postanejo nekateri klienti bolj »ljudje« kot drugi in eni postanejo bolj »enaki« kot drugi.

Ko se je seminar Ženske in moški v socialnem delu uveljavil v programu šole, smo se z rednimi študentkami in študenti ure dolgo pogovarjali o različnih sporočilih, ki jih kot deklace in dečki dobimo v času socializacije in ki vplivajo na naš odnos do ženskosti in moškosti. Neki študent je pripovedoval, kako je bil vse otroštvo priča očetovemu pretepanju mame. Neverbalno sporočilo, ki ga je dobil, je bilo, da ne sme nikoli udariti ženske. To danes odločilno vpliva na njegovo ravnanje z lastno agresivnostjo in jezo. Take osebne zgodbe študentov in študentk, ki potrdijo ali pa ovržejo znanstveno »objektivnost«, so bile zlasti pomembne za raziskovanje stereotipov, ki jih v praksi prenašamo na delo s klienti.

Prepričanje, ki ga srečamo v socialnem delu, da imajo moški in ženske enake potrebe, je posledica neznanja in pomanjkljivega raziskovanja, pa tudi zavestnega zanikanja. Če potrebe niso raziskane, ostanejo nevidne. Študij potreb je odkril, da je mogoče govoriti o moških in

ženskah zgolj kot o analitičnih kategorijah, ko pa pridemo na področje prakse, moramo upoštevati najrazličnejše skupine žensk in moških, ki imajo povsem specifične potrebe.

Razmere »spolne slepote« so se začele proti koncu študija v marsičem spreminjati. Nekatero študentko in študenti so se bili pripravljeni soočiti s svojimi spolnimi stereotipi in seksizmi, nekaj študentk je postalo aktivnih v različnih ženskih skupinah, ki se ukvarjajo z duševnim zdravjem žensk, in s političnim delom na področju izboljšanja ženskih pravic (Ženska svetovalnica, Skupina za raziskovanje in uresničevanje psihosocialnih potreb žensk MODRA). Številne socialne delavke so razširile svoj pogled na ženske kot na matere in začele upoštevati nasilje kot enega najpomembnejših elementov neenakosti, ki jo ženske doživljamo v jedrnih družinah. Za večino Tempusovih študentk in študentov je postalo pomembno, kako določene spremembe v psihosocialnih službah vplivajo na moške in kako na ženske, in za večino je postala antiseksistična praksa načelo kvalitete dela z ljudmi.

Vito Flaker

VIZIJA SLUŽB ZA LJUDI Z DOLGOTRAJNIMI PSIHOSOCIALNIMI STISKAMI

Ta vizija je nastala ob koncu razvojno-raziskovalnega projekta *Načrtovanje razvoja psihosocialnih služb na podlagi potreb ljudi z dolgotrajnimi psihosocialnimi stiskami na področju R Slovenije*, ki sem ga s sodelavci izvajal v letih 1992-1994 in je na raziskovalnem področju dopolnjevala projekt študija duševnega zdravja v skupnosti – usposabljanja za psihosocialne službe. Raziskava je vsebovala obdelavo relevantne teorije, statistično analizo vzorcev hospitalizacije v ljubljanski bolnišnici, kvalitativno analizo življenjskih situacij hospitaliziranih in neho-spitaliziranih psihiatričnih pacientov in evalvacije prvih skupnostnih služb. Pričujočo vizijo sem sestavil na podlagi tega raznolikega gradiva in je nekakšna akcijska sinteza posamičnih ugotovitev iz naše raziskave in znanja, pridobljenega v omenjenem študiju.

Vizija je zastavljena zelo široko in je precej splošna, v precej vidikih je pomanjkljiva in nedodelana. Njena glavna odlika je, da sploh obstaja. Od začetka osemdesetih let namreč nismo imeli nobene. Kakršna je, je mišljena zlasti kot predmet za diskusijo. Upamo, da ima dovolj nastavkov in da je še zlasti glede na izkušnje, ki so dokumentirane v okviru elaborata, dovolj konkretna, da vemo, o čem govorimo in kaj si lahko predstavljamo.

Zavedamo se, da je taka vizija neuresničljiva od danes na jutri, lahko pa nam rabi za kažipot, kam lahko gremo. Zavedamo se tudi, da je na nakazani poti veliko ovir. Nedvomno lahko pričakujemo, da bo v nekaterih strokovnih krogih,

zlasti v delu psihiatrije, naletela na zadržke, če že ne na odkrit odpor. Vemo tudi, da so službe, namenjene pomoči ljudem z dolgotrajnimi psihosocialnimi stiskami, večinoma zelo inertne in da bo, tudi če bo prišlo do soglasja in ko bo prišlo do njega, zaradi praktičnih razlogov upravljanja teh služb veliko zastojev. Vemo, da bo težko spremeniti sisteme financiranja, ki se zdaj lepijo na velike stavbe in glo-mazne organizacije. Pričakujemo, da bo osebje občutilo negotovost o svoji poklicne prihodnosti (zlasti nižje osebje in osebje v tistih zavodih, ki koncentrirajo ljudi na ruralnih področjih). Vemo tudi, da imamo še premalo strokovnega kadra, izobraženega za tako delo, in tudi, da je večina uporabnikov premalo ozaveščena o možnostih dejavnega angažiranja.

Hkrati pa se zavedamo, da je na voljo veliko elementov, ki podpirajo razvoj v to smer. V naši raziskavi smo namreč ugotovili, da je med uporabniki psihiatričnih služb in oskrbovanci socialnih zavodov najmanj 5.000 in ne bistveno več kot 10.000 takih, ki bi potrebovali različne trajnejše oblike skrbi. V prihodnosti pa si lahko ometamo le povečan pritisk na te službe, torej pritisk za njihovo širitev, vsaj do obsega, ki bo primerljiv s sedanjim v zahodnoevropskih državah. Ob kvalitativni analizi potreb pa smo lahko ugotovili, da je večino potreb naših sodelavcev le težko uresničiti v okviru sedanjih, pretežno institucionalnih služb. Zato in tudi zaradi večje cenovne in strokovne učinkovitosti naša vizija temelji na razvoju skupnostnih služb za ljudi z dolgotrajnimi psihosocialnimi stiskami, saj

so se službe v tej obliki pri nas in v tujini izkazale za cenejše in učinkovitejše.

Vizija, ki smo jo izdelali, se ujema z želenim razvojem socialnih in drugih ljudem namenjenih služb, saj je zastavljena pluralno, predvideva veliko vlogo civilne družbe (in sicer ne samo pri vplivanju na politiko služb, ampak tudi v njihovem izvajanju), participacijo uporabnikov, kvalitetnejše službe za isti denar, decentralizacijo odločanja itn. Hkrati se je v zadnjih letih nabralo veliko izkušenj, o katerih ta elaborat priča le deloma, dajejo pa podlago za nadaljnji razvoj v tej smeri. Res jih je malo in imajo s ptičje perspektive le simboličen pomen, so pa le izkušnje, ki smo jih pridobili sami, v svojem prostoru. Študij duševnega zdravja v skupnosti (projekt Tempus na Visoki šoli za socialno delo) je na področju znanja na tem področju dejansko prinesel določen preboj. V zadnjih letih smo si pridobili veliko znanja in izkušenj s prakse v tujini. Poleg tega pa smo skupaj s študenti navezali veliko stikov s tujimi izobraževalnimi, razvojnimi in tudi izvajalskimi organizacijami, ki nam še vedno pomagajo pri razvijanju novih projektov in vzdrževanju starih. Najpomembnejše pa je, da so se v tem času razvila tri društva na tem področju, ki aktivno vključujejo uporabnike, tako da lahko sedaj z mirno vestjo govorimo, da so uporabniki postali aktiven člen v verigi akterjev na tem področju. Obstoje majhnega števila t. i. vmesnih struktur v Sloveniji je torej po eni strani v primerjavi z večino razvitih dežel na Zahodu naš primanjkljaj, je pa tudi prednost, saj lahko tako preskočimo korak, ki so ga morale narediti slednje. Ugotovimo lahko, da smo ta trenutek v položaju, ko lahko predlagamo tudi že prve ali morda nadaljevalne korake, s katerimi se bomo približali ciljem, ki jih vsebuje dana vizija.

DOLGOROČNA VIZIJA

Na podlagi ugotovitev iz naše raziskave bi imela vizija razvoja skupnostne skrbi za

ljudi z dolgotrajnimi psihosocialnimi stiskami naslednja temeljna načela: postopno deinstitucionalizacijo, ustvarjanje skupnostnih služb s poudarkom na izrabi obstoječih in navadnih resursov, večanje uporabniške solidarnosti, razvijanje in uveljavljanje metod, ki so specifične za delo v skupnosti in izhajajo iz celostne in kontekstne obravnave človekovih stisk, želj, potreb in nuj; individualiziranje financiranja in načrtovanja skrbi, spopadanje s kulturnim izzivom in spremembami, ki ji ti procesi sprožijo, in izdelavo zakonodaje za to področje, ki bo celostno in konsistentno omogočila varstvo pravic, zadovoljevanje potreb in višjo kvaliteto življenja, pa tudi boljši življenjski standard ljudi z dolgotrajnimi duševnimi stiskami.

DEINSTITUCIONALIZACIJA

(Postopna transformacija

obstoječih velikih in razmeroma zaprtih ustanov
– socialnih zavodov in psihiatričnih bolnišnic –
v skupnostne, difuzne,
okolju in uporabniku prijazne službe)

Etnografski podatki naše raziskave potrjujejo ugotovitve, ki se ponavljajo v literaturi od prvih tovrstnih raziskav (npr. Burton, Goffman), namreč, da je izkušnja bolnišnice grozljiva, ponižujoča, odtujujoča in usodna.¹ Poleg tega je skoraj vse ugodne storitve, ki jih v njej izvaja medicina, mogoče opraviti v drugih okoljih. Negativni učinki bivanja v bolnišnici so toliko bolj destruktivni, kolikor daljše ali pogostejše je bivanje v bolnišnici.

Bivanje v bolnišnici učinkuje tudi na uporabnikovo življenje zunaj bolnišnice. Hospitalizacija je ključni dogodek v življenju človeka z dolgotrajnimi psihosocialnimi težavami, saj ga ta dogodek definira kot duševnega bolnika, najprej za druge, potem pa še za samega sebe. Kot interpretativna shema in sredstvo materialne organizacije izkušnje pretrga gotovosti življenjskega toka.

¹ Bolnišnica deluje bolj ali manj v nasprotju s svojimi deklariranimi cilji: če seštejemo vse ugodne in neugodne učinke, je v povprečju globoko protizdravilna. Čeprav zveni ironično, pa ni daleč od resnice ugotovitev, da so bolnišnični zdravniki največji antipsihiatri.

Skratka, vse značilnosti družbene vloge duševnega bolnika (sekundarne poškodbe), ki smo jih opisovali, ko smo povzemali tuje teorije ali opisovali življenje svojih sogovornikov, bi bile občutno manj pereče in destruktivne za življenjski tok uporabnikov, če ne bi bili hospitalizirani.

Ko govorimo o deinstitutionalizaciji v naših razmerah, imamo v mislih naslednje procese:

- Prestrukturiranje kapacitet za duševno bolne v socialnih zavodih, s posebnim ozirom na tiste, ki tudi po starostnem kriteriju ne sodijo tja; hkrati tudi sprotni premislek o ustrežnejših načinih oskrbe za druge oskrbovance. Njihova preselitev v skupnostne oblike oskrbe.

- Skrajševanje in redčenje hospitalizacij v psihiatričnih bolnišnicah, s tem da bi se socialne funkcije bolnišnice preselile v skupnost (stanovanja, stanovanjske skupine, dnevne centre in klube) in bi jih podprli skupnostni timi za duševno zdravje v skupnosti, ki bi lahko delovali v okviru zdravstvenih domov, socialnih služb ali prostovoljnih združenj; zmogljivosti teh, sedaj pomožnih vej duševno zdravstvenega sistema, je treba okrepiti.

- Fokussiranje bolnišničnih uslug na resnično medicinske (npr. kompleksna in tehnično zahtevna diagnostika, akutna intoksikacija, farmakološko zdravljenje z visokim tveganjem ali kompliciranimi stranskimi učinki, morda tudi institucionalne oblike psihoterapije) in zmanjšanje kapacitet, s tem da jih enakomerno porazporedimo na oddelke regionalnih splošnih bolnišnic.

- Skrb, da nove, skupnostne oblike ne postanejo mini zavodi tako po mentaliteti osebja in odnosu do uporabnikov, kot tudi v smislu getoizacije in segregiranosti novih struktur.

UPORABA OBSTOJEČIH IN NAVADNIH RESURSOV IN RAZVIJANJE DIFUZNH SLUŽB

Prednost, ki jo imamo ob relativnem zaostanku za zahodnimi državami pri razvoju skupnostnih služb, je, kot smo dejali, tudi v tem, da se lahko izognemo njihovim

napakam. Veliko skupnostnih služb, še zlasti t. i. vmesnih struktur, kljub nespornemu napredku dostikrat namreč ponavlja azilske metode in prijeme. Zato mora biti poudarek na čim izdatnejši uporabi navadnih, že obstoječih služb, kjer bodo uporabniki vključeni v družbeno dogajanje in bodo imeli večje možnosti izbire, navezovanja različnih stikov, manj možnosti pa za stigmatizacijo, izoliranost in »posebno obravnavo«. Dnevni center lahko namreč ustanovimo tudi tako, da ob primerni organizaciji in podpori uporabniki obiskujejo delavsko univerzo, kulturni dom ipd. Isto velja za stanovanja (npr. stanovanje s sostanovalcem, grozdne oblike stanovanjskih skupin), pa tudi delavnice, zadruge in podjetja ipd.

Difuzne službe pomenijo tudi več obiskov na domu, poznavanje domačega konteksta uporabnika in vključevanje neposredne okolice v izvajanje načrtov skrbi. To zahteva podporo in izobraževanje svojcev in drugih skrbnikov (npr. po metodi »izraženih čustev«), pomeni angažiranje sosedov za manjše, a pomembne usluge, novačenje prostovoljcev in honorarnih sodelavcev za spremljevalce, družabnike, sostanovalce. Hkrati pa pomeni tudi širjenje mreže uporabnikov, njihovo vključevanje v neposredno skupnost in, upajmo, njihovo sodelovanje pri reševanju skupnostnih problemov in ustvarjanju novih, bogatejših oblik sožitja. Značilnost takih odnosov je njihova enkratnost, potencialna ali pa realna prijateljska, usodna povezanost, kar so kvalitete odnosov, ki jih plačani strokovnjaki vzpostavljajo samo z redkimi uporabniki.

Za strokovnjake različnih strok to pomeni manj dela v pisarni oz. ordinaciji, več dela na terenu, manj neposrednega dela s strankami, pač pa več koordinativnega, organizacijskega in izobraževalnega dela. To pomeni, da se bolj kot doslej poudarijo tiste metode dela, ki bi uporabnikom in tistim, s katerimi delijo življenjski prostor, omogočale učenje novih spretnosti in tudi širjenje obzorja. Na organizacijski ravni pa to zahteva vključevanje »laičnih« izvajalcev v strokovne time; od uporabnikov, njihovih bližnjih,

sosedov, delavcev v skupnosti (npr. knjižničarjev, vodjev tečajev) do prostovoljcev, honorarnih sodelavcev in drugih.

INDIVIDUALIZIRANO NAČRTOVANJE IN FINANCIRANJE

Dominacija strokovnjakov nad uporabniki in njihovimi bližnjimi se bo nadaljevala, ne glede na organizacijske oblike služb, če ne bo spremembe v načinu financiranja uslug, skratka, če bodo strokovnjaki še vedno vmesni člen med državo in uporabniki, če bo torej odvisno od strokovnjakov, ali bodo uporabniki deležni uslug in kakšnih uslug bodo deležni. To odvisnostno verigo je mogoče pretrgati, če gre denar (lahko tudi v obliki voucherjev) neposredno v roke uporabnikov in njihovih skrbnikov. Tako bo postal strokovnjak-izvajalec odvisen od uporabnika.

Podobno velja za načrtovanje. Če naj bi bile storitve res odgovor na uporabnikove potrebe, želje in nuje, potem morajo biti dodobra individualizirane. Načrtovanje uslug mora izhajati iz človekove enkratne situacije: *njegove* življenjske zgodbe, njegovih konkretnih stisk in težav, njegovih želj in vizij, kaj je zanj dobro. Poleg tega pa načrtovanje skrbi omogoča mikro inovacije storitev, ki bodo bolj ustrezale uporabnikovim potrebam. Gotovo tudi odpira več možnosti za angažiranje laičnih pomagalcev v procese skrbi.

V tujini se je *neodvisno brokerstvo* (posredništvo) izkazalo kot najbolj ustrezen organizacijski način za zagotavljanje individualnega financiranja in načrtovanja skrbi. Gre za skupnostno utemeljeno službo, ki po eni strani pomaga uporabniku pri pogajanjih z državo glede financiranja, po drugi pa pri izboru in organizaciji uslug in storitev, ki jih uporabnik potrebuje in s posrednikovo pomočjo izbere.

RAZVIJANJE UPORABNIŠKE SOLIDARNOSTI

Individualizacijo načrtovanja in financiranja morajo spremljati procesi kolektivnega angažiranja in subjektivizacije uporabnikov oz. ljudi z dolgotrajnimi

psihosocialnimi stiskami. To je potrebno zaradi:

- večanja možnosti za družabnost;
- vzajemne podpore in samopomoči;
- ozaveščanja o skupnih problemih, pravicah, možnostih itn.;
- nastajanja skupin pritiska in večanja političnega vpliva;
- usposabljanja za javno nastopanje, vodenje služb, izvajanja podpore ipd.

Organizacijske oblike so lahko drugačne od neformalnih mrež, ki so se spletle med hospitalizacijami, in lahko segajo od skupin samopomoči, med njimi tudi takih, ki so sestavljanje na določeno temo (npr. tistih, ki slišijo glasove), do klubov, uporabniških združenj in služb, ki bi jih zase in za svoje tovariše organizirali sami uporabniki.

Uporabniki naj ne bi imeli besede le v svojih lastnih organizacijah, temveč na vseh ravneh odločanja, načrtovanja in upravljanja služb, ki so namenjene njihovi blaginji. Razlogov za to je več in so zelo očitni. Prvič, uporabniki najbolj poznajo delovanje služb, ki so jim namenjene. Še več, preskusili so jih na svoji koži in vedo, kje so praktične pomanjkljivosti, katere majhne, a nujne spremembe bi bilo treba izpeljati. Drugič, gre za njihovo usodo, o kateri ne gre odločati mimo njih. In tretjič, gre za javna sredstva in javne službe, uporabniki in njihovi bližnji pa so, kar zadeva te službe, najbolj zainteresiran del javnosti. Zato je treba v upravnih odborih in podobnih telesih različnih služb in zavodov zagotoviti mesta za uporabnike teh služb; predstavnikom uporabniških organizacij je treba omogočiti sodelovanje v načrtovalnih skupinah, v občinskih komisijah in v ustreznih telesih na državnih ravni.

Čeprav uporabniške organizacije potrebujejo samostojnost in avtonomijo, pa za uresničitev svojih emancipacijskih ciljev potrebujejo tudi sodelovanje zaveznikov in podporo naklonjenih strokovnjakov in drugih ljudi, ki imajo vpliv v skupnosti. Nujno je tudi sodelovanje s svojci, prostovoljci in drugimi naklonjenimi občani. Svojci zaradi podobnih

razlogov tudi potrebujejo svoje organizacije in skupinska srečanja.

Naloga države je, da z materialnimi (prostor, finančna sredstva) in strokovnimi (usposabljanje, pomoč javnih služb) sredstvi podpre delovanje takih organizacij in skupin. Celoletno delovanje neke samopomočne skupine ali celo manjšega kluba namreč stane manj kot enome-sečna hospitalizacija enega samega člana.

NOVE, UPORABNIKOM PRIJAZNE METODE

Večina obstoječih obravnavnih pristopov degradira uporabnike, zmanjšuje njihove pristojnosti, jih zapleta v odvisnost od strokovnjakov ipd. Razvijati je treba metode, ki bodo uporabnikom razumljive, ki bodo uporabljale njihov (vsakdanji) jezik in izhajale iz njihove življenjske situacije. Večina strok s strokovnimi žargoni, svojevrstno organizacijo prostora, z ezoteričnimi referenčnimi okviri, z iskanjem problematičnih strani posameznikov in zane-marjanjem dobrih postavlja namreč med seboj in uporabnike nepremostljive ovire, ki so pravzaprav templji njih samih, le malo pa pomagajo uporabnikom in njihovim bližnjim.

Poleg refleksivne (emske) narave posegov, ki izhaja iz življenjske situacije same, je treba kot načelo praktičnega dela uveljaviti zagovorniško, pristransko pozicijo strokovnjakov, saj lahko le tako pričakujemo, da bodo strokovnjaki na voljo svojim uporabnikom, da bodo varovali njihove interese in zagovarjali njihove pravice in v resnici razumeli, kaj ti potrebujejo.

Pri razvijanju, še zlasti pa pri uveljavljanju metod, kot so načrtovanje skrbi, zagovorništvo, analiza tveganja in druge, ki smo jih predstavili, se bomo srečevali z dvema vrstama težav. Prva izhaja iz »šib-kosti« in »mehkosti« operativnih konceptov, saj so ti vedno znova utemeljeni v situaciji in preživijo le tam; »trdi« koncepti klasičnih metod pa so prefabricirani, utemeljeni v od uporabnikovega vsakdanjika oddaljeni in nerazumljivi psihoterapevtski šoli in vsiljeni dejanski situaciji, vendar pa so prav zaradi svoje avtonomnosti

in utemeljivosti na zunanji moči dosti bolj trdoživi. Druga vrsta težav zadeva zagovorniško držo. Ta nas bo vedno znova zapletela v konflikte s centri moči, z uporabnikovo okolico, neredko tudi v zame-re uporabnikov, v frustracije ob neuspehih in zmanjševanju ugleda med kolegi. Vendar pa imajo te metode vir moči, ki je v etičnih in estetskih zastavkah takega delovanja: v boju proti segregaciji in depri-vilegiranosti drugačnosti in za vzpostav-ljanje mostov pri spoznavanju drugosti.

KULTURNI IZZIV

Ljudje z dolgotrajnimi psihosocialnimi stiskami so, zgodovinsko gledano, že toliko časa zaprti, da se pravzaprav ne spomnimo, kako je, če so med nami. Vključevanje ljudi s takimi težavami je torej tudi kulturni proces in dogodek. Ne samo, da je kulturna sprememba pristati na dejstvo, da imajo tudi ljudje s težavami pravico živeti kot drugi; kulturna sprememba je tudi spremenjeno vrednotenje likov, povezanih z duševno stisko, iskanje družbeno produktivnih vidikov drugačnosti in soočanje družbe s svojo lastno norostjo.

Že samo uresničevanje takega programa je kulturni dogodek, saj nas ljudje, ki so sedaj skriti očem, s svojo navzočnostjo v skupnosti postavljajo pred marsikatero uganko ali kulturni problem. Podobno se godi s službami, o katerih smo govorili. Zagovorništvo se mora skoraj v vsakem primeru soočiti s predsodki, ustaljenimi miselnimi vzorci itn. Poleg tega kapilarnega kulturnega dogajanja, ki poteka v vsakdanjih dogodkih, potrebujemo tudi masivne kulturne dogodke, ki bodo opredelili nove procese. Deloma smo bili sicer deležni dogodkov množične kulture, ki so oznanjali take dogodke na zahodu (filmi kot *Let nad kukavičjim gnezdom*, *Frances* in pred kratkim *She has been away*). Potrebujemo pa tudi domače dogodke, ki bodo te procese problematizirali v lokalnem kontekstu. V mislih imamo kulturno produkcijo uporabnikov (npr. časopis *Altra*), manifestacije v javnosti, kakršne je svoj čas prirejal

Odbor za družbeno zaščito norosti, prispevke v medijih, ki ne bodo problema obravnavali zgolj senzacionalistično, ampak tudi problemsko, vključevanje problemov skrbi za ljudi z duševno stisko v politične debate.

VARSTVO PRAVIC IN RESTITUCIJA KRIVIC

V slovenskem prostoru manjka zakonodaja, ki bi konsistentno in celostno zajela probleme, ki jih odpira duševna stiska. Kot smo videli, so pravni problemi duševnega bolnika razpršeni po različnih zakonih, kjer so pravice ljudi z duševnimi stiskami obravnavane parcialno, in kar je še posebej očitno, pogosto le z deklarativnim, ne pa dejanskim varstvom. Kot smo v raziskavi pogosto ugotavljali, so v zakonodaji pomanjkljivo obravnavana bolj ali manj vsa področja, kjer bi človek z dolgotrajnimi psihosocialnimi stiskami potreboval varstvo; pravice uporabnikov služb duševnega zdravja so v primerjavi s podobnimi skupinami (obtoženci, obsojenci, telesno in duševno prizadeti) neprimeri- no slabše zavarovane, prav tako pa niso deležni posluha za svoje specifične potrebe in okoliščine.

Pomanjkljivo je urejena zakonodaja, ki ureja prisilno hospitalizacijo. V njej nista urejeni vprašanje zagovorništva in možnost odklanjanja zdravljenja; je zelo nejasna, kar zadeva definicijo nevarnosti, če niti ne govorimo o tem, da načina ugotavljanja nevarnosti sploh ne obravnava; roki so predolgi; v praksi je korektna izvedba praktično onemogočena, množične kršitve pa so tolerirane. Pomanjkljivo so urejeni mehanizmi, ki bi omogočali uporabniku zavarovanje telesne in osebne integritete z mehanizmi, kakršen je psihiatrični testament, in podobno. V slovenskem pravnem sistemu je tudi premalo elementov, ki bi omogočali pozitivno diskriminacijo v stanovanjskih in delovnih razmerjih. Skrbništvo in odvzem opravilne sposobnosti ne zagotavljata, da bodo ti ukrepi res sledili sposobnostim varovanca in da bo skrbnik dejansko deloval v interesu uporabnika. Poleg tega bi v našem prostoru nujno potrebo-

vali zakonsko sankcionirano zagovorni- ško službo, kakršno so vpeljali npr. v Avstriji, ki bi omogočala uporabnikom nadzor in možnost pritožb, tako službam duševnega zdravja kakor tudi v zadevah, ki se dogajajo zunaj njih (v družini, so- seski, delovni organizaciji).

KRATKOROČNI PROJEKTI ZA RAZVIJANJE NOVIH SLUŽB

ZASTAVITEV STRATEŠKIH CILJEV IN NAČRTOV NA DRŽAVNI RAVNI

- Diskusija in dograjevanje vizije razvoja. Podana vizija je lahko izhodišče in podlaga za diskusijo in izdelavo vizije, ki bi jo lahko sprejela večina protagonistov na tem področju. Pri tem predlagamo široko diskusijo v različnih okoljih, z nujnim sodelovanjem predstavnikov uporabnikov. Hkrati pa bi bilo koristno, da bi jo vodila delovna skupina, ki bi omogočila, da bi bila diskusija tudi operativna.

- Začetek dela na novi zakonodaji za področje duševnega zdravja (v skupnosti).

- Ustanovitev uporabniškega sveta kot konzultativnega organa Ministrstva za delo, družino in socialno varstvo

USPOSABLJANJE IN IZOBRAŽEVANJE NOVIH PROFILOV

- Nadaljevanje usposabljanja na Visoki šoli za socialno delo. Po koncu projekta TEMPUS se študij duševnega zdravja v skupnosti sicer nadaljuje v okviru rednega in izrednega študija za socialno delo. To znanje mora Visoka šola za socialno delo uporabiti tudi za organiziranje drugih oblik, ki omogočajo sodelovanje študentov drugih strok, ali pa parcialnih izobraževanj za to področje (tečaji, specializacija).

- Usposabljanje medicinskega skrbstvenega osebja. Na zemljevidu duševnega zdravja v skupnosti v Sloveniji obstaja še izrazita bela lisa, manjkajoči člen, namreč medicinske sestre ali tehniki, ki bi bili usposobljeni za delo v skupnosti.

- Usposabljanje in izobraževanje uporabnikov in svojcev. Izdelati je treba

izobraževalne programe, ki se jih bodo lahko udeležili uporabniki in njihovi bližnji. Čeprav so po svoji življenjski izkušnji kvalificirani za tako izobraževanje in usposabljanje, imajo le redko kvalifikacije, ki bi jim omogočile sodelovanje pri takih izobraževanjih in opravljanju takega dela.

- Izobraževanje drugih profilov. Omogočiti interdisciplinarni študij zlasti za zdravnike (poleg psihiatrov zlasti zdravnikov splošne prakse), psihologe in druge.

TRANSFORMACIJA KAPACITET SOCIALNIH ZAVODOV

Pri tem mislimo na kapacitete, ki jih zasedajo ljudje s psihiatričnimi diagnozami. Po naših ocenah je v slovenskih socialnih zavodih vsaj 1.500 oseb z diagnozami, ki ne sodijo v domove za ostarele po starosti in so v njih pristali kratko malo zaradi tega, ker jih ni bilo mogoče namestiti kam drugam.

- Najprej je treba razviti ideje za preoblikovanje zavodov, v katerih so skoraj izključno taki ljudje. To sta gotovo zavoda Hrastovec-Trate in Lukavci, predvidoma pa tudi – po koncentraciji sodeč – Sevnica-Loka, Gradišče, Grmovje, Dutovlje, Impoljca in drugi, zlasti tisti, ki imajo posebne oddelke za take oskrbovance ali kjer so bivalni standardi in standardi strokovnega dela nizki, pa tisti, ki zaradi svoje geografske odročne lege še bolj izločajo in potiskajo na rob oskrbovance, ki niso iz tistih krajev. Pri teh je treba razmišljati tudi o spremembi funkcije, ki bi jo lahko imele te ustanove po preoblikovanju, npr. v okrevališča, rehabilitacijske centre ali celo za invalidski turizem.

- Transformacij se je treba lotiti preudarno in načrtovano. Treba bi bilo narediti načrt skrbi za vsakega oskrbovanca posebej, tako da se v procesu selitve oskrbovanci ne bi »izgubili«, da ne bi bila prizadeta njihova varnost. Hkrati je treba biti pozoren do potreb, želja in stisk osebja in jih kar se le da vključiti v procese transformacije; zagotoviti jim je treba varno zaposlitev.

EKSPERIMENTALNO VPELJEVANJE INDIVIDUALNEGA NAČRTOVANJA IN FINANCIRANJA

Pred vpeljevanjem teh načinov kot osnovnih oblik financiranja ter načrtovanja in izvajanja skrbi je treba to eksperimentalno preskusiti. Predlagamo, da se za ta namen določi določena kvota primerov ali fondov ter da se jih preskusi v izbranih okoljih, kjer že obstaja nekaj izkušenj: recimo, v Ljubljani z ljudmi z dolgotrajnimi psihosocialnimi stiskami in v Kopru z duševno prizadetimi.

NADALJEVANJE IN ŠIRJENJE EKSPERIMENTALNIH OBLIK DUŠEVNEGA ZDRAVJA V SKUPNOSTI

- Nekateri poskusi, ki so se začeli pred dvema ali tremi leti, so tako rekoč že v zreli fazi in bi se lahko razvijali naprej, npr., stanovanjska skupina v grozd stanovanjskih skupin. Ena glavnih ovir pri delovanju teh novih oblik je, da večinoma nimajo urejenega statusa in financiranja. Tako bi moral biti prvi korak urejanje tega statusa ali pravzaprav njihova legalizacija. Zelo verjetno je, da te oblike ne bodo mogle dolgo več delovati na podlagi entuziazma in *ad hoc* rešitev.

- Druga je potreba po različnih oblikah supervizije in evalvacije njihovega dela ter izboljšanju menedžementa.

- Hkrati je treba spodbuditi oz. izkoristiti voljo v nekaterih okoljih; pri tem imamo v mislih nekatere socialne zavode in centre za socialno delo, ki želijo vzpostaviti podobne oblike (npr. klube, stanovanjske skupine). Pri tem jih je treba spodbujati, da bi uporabljali tudi navadne oblike in individualno načrtovanje.

ZAGOTAVLJANJE STANOVANJSKEGA FONDA ZA LJUDI Z DOLGOTRAJNIMI PSIHOSOCIALNIMI STISKAMI

V dogovoru z Ministrstvom za prostorsko urejanje in varovanje okolja je treba zagotoviti letno kvoto socialnih ali drugih družbenih stanovanj in z njimi pogoje, ki bodo dodatno prispevali k varnosti uporabnikov. Po naši oceni, ki ni kaj več kot dobro informirano ugibanje, bomo potrebovali v naslednjih letih gotovo več kot

1.000 stanovanj. Stanovanja bodo potrebovali ljudje, ki so zdaj v vrtljivih vratih bolnišnic, kot tudi ljudje, ki se bodo vračali iz zavodov. Nekaj stanovanj pa mora biti na voljo za to, kar smo imenovali posebni prostori, ti naj bi bili v normalnem stanovanjskem okolju (zavetišča, stanovanjske skupine ipd.)

NAČRTOVANJE MREŽ SLUŽB NA MEZZO RAVNI

Na regionalnih, še zlasti pa na lokalnih ravneh je treba vzpostaviti mehanizme načrtovanja, ki bodo lahko na podlagi zaznanih potreb in lokalnih resursov dali realistične projekcije potreb in služb za določeno okolje.

Ta proces je še toliko bolj pomemben, če naj bi ob pojavljanju novih akterjev (privatna praksa, prostovoljna in uporabniška združenja) na prizorišču skrbi za ljudi z dolgotrajnimi psihosocialnimi stiskami s tako varieteto dosegli novo kvaliteto storitev.

Menimo, da bi bili prvi taki poskusi možni v okoljih, kjer že obstaja določen pluralizem izvajalcev in uporabnikov. Po naših informacijah bi bilo to mogoče izpeljati v Kopru, Sežani, Ljubljani (predvsem v nekdanji moščanski občini) in morda v Mariboru.

PODPIRANJE RAZVOJA UPORABNIŠKIH ORGANIZACIJ

Koristno bi bilo podpreti razvoj že obstoječih treh organizacij, ki vključujejo uporabnike, podpirati krepitev njihove moči v organizacijah in zunaj njih. Zlasti je treba podpreti tiste oblike dela teh društev, ki se ukvarjajo s kulturnimi dogodki.

Opogumljati bi bilo treba nastanek podobnih društev ali pa vsaj polformalnih ali samopomočnih skupin tudi v drugih okoljih. Ponekod namreč obstaja izražen interes za to. Uporabniki iz obstoječih združenj pa so naravni svetovalci in pospeševalci takih dejavnosti.

Psihoanalitik in politični aktivist Félix Guattari, skupaj z Gillesom Deleuzeom eden pomembnejših mislecev tega stoletja (Anti-Ojdip, Tisoč platojev, Molekularna revolucija...), je bil vključen v naš program študija duševnega zdravja v skupnosti. Zelo nas je prizadelo, ko smo konec poletja 1992 zvedeli, da je preminil, in tako seveda na žalost nismo mogli uresničiti načrta, da bi jeseni predaval v okviru našega študija. V spomin na sodelavca, ki nas je vedno navdihoval, zadnjega od ustanoviteljev gibanja alternativ psihiatriji, objavljamo predavanje, ki ga je imel decembra 1986 v Cankarjevem domu v okviru srečanja »Psihiatrija in občan«. Hkrati se spominjamo tudi njegovega pravkar preminulega tovariša Gillesa Deleuzea.

Félix Guattari

O PRODUKCIJI SUBJEKTIVNOSTI

Klasična misel je dušo ločevala od materije in bistvo subjekta od telesnega koleksa. Marksisti so po drugi strani postavili nasproti infrastrukturnim produkcijskim odnosom subjektivne nadzgradbe. Kako lahko danes govorimo o produkciji subjektivnosti? Že po prvem razmisleku spoznamo, da so vsebine subjektivnosti vse bolj odvisne od množice strojnih sistemov. Nobeno področje mnjenja, misli, podobe, učinkov, narativnosti se odslej ne more sprenevedati, da lahko uide pred močjo »računalniške pomoči« podatkovnih bank, telematike itn. In tako se torej vprašamo, ali ni bistvo subjekta – to slavno bistvo, za katerim zahodna filozofija teče že stoletja – že samo ogroženo od te nove »strojne odvisnosti« subjektivnosti. Znana je nenavadna mešanica bogatitve in siromašenja, ki je pripeljala do današnjega stanja: navidezna demokratizacija dostopa do podatkov, znanja, povezana s ponovnim izločanjem pri njihovih instancah izdelave: zmanjšanje števila antropoloških pristopov, planetarno mešanje kultur, paradokсно sočasno s širjenjem partikularizmov in rasizmov: zelo

obsežno širjenje polja tehničnoznanstvenih in estetskih raziskav, ki potekajo v moralnem kontekstu sivine in odčaranosti. Namesto da bi se pridružili modernim križarskim vojnám proti pregreškom modernizma, namesto da bi pridigali rehabilitacijo uničenih transcendentálnih vrednot ali se prepustili zdolgočaseni nasladi postmodernizma, lahko poskusimo zavrniti dilemo krčevitega odpora ali ciničnega sprejetja položaja.

Četudi so stroji sposobni artikulirati izjave in zabeležiti stanje stvari v ritmu nanosekunde in jutri morda že pikosekunde, to še ne pomeni, da imajo diabolčno moč, ki grozi nadvladati človeka.

Človek pravzaprav nima pravega razloga, da bi se od njih odvrčal, saj niso nič drugega kot izredno razvite in izredno koncentrirane oblike nekaterih vidikov njegove lastne subjektivnosti; in poudariti je treba, da ne gre za tiste vidike, ki ga prečijo v odnosih do prevlade in oblasti. Postaviti bo treba dvojni most od človeka k stroju in od stroja k človeku; nove in zaupne povezave med njima bo lažje napovedati, ko bomo ugotovili:

1) da sodobni informacijski in komunikacijski stroji ne nosijo le reprezentativnih vsebin, ampak sodelujejo tudi pri tvorbi novih načinov izražanja (individualnih in/ali kolektivnih);

2) da vsi strojni sistemi, ne glede na to, na katero področje sodijo – tehnično, biološko, semiotično, logično, abstraktno – sami po sebi podpirajo protosubjektivne procese, ki bi jih označil kot modularno subjektivnost.

Tukaj bom omenil le prvo plat teh vprašanj, drugo, ki zadeva probleme avtoreference, avtotranscendence itn., pa si bom prihranil za drugo priložnost.

Preden nadaljujemo, se moramo vprašati, ali je ta »pristop (subjektivnosti) k stroju« – kot smo nekoč govorili o »pristopu k veri« – res popolna novost. Ali niso tudi »predkapitalistične« ali »arhaične« subjektivnosti izvirale iz različnih iniciacijskih, socialnih, retoričnih strojev, ujetih v klanske, verske, vojaške, korporativne in druge institucije, ki jih bom tukaj zbral pod splošno oznako *kolektivna orodja subjektivizacije*. To je veljalo na primer za meniške stroje, ki so vse do danes ohranili spomin na antiko, spetoma pa oplodili tudi našo sodobnost. Kaj so bili drugega kot računalniški programi, »makroprocesorji« srednjega veka – neoplatoniki pa, na svoj način, prvi snovalci procesualnosti, sposobne preiti čas in zastoje. In versajski dvor, kaj je bil s svojim natančnim uravnavanjem priliva oblasti, denarja, prestiža, pooblastil in precizno določenih etiket drugega kot stroj, ustvarjen prav z namenom, da zagotavlja zalogo plemiške subjektivnosti? Ta je bila državni kroni veliko bolj podvržena kot gospostva fevdalne tradicije in je zasnovala druge odnose podrejenosti vrednotam in običajem vzpenjajočega se meščanstva.

Ob tej priložnosti ne morem na hitro očrtati zgodovine teh kolektivnih orodij subjektivizacije. Sicer pa ne zgodovina ne sociologija po mojem mnenju nista sposobni dati analitično-političnih ključev za te procese. Poudaril bi rad le nekaj temeljnih poti/glasov – tukaj nam francoščina omogoča homofonično povezavo

med potjo in izjavo (fr. *voi/x/(es)*) – ki so jih ta orodja proizvedla in katerih povezanost ostaja temelj procesov subjektivizacije sodobnih zahodnih družb. Razlikoval bi tri vrste:

1) Glasovi oblasti, ki od zunaj obkrožijo in omrežijo človeške skupnosti, bodisi z neposredno prisilo in panoptičnim vplivom na telesa bodisi z imaginarno zaplembo duš;

2) Glasovi znanja, ki se artikulirajo iz notranjosti subjektivnosti v tehnično-znanstvenih in ekonomskih pragmatikah.

3) Glasovi avtoreference, ki razvijajo procesualno subjektivnost, samoutemeljiteljico lastnih koordinat, ki obstaja sama po sebi (kar sem nekoč navezal na kategorijo »skupina-subjekt«), kar pa je ne ovira, da se ne bi vrinila čez socialne in mentalne plasti.

Oblast nad zunanji teritorialnostmi, deteritorializirana znanja o človekovih dejavnostih in strojih in končno ustvarjalnost, lastna subjektivnim mutacijam: ti trije glasovi, četudi vpisani v osrčje zgodovinske diahronije in trdno vraščeni v socioloških razkolih in segregacijah, se ne nehajo vmešavati v čuden balet, v katerem se smrtni boj izmenjuje s promocijo novih figur.

Mimogrede naj omenimo, da bomo v naši shizoanalitični perspektivi osvetlitve subjektivizacijskih dejstev le malo uporabljali dialektične, strukturalistične, sistemistične in celo genealoške pristope v smislu Michela Foucaulta. Po mojem mnenju so namreč vsi sistemi modelizacije na določen način uporabni, vsi so sprejemljivi, a le toliko, kolikor njihova načela sklepanja zavračajo univerzalistično skušnjava in priznavajo, da je njihova naloga le prispevati h kartografiji eksistencialnih teritorijev – ki implicirajo čutne, kognitivne, afektivne, estetske in druge svetove... –, in to na jasno zamejenih območjih in časovnih obdobjih. Ta relativizem ni z epistemološkega stališča prav nič sramoten: vztraja pri tem, da regularnost, bolj ali manj stabilne konfiguracije, ki jih subjektivna naključja ponujajo v dešifriranje, izhajajo natančno in predvsem iz sistemov avtomodelizacije,

ki smo jih omenili zgoraj s tretjim glasom avtoreference. Tukaj diskurzivni verižni členi — izraza in vsebine — le še redko odgovarjajo običajni logiki diskurzivnih celot, ali pa to počnejo z nasprotnim smislom in popačeno. Se pravi, da je na tej ravni vse v redu! Vse ideologije, vsi kult, celo najbolj arhaični, so ustrezni, saj ni treba drugega, kakor da jih uporabimo kot eksistenčni material. Prva namembnost njihovih ekspresivnih verig ni več obeležje stanja stvari ali okovanje v pomenske osi stanja smisla, ampak, ponavljam, udejanjenje eksistenčne kristalizacije in se s tem nekako postavitev na to stran temeljnih načel klasičnega uma: načel identitete, Tretjega-izključenega, kavalnosti, zadostnega uma, kontinuitete... Najtežje je jasno pokazati, da so ti materiali, iz katerih se lahko porodijo procesi subjektivne avtoreference, tudi sami izvelčki radikalno heterogenih, da ne rečemo heteroklitnih elementov: ritmi preživelih časov, obsedajoči refreni, identifikacijski emblemi, pretvezni predmeti, fetiši vseh vrst... To, kar se na tej poti po pokrajinah biti in načinov semiotizacije potrjuje, so sledi singularizacije — neke vrste eksistenčni pečati —, ki datirajo, udogodkujejo, »kontingentirajo« stvarna stanja, njihove referenčne korelate in načine izjavljanja, ki jim ustrezajo. Te izrazite dvojne sposobnosti singularizacije in prečkanja eksistence, lokalne vztrajnosti na eni strani in transverzalistične konsistence — transistence — na drugi ni mogoče v celoti dojeti s pomočjo racionalnih načinov diskurzivnega znanja: to je mogoče le z razumevanjem afektivnega, s pomočjo globalnega transreferencialnega zapopadenja. Najbolj univerzalno je tu povezano z najbolj naključno faktičnostjo; najbolj razrahljana izmed običajnih linij pomena je privezana na končnost tubiti. Toda različne tradicije tega, kar bi lahko imenovali »omejeni racionalizem«, še naprej ohranjajo sistematično, skoraj militantno nerazumevanje vsega, kar bi se lahko v osrčju teh metamodelizacij nanašalo na virtualne in netelesne svetove, na vse meglene svetove negotovosti, naključnosti, verjetnosti... Ta »omejeni racio-

nalizem« je v okrilju antropologije dolgo iskal kategorizacijske načine, ki jih je opredelil kot »predlogične«, v resnici pa so bili metalogični, paralogični, saj so bili njihovi cilji zlasti podeliti trdnost individualnim oz. kolektivnim načinom subjektivnosti. Toda tukaj bi bilo treba razmišljati o kontinuumu, ki bi šel od otroških iger, ritualizacij vsakršne šare, poskusov psihopatoloških rekonpozicij »shizoidnih« svetov pa vse do zapletenih kartografij mitov in umetnosti, da bi končno dosegli veličastne spekulativne zgradbe teologij in filozofij, ki so skušale dojeti te iste razsežnosti eksistenčne ustvarjalnosti. (Naj tukaj zadošča omemba Plotinovih »pozabljenih duš« ali »negibnega gibalca«, ki je po Leibnitzu obstajal pred vsako razpršitvijo moči.)

Toda vrnimo se k našim prvotnim trem glasovom. Odslej je naš problem ustrezna umestitev tretjega, glasu avtoreference, v odnosu do glasov oblasti in znanj. Definiral sem ga kot najbolj nenavadnega, najbolj naključnega, tistega, ki zasidra človeške realnosti v končnost, in tudi kot najbolj univerzalnega, tistega, ki izvaja najbolj bliskovite prehode med heterogenimi področji. Treba bi bilo reči drugače: ni univerzalen v dobesednem pomenu, je najbogatejši v svetu virtualnega, najbolj opremljen v procesualnih linijah. In na tej točki mojega poročila vas prosim, da mi ne zamerite obilice kvalifikativov, preseganja pomena nekaterih izrazov in brez dvoma določene nejasnosti njihovega kognitivnega razumevanja: tukaj ni drugih pribežališč!

Glasova oblasti in znanja sta se vpi-sala v koordinate eksoreference, ki jima zagotavljajo široko uporabo in natančno zamejitev smisla. Zemlja je bila temeljni referent oblasti nad telesi in prebivalci, medtem ko je bil Kapital referent ekonomskih ved in obvladovanja produkciskih sredstev. Telo avtoreference, brez glasu, obraza in temelja, nam po drugi strani odpira povsem drugačno obzorje kakor procesualnost kot točke neprestanega izvora vseh vrst ustvarjalnosti.

Rad bi poudaril, da triada teritorializirana Oblast, deteritorializiran Kapital

znanja in procesualna avtoreferenca nimajo drugega cilja kot osvetliti določene probleme, na primer sedanji vzpon neoliberalnih ideologij ali drugih, še bolj nevarnih arhaizmov. Razumljivo je torej, da se iz tako površnega modela ne lotevamo kartografij konkretnih procesov subjektivizacije. Recimo, da gre le za instrumente spekulativne kartografije brez vsakih obetov o univerzalni strukturni utemeljitvi ali učinkovitosti na terenu. Kar je na drug način opozorilo, da ti glasovi ne obstajajo od vekomaj in brez dvoma ne bodo zmeraj, vsaj ne v enaki obliki. Zato morda ni napačen poskus lokalizacije njihovega zgodovinskega izvora in prestopanja praga konsistence, ki so jim omogočila trajno umestitev na orbito naše modernosti.

Taka učvrstitev se zelo verjetno opira na kolektivne sisteme »zapomnjenja« podatkov in znanj, pa tudi na materialne dispozitive tehnične, znanstvene in estetske vrste. Te temeljne subjektivne mutacije bi lahko torej po eni strani datirali z rojstvom kolektivnih verskih in kulturnih orodij, po drugi pa z izumom novih materialov, energij, strojev za kristalizacijo časa in končno novih bioloških tehnologij. Ne trdim, da gre za materialne infrastrukture, ki neposredno pogojujejo kolektivno subjektivnost, ampak le za bistvene komponente njene učvrstitve v prostoru in času v funkciji tehničnih, znanstvenih in umetniških sprememb.

V skladu s temi ugotovitvami bi razlikoval tri območja zgodovinskih prelomov, iz katerih so v minulem tisočletju izšle tri temeljne kapitalistične sestavine:

A) obdobje evropskega krščanstva, zaznamovano z novo zasnovano odnosom med Zemljo in Oblastjo;

B) obdobje kapitalistične deteritorializacije znanj in tehnik, utemeljeno na načelih splošne ekvivalence;

C) obdobje planetarne informatizacije, ki odpira možnost, da ustvarjalna in singularizirajoča Procesualnost postane nova temeljna referenca.

Kar zadeva zadnjo točko, je treba takoj povedati, da nam le malo objektivnih elementov še omogoča tak ovinek

mimo zatiralske množičnomedijske sodobnosti k postmedijskemu obdobju, ki bi ustrezno ovrednotilo ureditve subjektivne avtoreference. Pa vendar se mi zdi, da se bo le v kontekstu novih »podatkov« informacijske in telematske produkcije subjektivnosti temu glasu avtoreference posrečilo doseči polno hitrost. Očitno nič ni dobljeno vnaprej! Nič na tem področju ne more nadomestiti inovacijskih socialnih praks. Gre le za ugotovitev, da so v nasprotju z drugimi revolucijami subjektivne emancipacije — Spartak, francoska revolucija, pariška komuna — individualne in socialne prakse samovrednotenja in samoorganizacije subjektivnosti danes morda prvič v zgodovini sposobne odkriti kaj trajnejšega kot noro in kratkotrajno spontano vrvenje; seveda s temeljito ponovno umestitvijo človeka v odnosu do svojega strojnega in naravnega okolja. (Ki se sicer vse bolj stikata.)

A. OBDOBJE EVROPSKEGA KRŠČANSTVA

Na ruševinah rimskega in karolinškega cesarstva je v zahodni Evropi vzniknila nova figura subjektivnosti, ki jo je mogoče označiti z dvojno artikulacijo:

1) z razmeroma avtonomnimi teritorialnimi entitetami etnične, nacionalne, verske narave, ki so sprva sestavljale teksturo fevdalne segmentarnosti, ki pa so se v drugačnih oblikah ohranile vse do današnjih dni;

2) z deteritorializirano entiteto subjektivne moči katoliške cerkve, ki je bila strukturirana kot kolektivno orodje na evropski ravni.

V nasprotju s prejšnjimi formulami imperialne moči osrednja figura moči zdaj z osnovnimi teritoriji sociusa in subjektivnosti ni več v neposrednem, totalitarnem/totalizirajočem spoprijemu. Krščanstvo se je moralo veliko hitreje kot islam odreči oblikovanju organske celote. Toda izginotje nekega konkretnega Cezarja in promocija deteritorializiranega Kristusa, ki si je ne upamo opredeliti kot nadomestno, nista oslabilta procesov integracije subjektivnosti, ampak sta jih, nasprotno, okrepila. In zdi se mi, da je

posledica sovpadanja delne avtonomije politične in ekonomske sfere, ki je lastna fevdalni segmentiranosti, in te hiperspojivne narave krščanske subjektivnosti (manifestirane v križarskih vojnah ali v prevzemanju plemiških kodeksov kakor Božji mir /*La Paix de Dieu*/, ki ga opisuje Georges Duby) neke vrste prelom, metastabilno ravnotežje, naklonjeno širjenju drugih, prav tako parcialnih procesov avtonomije, ki jih najdevamo:

- v za to obdobje značilni shizmatični vitalnosti verske senzibilnosti in refleksije;

- v od tistih časov pravzaprav neprekinjeni eksploziji estetske ustvarjalnosti;

- v prvem velikem »ponovnem vzletu« tehnologij in trgovske menjave, ki so ga zgodovinarji poimenovali »industrijska revolucija 11. stoletja« in ki je sovpadal s pojavom novih oblik urbane organizacije.

Kdo bi tej dvoumni, nestabilni, izmučeni formuli pripisal presežek obstojnosti, ki ji bo omogočil preživetje strahotnih zgodovinskih preskušanj, ki so jo čakale: invazije barbarov, epidemije, neprestane vojne? Shematsko, šest vrst dejavnikov:

1) Promocija monoteizma, ki je moral biti v praksi dovolj prilagodljiv, razvojen, precej sposoben prilagajanja posebnim subjektivnim položajem barbarov, sužnjev itn. Dejstvo, da gibkost sistema z ideološko referenco postaja temeljni adut njegovega nadaljnega obstoja, je osnovni podatek, na katerega bomo naleteli na vseh pomembnih križiščih zgodovine kapitalistične subjektivnosti. (Pomislimo na primer na presenetljivo zmožnost prilagajanja sodobnega kapitalizma, s pomočjo katere dobesedno požira tako imenovane socialistične ekonomije). Učvrstitev novih etično-religioznih vzorcev krščanskega Zahoda je pripeljala do vzpostavitve vzporedne dvojne trgovine subjektivizacije: prve z neprestanim ustanavljanjem osnovnih teritorialnosti, ne glede na udarce usode, in s ponovno definicijo sorodstvenih vezi in mrež fevdne oblasti, in druge, dovzetne za svoboden pretok znanja, denarja, estetskih figur, tehnologije,

dobrin, oseb itn., ki utira pot za vnebovzetje drugega kapitalističnega deteritorializiranega glasu.

2) Postavitev kulturne mreže krščanskega prebivalstva s pomočjo novega tipa religioznega stroja, utemeljenega zlasti v župnijskih šolah, ki jih je ustanovil Karel Veliki in ki so preživele izginotje njegovega cesarstva.

3) Ustanovitev poklicnih cehev, samostanov, verskih redov...kot »podatkovnih bank« znanja in tehnik tistega časa.

4) Razširjenost rabe železa in mlinov na naravni pogon; razvoj obrtne in mestne mentalitete. Toda ta prva vzmet mašinizma, to je treba poudariti, se je ugneznila na nekako parazitski način in je »ukleščena« v osrčju velikih človeških ureditev, na katerih je še naprej slonelo bistvo velikih produkcijskih sistemov. Z drugimi besedami, tukaj še ne zapuščamo osnovnega odnosa človek/orodje.

5) Pojav prvih strojev, ki je sprožil veliko močnejšo subjektivno integracijo:

- ure, ki so po vsem krščanstvu kazale enak kanonski čas;

- postopno izumljanje verske glasbe, podprte s svetopisemsko tematiko.

6) Selekcija živalskih in rastlinskih vrst, ki bo temelj kvantitativnega poleta demografskih in ekonomskih parametrov in posledično razsežnosti in trajnosti teh ureditev.

Kljub strahovitim pritiskom ali pa prav zaradi njih — teritorialna zaježitev, a tudi bogastvo akulturacije —, ki jih je po eni strani izvajal bizantinski imperij, ki ga je zamenjal arabski imperializem, in na drugi strani barbarske in nomadske sile, nosilke zlasti metalurških inovacij, je kulturni vrelec protokapitalističnega krščanstva dosegel (dolgotrajno) stabilnost teh treh osnovnih polov plemiške, verske in kmečke subjektivizacije, in tako vodil razmerja oblasti in vednosti. »Strojni sunki«, povezani z urbanim razvojem in civilnimi in vojaškimi tehnologijami, so bili tako hkrati spodbujani in zaustavljani. Ta vrsta naravnega stanja odnosov med človekom in orodjem vse do danes preganja paradigme reteritorializacije tipa »Delo, Družina, Domovina«.

B) OBDOBJE KAPITALISTIČNE DETERITORIALIZACIJE ZNANJ IN TEHNIK

Ta druga sestavina kapitalistične subjektivnosti se je uveljavila zlasti od 18. stoletja naprej. Zaznamovalo jo je naraščajoče neravnotežje v odnosih človek/stroj. Človek je v tem procesu izgubil družbeno teritorialnost, za katero je verjel, da je nepremestljiva. Njegove orientacijske točke fizične in socialne telesnosti so se temeljito zamajale. Referenčni univerzum nove vsesplošne menjave ni nič več segmentarna teritorialnost, ampak Kapital kot način semiotične reteritorializacije človekovih dejavnosti in struktur, ki jih pretresajo strojni procesi. Poprej je bil realni Despot ali imaginarni Bog tisti, ki je stregel kot bistvena operativna točka lokalne rekonpozicije eksistenčnih teritorijev. Odslej je to simbolna kapitalizacija abstraktnih vrednot oblasti, ki vpliva na ekonomska in tehnološka znanja, izražena v dveh deteritorializiranih družbenih razredih, in ki pelje k splošni enakovrednosti vseh načinov vrednotenja dobrin in človekovih dejavnosti. Tak sistem je lahko ohranil zgodovinsko trdnost le, če je neprestano tekmoval in napredoval. Nova »kapitalistična strast« je na svojem pohodu pometla z vsem: še zlasti s kulturami in teritorialnostmi, ki so se bolj ali manj posrečeno izognile krščanskemu valjarju. Najpomembnejši dejavniki trdnosti te sestavine so:

1) Splošen vdor tiskanih besedil v vse kolesje družbenega in kulturnega življenja, povezan z določenim upadanjem neposrednih ustnih komunikacij, ki pa po drugi strani omogoča veliko večjo možnost zbiranja in proučevanja znanj.

2) Primat jekla in parnih strojev, ki so pomnožili prodorno moč strojnih vektorjev tako na kopnem, na morju, v zraku kot na celostnih tehnoloških, ekonomskih in urbanističnih področjih.

3) Manipulacija časa, ki bo dobesedno izpraznjen svojih naravnih ritmov s pomočjo:

- kronometričnih strojev, ki bodo pripeljali do tayloristične razporeditve delovne sile;

- tehnike ekonomske semiotizacije, na primer s pomočjo kreditov, kar implicira splošno virtualizacijo zmožnosti človekove pobude in predviden izračun, ki zadeva področja inovacije — neke vrste menica za prihodnost —, te pa omogočajo neskončno povečanje imperija tržnih ekonomij.

4) Biološke revolucije, ki izhajajo iz pasteurjevskih odkritij, ki bodo vse bolj in bolj povezale prihodnost živih vrst z razvojem biokemičnih industrij.

Odtlej se človek nahaja, kar zadeva strojne phylume, v skorajda parazitskem položaju. Vsak izmed njegovih glasov, njegovih družbenih odnosov bo pravzaprav ponovno razrezan in nato ponovno določen, nadkodiran v skladu z globalnimi zahtevami sistema. (V delih Leonarda da Vincija, Brueghla in zlasti Arcimbolda najdemo najbolj pretresljive in svarilne predstavitve teh telesnih preoblikovanj.)

In kar je paradokсно, s tem funkcionalizmom glasov in človeških sposobnosti ter z njegovim režimom splošne ekvivalence sistemov vrednotenja, ob vsem vztrajnem nanašanju na univerzalizirajoče perspektive človek zgodovinsko nikoli ni dosegel drugega kot zapiranje v samega sebe, reteritorializacijo nacionalističnega, razrednega, korporatističnega, rasističnega, paternalističnega... reda, ki so ga neizprosno in včasih karikirano spet napeljale na najbolj konservativne oblastne poti. »Duh razsvetljenstva«, ki je zaznamoval prihod te druge figure kapitalistične subjektivizacije, bi moral v resnici ostati dvojnik nepopoljšljivega fetišizma profita — libidinalna formula specifično meščanske oblasti, ki se je od starejših emblematičnih sistemov nadzora ozemelj, ljudi in dobrin razlikovala po bolj deteritorializiranih načinih, pa ni nič manj izločala subjektivnega, kar najbolj eksplozivnega, najbolj asocialnega in potročujočega ozadja. Kakršenkoli je videz svobode mišljenja, s katerim se rad kiti novi kapitalistični monoteizem, vedno je predpostavljajl iracionalno in arhaizmov polno moč nad nezavedno subjektiviteto, še zlasti prek dispozitivov nalaganja odgovornosti in hiperindividualizirane

kulpabilizacije, ti dispozitivi pa so, prignani do skrajnosti, peljali v samokaznovno prisilo in v morbiden kult napake, lepo viden v kafkovskem svetu.

C. OBDOBJE PLANETARNE INFORMATIKE

Tukaj so prejšnja navidezna ravnotežja porušena v povsem drugem smislu. Zdaj bo stroj pod nadzorom subjektivnosti, vendar ne človeške reteritorializirane subjektivnosti, ampak strojne subjektivnosti novega tipa. Nekaj značilnosti ozavedanja te nove dobe:

1) Mediji in telekomunikacije težijo k »nadomeščanju«
nekdanjih ustnih in pisnih odnosov. Treba je opozoriti, da polifonija, ki nastaja, ne združuje več le človeških glasov, ampak tudi strojne, s podatkovnimi bankami, umetno inteligenco itn... Kolektivni okus in mnenje bodo obdelani s statističnimi in modelizacijskimi dispozitivi, kakršne proizvajata reklama in filmska industrija.

2) Primarne naravne snovi postopoma izginjajo pred poplavo novih materialov, izdelanih pod poveljstvom kemije (plastični materiali, nove zlitine, polprevodniki itn.). Razvoj jedrske cepitve in jutri še spojitve omogoča napoved pomembnega širjenja energetskih virov, če seveda ne bo pripeljal do nepovratne ekološke katastrofe: tudi tu bo vse odvisno od sposobnosti ponovne kolektivne prisvojitve novih socialnih ureditev.

3) S temporalnostjo, pognano s mikroprocesorji, je mogoče gromozansko količino podatkov in problemov obdelati v minimalnem času, tako da nove strojne subjektivnosti ohranjanjo prednosti pred izzivi in zastavki, s katerimi se soočajo.

4) Biološki inženiring po drugi strani odpira pot neskončnemu modeliranju živih oblik in lahko pripelje tudi do radikalne spremembe življenskih razmer na planetu in s tem vseh možnih etoloških in imaginarnih referenc, ki so s tem povezane.

Vprašanje, ki se vsiljuje, je, zakaj vsi ti neverjetni procesualni potenciali, ki jih prinašajo vse te informatične, telematične, robotske, birokratske, biotekno-

loške revolucije, zaenkrat še ne prinašajo drugega kot krepitev prejšnjih sistemov odtujitve, zatiralsko množično-mediatizacijo, pootročujočo politiko dogovarjanja. Kaj bo omogočilo, da se bo zares začela postmedijska doba, ki jih bo osvobodila segregativnih kapitalističnih vrednot in dala polni zagon sedanjim osnutkom revolucije inteligence, senzibilnosti in ustvarjalnosti?

Različne inačice dogmatizmov verjamejo, da je izhod iz teh težav v nasilnem uveljavljanju enega izmed teh treh kapitalističnih glasov na račun drugih dveh. Eni sanjajo, kar zadeva oblast, o vrnitvi k nekdanjim legitimnostim, o zelo razmejenih področjih ljudstva, rase, vere, kaste, spola... V to kategorijo je treba paradokso vključiti tako neostaliniste kot socialdemokrate, saj si ne eni in ne drugi ne morejo predstavljati sociusa zunaj okvira rigidne umestitve v osrčju državnih struktur in funkcij. So tudi takšni, ki jih vera v kapitalizem sili v opravičevanje vseh sodobnih pustošenj — človeka, kulture, okolja... — ker sodijo, da bodo v končni fazi nosilci dobrobiti in napredka. In končno, so tudi taki, ki jih njihove fantazme o radikalni osvobojenosti človeške ustvarjalnosti odrinjajo na kronično margino, v svet prividov, ali pa iščejo zavetje v fasadnem socializmu ali komunizmu.

Poskusiti moramo torej premisliti te tri glasove v njihovi nujni prepletenosti. Nikakršno angažiranje v ustvarjalskih phylumih tretjega glasu ne vzdrži brez vzporednega nastajanja novih eksistenčnih teritorialnosti, ki, da ne bi več izhajale iz postkarolinškega etosa, zahtevajo varne dispozicije za osebo in za imaginarno, pa tudi zagotovitev nežnega in požrtvovalnega okolja. Kar zadeva megapodjetja drugega glasu, velike kolektivne industrijske in znanstvene avanture, velike trge znanja, ti očitno ohranjajo vso legitimnost. Pa vendar le pod pogojem, da ponovno definiramo njihove smotre, ki danes ostajajo obupno gluhi in slepi za človeške resnice. Ali se je še mogoče sprenevedati, da gre le za dobiček? Kakorkoli že, tako smotrnost delitve dela kot smotrnost socialnih emancipatorskih

praks se morata spet osredotočiti na temeljno pravico do posebnosti, na etiko končnosti, toliko bolj zahtevno glede posameznikov in socialnih entitet, kolikor manj sta sposobni začrtati svoje imperative na transcendentnih načelih. Tukaj vidimo, da se etično-politični univerzumi umeščajo v podaljške estetskih univerzumov, ne da bi mogli govoriti o perversiji ali sublimaciji. Opazili bomo, da se eksistenčni operaterji, ki zadevajo te etično-politične snovi, enako kot estetski operaterji ne morejo izogniti prelomom smisla, nepovratnim procesualnim angažmajem, katerih dejavniki so najpogostejše nesposobni položiti račune komurkoli, še samim sebi ne, zaradi česar seveda tvegajo norost. Le učvrstitev tretjega glasu v smislu avtoreference — prehod iz dogovorne medijske dobe v nedogovorno postmedijsko dobo — bo omogočila vsakomur polno izražanje njegovih procesualnih zmognosti in bo morda dopustila, da se bo ta planet, ki ga danes štiri petine njegovega prebivalstva doživljajo kot pekel, spremenil v univerzum ustvarjalskih čudes.

Predstavljam si, da bo ta govorica blaziranim ušesom zvenela votlo in da bodo najmanj zlonamerni moja izvajanja označili kot utopična. Da, danes utopija ni veljavna, tudi kadar vsebuje del realizma in učinkovitosti, na primer tista, ki jo razvijajo Zeleni v Nemčiji. Toda ne gre se zavajati, ta vprašanja produkcije subjektivnosti ne zadevajo več le peščice razsvetljenih. Poglejte samo Japonsko, model modelov novih kapitalističnih subjektivnosti! Še premalo je bilo poudarjeno, da je ena bistvenih sestavin čudežnega koktajla, ki ga predstavijo obiskovalcem, dejstvo, da kolektivna subjektivnost, ki jo množično proizvajajo, združuje vrhunske »high-tech« sestavine z arhaizmi, podedovanimi iz teme časa. Tam najdemo tudi reteritorializirajočo funkcijo dvoumnega monoteizma — šintoistični budizem, mešanico animizma in univerzalnih sil —, ki spodbuja uveljavljanje gibke formule subjektivizacije, čeprav nas ta res popelje daleč od triadne zasnove krščanskih-kapitalističnih poti. Treba bi bilo kopati!

Toda poglejmo raje drugo skrajnost, primer Brazilije! To je dežela, kjer so pojavili arhaičnih rekonverzij subjektivnosti ubrali povsem drugo smer. Znano je, da pomemben delež tamkajšnjega prebivalstva vegetira v taki revščini, da se dejansko izmika monetarni ekonomiji, industrija te države pa je kljub temu na šestem mestu zahodnih sil. V tej družbi, dualni, če se tako izrazimo, smo priča dvojnemu pometanju s subjektivnostjo: z ene strani z yankeejevske, zmerno rasističnim — tudi če to komu ni všeč — valom, ki ga nosi ena izmed najmočnejših svetovnih televizijskih mrež, po drugi strani pa z valom animističnega značaja, s sinkretističnimi religijami, kakršna je Candomble, ki so bolj ali manj podedovane iz afriškega kulturnega izročila in skušajo zapustiti svoja izvirna področja sredi temnopoltega prebivalstva in preplaviti celotno družbo, tudi najmenitnejše četrti Ria in Sao Paula. Neverjetno je, kako v tem kontekstu impregnacija množičnih medijev prehiteva kapitalistično akulturacijo. In veste, kaj se je zgodilo, ko je hotel predsednik Sarnay zadati odločilen udarec inflaciji, ki je dosegla 400-odstotno letno stopnjo? Šel je na televizijo; pred kamerami je pomahal z nekim papirjem in razglasil, da bo od trenutka, ko bo podpisal ta zakon, vsakdo, ki ga zdaj gleda, njegov osebni zastopnik in bo imel pravico prijaviti vsakega trgovca, ki ne bo upošteval uradno določenih cen. Vse kaže, da je bil ukrep strahovito učinkovit. Toda za kakšno ceno regresije na področju prava!

Subjektivna stiska kapitalizma v nenehni krizi (integralni svetovni kapitalizem) se zdi popolna. Zaveda se, da so glasovi avtoreference nujno potrebni za njegov razvoj in torej preživetje; toda vse zavira njihovo širitev. Neke vrste Nadjaz — močan karolinški glas — sanja le o tem, kako bi jih povozil z reteritorializacijo na starih podobah. Da bi zapustili ta začarani krog, poskušajmo obnoviti naše tri kapitalistične glasove v odnosu do ustaljenih geopolitičnih koordinat, hierarhizirati velike subjektivne celote v prvem, drugem in tretjem svetu. Za zahodno krščansko subjektivnost je bilo (in nezavedno

ostaja) vse preprosto: ne prenese nobene zamejevanja ne širine ne dolžine. Je transcendentni center, okoli katerega se mora vse vrteti. Po drugi strani glasovi Kapitala niso nehali bežati naprej, najprej proti Zahodu za neulovljivimi »novimi mejami«, in od nedavna tudi proti Vzhodu, na pohod proti vsemu, kar je ostalo od starih azijskih cesarstev – vključno z Rusijo. Toda ta nora dirka se končuje s Kalifornijo na eni in Japonsko na drugi strani. Druga pot Kapitala je sklenjena, svet se je zaprl in sistem je prenasičen. (Zadnja sila, ki bo to opazila, bo gotovo Francija, čepeča na svojem otoku Muro-roa!). Nato se bo usoda tretjega glasu avtoreference morda odigravala na osi Sever-Jug. To je tisto, kar sem rad imenoval barbarski kompromis. Nekdanja razmejitvena črta barbarstva se je za vselej razkrojila, deteritorializirala. Poslednji pastirji monoteizma so izgubili svoje ovčice, ker nova subjektivnost ni več take narave, da bi jih bila sposobna ponovno zbrati. In poleg tega je zdaj Kapital tisti, ki se začčenja razlegati v animistični in strojni večglasnosti. Ali ne bi bil sijajen preobrat, če bi stare afriške, prekolumbijske, aboriginske subjektivnosti postale skrajno pribežališče ponovne subjektivne prilastitve strojne avtoreference? Prav tistih Črncev, Indijancev, prav tistih Oceancev, katerih toliki predniki so raje izbrali smrt kot podrejenost krščanskim in nato kapitalističnim idealom oblasti, zaslužnjevanja in menjave?

Upam, da mi ne boste očitali preveč eksotičnega značaja mojih zadnjih dveh primerov. Tudi v državah stare celine, na primer v Italiji, ugotavljajo, da je v osrčju trikotnika Sever-Vzhod-Center že nekaj

let množica majhnih družinskih podjetij, ki živijo v simbiozi z vrhunsko elektronsko in telematsko industrijo. Če bo torej nekoč nastala Silikonska dolina na italijanski način, bo to mogoče prav zaradi prilagoditve subjektivnih arhaizmov, ki so izvirali iz antičnih patriarhalnih struktur te dežele. In morda veste, da nekateri prospektivisti, ki niso prav nič sanjaški, predvidevajo, da bodo nekatere sredozemske države, npr. Italija in Španija, v nekaj desetletjih prehiteli velike ekonomske pole Severne Evrope. Vidite torej, da ostaja, kar zadeva sanje in utopijo, prihodnost na široko odprta! Moja želja je, da se vsi, ki ostajajo privrženi ideji o socialnem napredku – za katere socialno ni postalo mamilo, »videz« – resno spopadejo z vprašanjem produkcije subjektivnosti. Subjektivnost oblasti ne pade z neba; ni vpisano v kromosome, da mora delitev znanja in dela nujno pripeljati do strahovitih segregacij, kakršne danes doživlja človeštvo. Nezavedne figure oblasti in znanja niso univerzalne. Pripete so na referenčne mite, globoko zakoreninjene v duševnosti, lahko pa jih preusmerimo na osvobajajoče poti. Subjektivnost danes ostaja množično nadzirana z dispozitivni oblasti in znanja, ki tehnične, znanstvene in umetniške inovacije postavljajo v službo najbolj nazadnjaških figur družbenosti. Pa vendar so pojmljive tudi druge oblike subjektivne produkcije, procesualne ali singularizirajoče. Te alternativne oblike ponovne prilastitve eksistence in samovrednotenja lahko jutri postanejo življenjski smisel človeških kolektivov in posameznikov, ki se nočejo prepustiti ponižujoči entropiji, značilni za obdobje, ki ga preživljamo.

Vito Flaker

ŠTUDIJ DUŠEVNEGA ZDRAVJA V SKUPNOSTI –
USPOSABLJANJE ZA PSIHOSOCIALNO DELO

POROČILO O PROJEKTU

IZHODIŠČA

V zadnjih desetletjih se je zanimanje za duševno zdravje in blagostanje premanjlo izza železnih zapahov psihiatričnih klinik in podobnih zavodov v skupnost. V skrbi za duševno bolne in prizadete sta postala vodilna koncepta deinstitucionalizacija in normalizacija. Veliki azili in totalne ustanove so doživeli kritiko zaradi njihovih segregacijskih in stigmatizacijskih učinkov, zaradi škodljivih posledic hospitalizacije in institucionalizacije ter zaradi popredmetenja njihovih varovancev. Sedaj te načine vedno bolj nadomeščajo usluge, ki temeljijo na teritoriju, so usmerjene v skupnost ter raziskujejo različne možne odgovore na psihološko trpljenje svojih strank.

Ta proces je bil žal omejen zlasti na Zahodno Evropo in Severno Ameriko. V Evropi so prišli najdalj v Italiji, Veliki Britaniji in Skandinaviji. Čeprav smo v neposredni bližini Trsta, kjer so psihiatrične reforme zasnovane in preskušene, so nas ta gibanja nekako zaobšla, enako kakor druga področja Vzhodne Evrope. Bolnišnična psihiatrija v Sloveniji je sledila razvoju na področju psihiatrije, toda spretnosti skupnostnega dela so ostale nerazvite. Ta izpad pa ni bil popoln. Bilo je nekaj raziskav in praktičnih eksperimentov. Višja šola za socialne delavce v Ljubljani je bila vodilni protagonist teh inovacij. Že v 70. letih je izvedla številne akcijskoraziskovalne projekte v tej smeri; to so bili vpeljevanje in ustvarjanje konceptualne

osnove za prostovoljno delo na področju duševnega zdravja, vpeljevanje koncepta samopomočnih skupin, vodenje reintegracijskega projekta itn. (STRITIH, KOS 1978; STRITIH in sod. 1980; 1981). V času prijavljanja projekta je bila vključena tudi v v projekt vračanja kronično institucionaliziranih ljudi nazaj v skupnost in ustanavljanja stanovanjskih skupin za oskrbovance Hrastovca (FLAKER 1988; 1992).

Pomembna značilnost nastanka projekta je bila, da je deloma posledica regionalnega sodelovanja v skupnosti Alpe-Jadran. L. 1988 se je pojavila iniciativa, ki je povezovala dosežke na tem področju v Sloveniji in sosednjih regijah. Ustanovljena je bila Mednarodna zveza društev za spodbujanje duševnega zdravja Alpe-Jadran, katere namen je zlasti izmenjava različnih izkušenj v tem območju in vodenje medkulturnih in epidemioloških raziskav o problematiki duševnega zdravja, ki temeljijo na razlikah in podobnostih med etičnimi, kulturnimi, političnimi in administrativnimi strukturami na tem področju. Tudi ta pobuda je pripeljala do naraščajočega zavedanja o potrebi po reformi v duševnem zdravstvu tako v strokovnih krogih kot v javnosti. Hkrati s projektom Tempus smo tudi zasnovali raziskovalno nalogo z naslovom *Načrtovanje razvoja psihosocialnih služb na podlagi potreb ljudi z dolgotrajnimi psihosocialnimi stiskami na področju R Slovenije* (FLAKER in sod. 1995).

Po eni strani je bilo izhodišče projekta upoštevanje obstoječih osnovnih

Besedilo temelji na začetnem predlogu projekta in poročilih, ki smo jih vsako leto sestavljali za financerja.

oblik in izkušenj v Sloveniji, po drugi pa ustvarjanje univerzitetnega programa, ki naj bi pokrival obstoječi primanjkljaj usposobljenega osebja, ki bi delalo na teh načrtovanih projektih. Da bi to dosegli, smo nameravali poglobiti obstoječe stike v prostoru Alpe-Jadran in uporabiti povezave, ki so jih članice Alpe-Jadran že razvile v drugih državah, npr. Veliki Britaniji in Franciji.

Deinstitucionalizacija in vzpostavljanje oblik dela v skupnosti sta procesa, ki sta vedno vezana na dano družbeno, kulturno, politično, administrativno in geografsko okolje. Ti procesi, čeprav se dogajajo skoraj povsod, niso niti v dveh deželah enaki. Prizadevali smo si razviti pristop, prilagojen našim lokalnim potrebam. Specialiste iz različnih dežel smo vabili zato, da bi z nami delili raznolikost različnih pristopov. Izbrali smo dežele in organizacije, ki so v tej smeri prišli najdlje, ne samo v Evropi, ampak tudi na svetu (Trst, Italija, Klinika La Borde, Francija, Anglija).

To je še bolj uresničljivo zato, ker projekt temelji na povezovanju v okviru dežel Alpe-Jadran, ljudi s skupno zgodovino in tradicijo, čeprav gre za različne narode, države in novejšo politično zgodovino. Tako lahko opišemo svoj projekt kot regionalni poskus (Ljubljana, Trst, Celovec) z metropolitansko navezo (London, Paris). Prav ta raznolikost gostov nam je omogočila, da smo imeli *izbitro* med različnimi pristopi ter da smo že med »ponujenim« videli kulturne razlike, na katere je vplival protestantski sever in katoliški jug, britanski pragmatizem, italijanska družbena kritičnost, nemška natančnost in francoska teoretična misel.

UDELEŽENCI V PROJEKTU

Projekt je prijavila, pripravila, vodila, izvedla in formalno koordinirala Visoka šola za socialno delo, zanj pa Vito Flaker. Centro studii regionale per la salute mentale del Friuli Venezia Giulia (Regionalni

študijski center za duševno zdravje Furlanije Benečije-Juljske krajine) je imel funkcijo podpisnika pogodbe in je izvrševal in upravljal z vsemi finančnimi transakcijami, povezanimi s skladom Tempus. Formalno je Center predstavljal direktor dr. Franco Rotteli, organizacijsko in vsebinsko pa dr. Lorenzo Toresini. Richmond Fellowship International iz Londona je poskrbel za namestitve za praktično delo v Angliji, sprejemal obiske študentov in osebja projekta, sodeloval pri načrtovanih aktivnostih, koordiniral aktivnosti študentov v Angliji. To delo je opravljala dr. Edith Waldmann, direktorica organizacije. Dr. Shulamit Ramon z London School of Economics je imela glavno akademsko svetovalno vlogo pri izvedbi in evalvaciji učnega programa in je delala s študenti, ki so bili na praksi v Angliji. V prvotni načrt je bila vključena tudi klinika La Borde iz Francije, žal pa se je sodelovanje zaradi prezgodnje smrti Felixa Guattarija skrčilo le na en študijski obisk. Kot partnerji so v projektu sodelovali tudi centri za socialno delo v Ljubljani in Psihiatrična klinika Ljubljana, ustanove, iz katerih je prišlo več udeležencev študija, hkrati pa je nekaj predavanj in delavnic bilo namenjeno prav osebjem teh ustanov. Z avstrijsko državno podporo² je sodelovala v projektu tudi celovška univerza. V drugem letu se je v projekt vključila tudi Pedagoška fakulteta iz Ljubljane, posredno ali mimo financiranja EU pa so sodelovale še druge organizacije, npr. londonska organizacija MIND in Anglia University iz Cambridgea.

CILJI IN NAMENI

Cilji projekta so bili trije: izpeljati poskusni študijski program in izobraziti skupino študentov, da bi postali delavci, raziskovalci ali učitelji na tem področju; dodatno izobraziti in izpopolniti učiteljski kader na matični šoli; razširiti informacije o problemih duševnega zdravja pri delu v skupnosti med ostalimi

² Avstrija takrat še ni bila članica EU, vendar se je država zavezala podpirati svoje visokošolske ustanove pri sodelovanju v programih Tempus.

študenti Visoke šole za socialno delo in Univerze v Ljubljani ter predstaviti problematiko širšim strokovnim krogom in javnosti.

NAČRTOVANI UČINKI

Pred začetko projekta smo želene učinke podrobneje opredelili takole:

Načrtovani neposredni učinki:

- artikulacija študijskega načrta in postavitev študijske smeri, ki jo bo mogoče izvajati kot del rednega programa Visoke šole za socialno delo;
- usposobljeno in izobraženo jedro strokovnih delavcev in delavk za področje duševnega zdravja v skupnosti;
- dodatno usposobljen obstoječi učiteljski kader;
- na novo usposobljen raziskovalni in učiteljski kader;
- vzpostavljanje baze za praktično delo;
- širjenje informacij med strokovnjaki in strokovnjakinjami, ki delajo na področju duševnega zdravja, splošne medicine, v socialnih službah in podobno;
- večja občutljivost javnosti za te probleme;
- poglobljeni kanali komunikacij med organizacijami, ki so vključene v ta projekt, kot tudi z ostalo mrežo s podobnimi prizadevanji;
- obširnejša in bolj ažurna zastonjost tega področja v knjižnici;
- izdelava študijskega materiala in pripomočkov (pisani materiali, bilteni, revije, učbeniki, video trakovi...).

Možni oz. posredni predvideni učinki:

- izboljššan študijski program celotne ustanove;
- boljše storitve za ljudi z duševnimi težavami;
- izboljšanje življenja skupnosti v Sloveniji;
- kroženje in izmenjava idej in izkušenj prek področja Alpe-Jadran v druge dele Srednje in Vzhodne Evrope.

POTEK PROJEKTA

Namen projekta je bil torej razviti dvoletni študij ob delu, ki se bo lahko prilagajal različnim ciljem. Isti osnovni študijski program je z različnimi individualnimi poudarki in različno zahtevnostno stopnjo omogočal različno izobrazbeno kvalifikacijo, t. j., diplomu visoke šole, magisterij ali specializacijo. V načelu naj bi bil program za specializante usmerjen bolj k pridobivanju praktičnih spretnosti in znanj, magistranti naj bi se osredotočili zlasti na raziskovanje in višjo raven teoretske integracije, medtem ko bi se študentje druge stopnje usmerili zlasti v pridobivanje in širjenje osnovnega, splošnega znanja o tem področju ter v povezovanje z drugimi problemi socialnega dela in duševnega zdravja. Hkrati pa je bil študij precej intenziven in individualiziran. Deloma so to omogočili kar štirje mentorji, ki so poleg koordinatorja spremljali študij.

Šolsko leto smo razdelili na 3 trimestre. Študentje so imeli vsak trimester povprečno 150 ur obveznosti; le manjši del na predavanjih, večinoma na seminarjih in delavnicah, deloma pa tudi v mentorski skupini. Študij je potekal ob četrtrkih popoldne, včasih smo četrtkovim popoldnevom priključili še petkove; ko smo gostili predavatelje in predavateljice iz tujine, pa se je program potegnil še na soboto.

Poleg te osnovne dejavnosti smo simeli tudi učitelji iz ožjega tima in ostali učitelji šole srečanja z gosti, ki so bila bodisi supervizorskega, izobraževalnega, evaluativnega ali kratko malo kolegialnega značaja. Gostujoči učitelji in strokovnjaki so sodelovali pri nekaterih drugih aktivnostih šole (npr. v rednem študiju, dopolnilnem izobraževanju) in nastopali tudi drugod.

V študij so se vključili zlasti slušatelji, ki so že delali na kakšnem takem področju, so si želeli delati na takem področju ali so bili vključeni v kakšne delujoče ali načrtovane projekte. Šlo je torej za ljudi, ko so bili že usposobljeni, a so potrebovali dodatno usposabljanje za

novo delo. Pogoja za sprejem sta bila pripravljenost za šestmesečno prakso v tujini in aktivno znanje angleščine ali italijanščine. V okviru študija smo organizirali tudi tečaj italijanščine.

Pomemben del študija in vsega projekta so bila potovanja v tujino. Študentje so v tujini opravili praktični del pouka, večina je preživela v tujini šest mesecev, nekateri nekaj manj. V tem času so se pod mentorstvom tujih partnerjev in mentorjev iz Ljubljane vključili v praktično delo kakšne tuje organizacije in deloma tudi v študijske aktivnosti akademskih organizacij. Tudi mentorji so opravili več študijskih obiskov v Anglijo, Italijo in Francijo. Namen teh obiskov je bil večplasten: ogled služb za duševno zdravje v skupnosti, študij v dobro opremljenih knjižnicah, sodelovanje v študijskem procesu partnerjev. Mentorji so bili v tujini večinoma sočasno s slušatelji in to je omogočilo sprotno in kolegialno izmenjavo izkušenj in nadaljevanje dela, ki smo ga začeli v Ljubljani.

OPERATIVNA STRUKTURA

OSEBJE

Akademsko osebje. Študij je vodil in skrbel za kontinuiteto notranji tim, ki so ga sestavljali koordinator (Vito Flaker) in štirje mentorji: Andrej Kastelic, Bogdan Lešnik, Marjan Vončina in Darja Zaviršek.

V program je bilo vključenih 25 tujih predavateljev in učiteljev³: Shulamit Ramon (LSE, London), David Brandon (LSE, London; pozneje Anglia University, Cambridge), Lorenzo Toresini (Trst), Michael Raisch (Univerza v Celovcu), Justin Bateman (Richmond Fellowship International, London; European Institute for Social Services, Kent), Jo Lucas (LSE; MIND, London), John Southgate in Kate White (Institute for Self-Analysis, London), Herta Kuna (Pro mente infirmis; Univerza v Celovcu), Liz Sayce (Mind, London), Malcolm Fyfe (LSE, London), Danilo Sedmak, Mario Real, Bruno Norcio, Roberto

Mezzina, Barbara Bavdaž, Savina Ravbar, Gabrielle Marucelli, Giuseppe Dell'Acqua (vsi Trst), Birgit Rommelspacher (Šola za socialno delo, Berlin), Donatella Cozzi (Tolmezzo), Silvia Marcos in Jean Robert (Cuarnevaca, Mehika), Althea in Toby Brandon (London).

Poleg tujih predavateljev so pri izvedbi programa sodelovali učitelji Visoke šole za socialno delo Blaž Mesec, Bernard Stritih, Gabi Čačinovič Vogrinčič, Pavla Rapoša Tanjšek in Mara Ovsenik, s Psihiatrične klinike Ljubljana pa Jože Darovec, Lev Milčinski in Jože Lokar.

Drugo osebje. S polnim delovnim časom je bila na programu zaposlena operativna koordinatorka projekta Diana Jerman, ki je skrbela za administrativne, logistične, komunikacijske, izdajateljske, prevajalske in podobne zadeve. Poleg nje je bil na projektu zaposlen za polovico delovnega časa (poleg mentorstva) Bogdan Lešnik, katerega načrtovana naloga je bila voditi knjižnico in dokumentacijo. Poleg tega je skrbel tudi za tehnično opremo, pozneje pa se je posvetil izdajateljstvu.

INFRASTRUKTURA IN LOGISTIČNA PODPORA PROJEKTU

Pisarniške prostore in administrativne usluge je pokrila Visoka šola za socialno delo, finančni del projekta pa so upravljali v Trstu.

Z denarjem evropske skupnosti smo dopolnili manjkajočo opremo na šoli. Pridobili smo nekaj osnovne opreme, ki je ob začetku projekta nismo imeli. Med drugim smo kupili pet računalnikov s pripadajočo opremo, video opremo, fotokopirni stroj in telefaks.

ORGANIZACIJSKE IN UPRAVNE STRUKTURE

Glavni organ projekta je bil Svet projekta. Sestavljali so ga predstavniki vseh vključenih organizacij in slušateljev. Sestal se je štirikrat, obravnaval potek projekta, možnosti za razvoj, študijski program in sodelovanje študentov.

³ Vrstni red približno odraža pogostost obiskov in vpliv na potek programa.

Izvršni organ je bil odbor projekta, ki so ga sestavljali predstavniki treh sosednjih dežel. Z njimi se je koordinator posvetoval o tekočih odločitvah.

Poleg teh dveh je obstajal tudi poseben svetovadni odbor za britanski del praktičnega dela. Ta je svetoval pri aktivnostih organizacije Richmond Fellowship International, ki so zadevale dejavnosti projekta v Veliki Britaniji. Sestavljali so ga predstavniki obeh vključenih organizacij in predstavniki drugih državnih in prostovoljnih služb na področju duševnega zdravstva. Ta svet se je sestel ob začetku projekta, dvakrat v času bivanja slovenskih študentov v Britaniji in še na koncu projekta.

UČINKI

Opisu, analizi, refleksiji in oceni učinkov je posvečena večina prispevkov v tem zborniku. Zato se bomo tukaj omejili le na oceno, koliko smo dosegli načrtovane učinke, kot smo jih zastavili na začetku projekta.

GLEDE NA NAČRTOVANE NEPOSREDNE UČINKE

Ustvarili smo učni program študija duševnega zdravja v skupnosti – usposabljanja za psihosocialne službe in ga izvedli, kot je bil načrtovan. Vanj se je leta 1991 vpisalo 32 študentov in študentk, 27 pa jih je predvideni program končalo: ena specializacijo, 15 dodiplomski študij (3. in 4. letnik) in 11 magisterij.

Študij se je uveljavil kot posebno študijsko področje v rednem študijskem programu VŠSD za 3. in 4. letnik. Načrtovani magistrski študij na to temo se žal ni uveljavil, vendar zlasti zaradi formalnih pogojev, na katere nosilci projekta nimajo vpliva. Zaenkrat se dogovarjamo za vzpostavitev takega študija na kateri drugi ljubljanski fakulteti, npr. na Filozofski fakulteti.

V študijski program študija duševnega zdravja v skupnosti – usposabljanja za psihosocialne službe so se vključili študenti in študentke z različno izobrazbo: 15 je bilo socialnih delavcev, 3 psihologi,

3 pedagoginje, 2 zdravnici (psihiatrinja in splošna zdravnica) in medicinska sestra. Večina jih je že delovala na tem ali podobnem področju. Nekateri so v času študija že delali na posameznih projektih duševnega zdravja v skupnosti, drugi so prav med študijem začeli delati pri takih projektih. Skupaj z mentorji so perspektivna skupina strokovnjakov, ki bo lahko prispevalo k razvoju duševnega zdravja v skupnosti v Sloveniji. Lahko trdimo, da so nekateri naši slušatelji organizacijski in institucionalni zametek novega področja v našem prostoru.

Projekt je sovpadal z velikimi spremembami v slovenski družbi. Na našem področju je to sprememba v pluralizaciji in porajanju novih sektorjev v socialni politiki. Za udeležence programa je bil to velik izziv, in učinek se najočitneje kaže v številu projektov, ki jih vodijo ali pri njih sodelujejo naši študentje.

Mentorji, angažirani pri projektu, smo veliko pridobili. Šli smo skozi isti proces kot naši slušatelji, le še bolj intenzivno. Skozi stike z našimi gosti, še zlasti pa na obiskih v tujini smo dobili veliko gradiva, ki ga nekoliko še danes prebavljamo. Z dostopom do dobrih knjižnic, ogledom zglednih organizacij ter s sodelovanjem (aktivnim in pasivnim) v učnem procesu tujih ustanov kot tudi s konzultacijami kolegov iz tujine smo pridobili veliko novih informacij, izvedeli več o novih pristopih k metodičnim, metodološkim in didaktičnim problemom. To se je kmalu opazilo v podajanju snovi doma, v besedilih, ki smo jih napisali in objavili, kot tudi pri raziskovanju in akademskem napredovanju (dva sta v času projekta sklenila doktorski študij). Mentorji, ki prej niso bili zaposleni na Visoki šoli za socialno delo, so bili v času projekta habilitirani v naziv asistenta.

Večina študentov tega programa daje bazo za praktični pouk sedanjim rednim študentom s področja duševnega zdravja v skupnosti. S prakso v tujini so dobili nove izkušnje tudi o tem, kako poteka praktični pouk na tem področju. Hkrati pa je dejavnost na novih projektih z novimi metodami za sedanje študente

odlično učno situacijo. V tem smislu je praktični pouk na področju duševnega zdravja vzor organizirane prakse za druga področja, sploh pa je izkušnja z organiziranjem prakse za študente programa Tempus odločilno vplivala na organiziranje praktičnega pouka na naši šoli.

V treh letih programa Tempus se je poleg oz. zunaj ožjega študijskega programa zvrstilo 85 različnih dogodkov (predavanj, delavnic, okroglih miz) za več različnih občinstev (odprta predavanja, nastopi na psihiatrični kliniki, centrih za socialno delo, v zavodih, prostovoljnih združenjih, na Pedagoški fakulteti itn.), poleg tega pa so naši gostje in domači predavatelji nesebično izvajali konzultacije z delavci na teh področjih. Na ta način se je širila informiranost o osnovnih konceptih duševnega zdravja v skupnosti med strokovnjaki, ki delajo na področju duševnega zdravja, splošnega zdravstva, socialnega varstva in drugih.

Ob programu smo se trudili ustvariti čimvečjo javno ozaveščenost o tovrstnih temah. Po naši evidenci je med izvedbo projekta v zvezi s študijem duševnega zdravja v skupnosti – usposabljanjem za psihosocialne službe izšlo 25 večjih in 35 manjših člankov in intervjujev v dnevnem in periodičnem časopisju, 15-krat so predvajali prispevke na državni televiziji in radiju in 8-krat na manjših postajah.

Ko smo gostili tuje predavatelje, so se v okviru študija, na sestankih sveta projekta, z javnimi nastopi in ob naših gostovanjih v tujini krepili kanali komunikacije in stiki med udeleženiimi organizacijami, pa tudi s preostalo mrežo podobnih prizadevanj za spodbujanje duševnega zdravja v skupnosti v Evropi in po svetu. Po končanem projektu lahko trdimo, da so se delavci šole in študentje programa s številnimi stiki in zvezami s tujimi znanstveniki in praktiki umestili v mednarodne mreže. Poleg vzpostavljenih vezi med ustanovami in posamezniki se to pozna tudi v mednarodnem publiciranju.

S sredstvi Tempusa smo v tem obdobju kupili kakšnih 1.000 novih knjig s

področja duševnega zdravstva in sorodnih področij (sociologije, psihoanalize, antropologije in različnih področij socialnega dela), tako da smo ujeli korak s tekočimi publikacijami in dosegli skoraj popolno zastopanost poglavitnih naslovov na tem področju (t. i. »klasike«), razen tistih, ki jih ni več na tržišču. Naročili smo se tudi na 17 revij.

V začetku smo študijske materiale pripravljali tako, da smo zagotovili študentom fotokopije ali izvlečke vodilnih člankov in drugih besedil. Kmalu pa so začele izhajati tudi lastne publikacije. Prevedli smo dve publikacije enega od naših gostov (BRANDON 1992; 1994), članica tima je izdala knjigo s tega področja (ZAVIRŠEK 1994), izdali pa smo tudi dve dvojni (1993) in enojno (1994) številko *Socialnega dela*, posvečene področju duševnega zdravja v skupnosti. Kot posledica programa pa je izšla knjiga Tanje Lamovec (1995).

Nedvomno je tudi posledica programa oživljeno izdajateljstvo na šoli, poživljeno *Socialno delo*. Posledica Tempusa je gotovo tudi začetek izdajanja mednarodne revije socialnega dela (1995). V naslednjih dveh letih bomo predvidoma izdali še en priročnik, dve monografiji in učbenik s tega področja.

POSREDNI UČINKI

Poleg tem, ki so v sedanjem učnem načrtu predstavljene na področju duševnega zdravja v skupnosti, se je sodelovanje v projektu poznalo pri vključevanju nekatereh tem tudi v druge predmete. Tako je program Tempus posebej vplival na zastopanost koncepta normalizacije v študijskem programu, poglobila pa so se še naša znanja o načrtovanju skrbi, podpornih mrežah, superviziji, upravljanju projektov, vrednotah v socialnem delu. Razvili smo tudi nove pristope k poučevanju kvalitativnih raziskovalnih metod, antropologije, teorije spolov in feminističnega socialnega dela. Poglavitni prispevek programa k izboljšanju celotnega študijskega programa VŠSD pa je bil pri razvijanju praktičnega pouka v 3. in 4. letniku. Žal

se nam zaradi negativnega stališča univerze do praktičnega pouka ni posrečilo, da bi vpeljali več praktičnega dela.

Kot smo že dejali, je naš projekt veliko prispeval k razvoju novih pobud na področju duševnega zdravja v skupnosti v Sloveniji. Po Tempusu smo priča številnim novim projektom naših študentov in projektom, ki jih je program spodbudil posredno (z javnimi predavanji, članki, ustnimi poročili). Drugi vektor sprememb, ki ga je vnesel naš projekt, je ta, da je vnesel v razmišljanje praktikov na tem področju *vzdušje realnih možnosti*, ki temelji na praktični demonstraciji organiziranja služb, kakor so jo pokazali bodisi naši gostje bodisi sami študentje s svojimi projekti. V tem smislu je bilo bivanje študentov v tujini še zlasti pomembno, kajti to »uvoženo« znanje ni le abstraktna predstava o tem, kakšna bi lahko bila posamezna služba, temveč so naši študentje prinesli in pokazali kolegom in preostali strokovni javnosti konkretne spretnosti in izkušnje.

Bilo bi pretirano, če bi se postavljali s kakšnimi velikimi prispevki k življenju v skupnosti v Sloveniji, lahko pa rečemo, da je naš program vnesel nekatere nove metode dela v nekaj prostovoljnih organizacij, ki vključujejo prizadete in stigmatizirane v družbene tokove, in pripomogel k temu, da so nekatere službe postale prijaznejše za uporabnike.

Projekt je dodal pomen in težo obstoječim povezavam na prostoru Alpe-Jadran. Študentje in drugi praktiki so izkoristili projekt za vzpostavljanje nekaterih skupnih projektov s kolegi iz Italije in Avstrije. Med študijem smo razvili stike tudi še z nekaterimi drugimi organizacijami v Italiji (Imola) in Avstriji (Lienz, Gradec) in sodelovali tudi pri nekaterih projektih na Hrvaškem (npr. problem Vrlike). Nekatera predavanja so prišli poslušat tudi iz sosednjih držav. Med študijem so se ustvarile marsikateri povezave tudi zunaj konzorcija projekta Tempus. V Angliji smo razvili sodelovanje z več organizacijami, npr. z organizacijama Hamlet Trust in MIND in z nekaterimi organizacijami za ljudi s težavami pri učenju.

Ustvarili smo stike s šolo za socialno delo v Berlinu, na Češkem, Poljskem, v Ukrajini in v Združenih državah.

SKLEPNA BESEDA

Na koncu lahko zatrdimo, da smo udeleženci projekta, Visoka šola za socialno delo in strokovna javnost s projektom veliko pridobili. Največ je morda pridobila Visoka šola za socialno delo, ki je bila osrednji akter, nosilec in koordinator projekta. Projekt nam je omogočil nakup dodatne opreme in literature, vrhu tega pa je bil pomemben vir inspiracije in informacij. Pridobili smo veliko novega znanja, izkušenj in veščin. Pridobitve za druge ustanove, ki so bile vključene v projekt, in za tiste, ki so v njem sodelovale posredno in bolj obrobno, je težko oceniti. Za sedaj lahko rečemo, da so nove informacije in znanja krožili tudi drugod, zlasti pa, da je bil projekt v veliko oporo porajajočim se projektom po vsej Sloveniji. Predvidevamo, da bo imel projekt dolgoročno velik vpliv, saj je Slovenija v procesu preoblikovanja socialnih in zdravstvenih služb. Njegovo vitalno vlogo lahko pričakujemo še zlasti pri razvoju skupnostnih služb, prostovoljnih organizacij in uporabniškega sodelovanja.

Prenos takega, zelo občutljivega znanja je lahko zapletena zadeva. Znanja za duševno zdravje v skupnosti ne moremo mehansko prenašati, pač pa mora zrasti organsko iz danega družbenega in kulturnega konteksta. Naša prednost je bila, da je bil projekt voden iz Slovenije in za Slovenijo. Funkcija koordinatorja projekta nam je omogočila, da smo delovali za zadovoljevanje potreb, kot smo jih zaznavali sami. Tako smo vsaj nekoliko izenačili vloge, ki bi bile drugače precej asimetrično razdeljene na posrednike in sprejemnike znanja. Poleg tega je prav praktično delo udeležencev in udeleženk projekta omogočalo tako rekoč sprotno preverjanje posredovanega znanja. Kulturne razlike različnih dežel so postale vir vzajemne obogatitve.

Za nas je bil projekt velikanski izziv in pomembna izkušnja. Pogosto je bilo

zelo naporno. Vodenje projekta in sodelovanje pri njem je terjalo veliko energije; študentje in sodelavci smo se večkrat znašli na robu izčrpanosti. Kljub tej včasih visoki ceni pa se nam zdi, da se je splačalo, saj smo poleg strokovnega znanja in izkušenj pridobili tudi veliko novih prijateljev, sodelavcev in osebnih izkušenj.

Po koncu programa smo torej ostali po eni strani utrujeni, polni vtisov in nakopičenega, še ne povsem prebavljene znanja, po drugi pa polni idej, pripravljeni poskusiti in uveljaviti ideje, ki smo jih v tem času dobili. Tako je pred nami še vedno zahtevno obdobje piljenja konceptov, vpeljevanja organizacijskih in metodičnih inovacij in vzpostavljanja po-

dročja duševnega zdravja v skupnosti v našem prostoru. Pri tem nam bo še vedno v pomoč sklad Tempus, saj so nam na podlagi dobre ocene o uspešnosti projekta dodelili poseben denar za vzdrževanje in širjenje pridobitev projekta (*Joint European Network*). Tako se stiki z našimi partnerji ne bodo pretrgali, še pomembnejše pa je, da bomo lahko svoje izkušnje publicirali in jih z različnimi oblikami izobraževanja, svetovanja in raziskovanja širili in utrjevali. Neformalno mrežo, ki se je ustvarila ob projektu, imamo namen podpirati in širiti, na šoli pa vzpostaviti delovno skupino, ki bo v okviru raziskovalnega centra in dopolnilnega izobraževanja to omogočala.

Literatura

- D. BRANDON, A. BRANDON (1992), *Praktični priročnik za delo z ljudmi s posebnimi potrebami*. Ljubljana: VŠSD & PEF.
- (1994), *Jin in Jang načrtovanja psihosocialne skrbi*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- V. FLAKER (1988), Mejniki norosti: Mladinski socialno raziskovalni tabor. *Socialno delo*, 27, 3: 253-257.
- (1992), Hrastovec v Ljubljani. *Subpsihiatricne študije - Hrastovski anali za leto 1989, Časopis za kritiko znanosti*, 138-139: 47-97.
- (1992a), *Opis stanovanjskih skupin v Sloveniji*. (raziskovalno poročilo, Sodelavka: Bojana Tizmonar), Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti in Višja šola za socialne delavce.
- V. FLAKER in sod. (1995), *Načrtovanje razvoja psihosocialnih služb na podlagi potreb ljudi z dolgotrajnimi psihosocialnimi stiskami na področju R Slovenije*. (Raziskovalno poročilo) Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- T. LAMOVEC (1995), *Ko rešitev postane problem in zdravlilo postane strup*. Ljubljana: Lumi.
- Perspectives in Social Work* 1 (1995).
- Socialno delo* 32 (1993), 1-2, (Duševno zdravje v skupnosti).
- Socialno delo* 32 (1993), 3-4 (Zagovorništvo).
- Socialno delo* 33 (1994), 3.
- B. STRITH, A. KOS (1978), *Nepoklicno in prostovoljno delo pri varstvu duševnega zdravja*. Ljubljana: Inštitut za sociologijo in filozofijo.
- B. STRITH in sod. (1980), *Vpliv družbenega prostora na socializacijo otrok*. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- (1981), *Prostovoljno socialno delo*. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- D. ZAVIRŠEK (1994), *Ženske in duševno zdravje: O novih kulturah skrbi*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.

KRONOLOGIJA ŠTUDIJA DUŠEVNEGA ZDRAVJA V SKUPNOSTI – USPOSABLJANJA ZA PSIHO SOCIALNO DELO (PROJEKTA TEMPUS)

Projekt je trajal od septembra 1991 do avgusta 1994. Študijski program se je začel januarja 1992 in končal decembra 1993.

SEZNAM PREDAVANJ¹

DOMAČI PREDAVATELJI IN PREDAVATELJICE

GABI ČAČINOVIČ VOGRINČIČ

- 14. 5. 1992 Homo familiaris.
- 14. 5. 1992 Delo z družino.
- 15. 10. 1992 Delo z družino, specializirane rejniške družine. (*Seminar*)

JOŽE DAROVEC

- 19. 11. 1992 Programi, koncepti in kontradikcije slovenske psihiatrije.

VITO FLAKER

- 18. 6. 1992 Zakaj bi bili normalni? (Kritični pogled na koncept normalizacije).
- 18. 6. 1992 Kritika vsakodnevnega življenja pri prehodu iz azila v skupnost.
- 6. 11. 1992 Kvalitativno raziskovanje. (*Delavnica*)

ANDREJ KASTELIC

- 13. 11. 1992 Izbrana poglavja iz klinične psihiatrije.

BOGDAN LEŠNIK

- 5. 11. 1992 Subjekt in njegovo nezadovoljstvo (Nekaj vprašanj iz praktične etike).

JOŽE LOKAR

- 5. 3. 1992 Hospitalizacija v psihiatrično bolnico brez pacientovega pristanka.

BLAŽ MESEC

- 16. 1. 1992 Metode raziskovanja, akcijsko

raziskovanje, evalvacija. Praktični prispevek. (*Seminar*)

- 22. 10. 1992 Kvalitativno raziskovanje.

BLAŽ MESEC, MARA OVSENIK

- 12. 11. 1992 Socialni management. Osnove. Načrtovanje.

LEV MILČINSKI

- 16. 1. 1992 Etika v psihiatriji.

PAVLA RAPOŠA TAJNŠEK, MARJAN VONČINA

- 20. 2. 1992 Spremembe v socialni zakonodaji in možnosti razvoja skupnostnih služb.

Socialna politika v Sloveniji in možnosti vzpostavljanja projektov duševnega zdravja v skupnosti. (*Seminar*)

BERNARD STRITIH

- 30. 1. 1992 Uvod v sistemsko teorijo in povezava z psihosocialnim delom. (*Tudi seminar*)

DARJA ZAVIRŠEK (z DONATELLO COZZI)

- 6. 2. 1992 Ženske in duševno zdravje. Zgodovina spolov in psihiatrične institucije, medikalizacija vsakdanjega življenja v 19. stol. (*Seminar*)

Antropologija in duševno zdravje.

- 22. 10. 1992 Uvod v antropološko teorijo in metode.

TUJI PREDAVATELJI IN PREDAVATELJICE

JUSTIN BATEMAN

- 23. 4. 1992 Načela dobre prakse skupnostnega dela in načrtovanje skrbi v skupnosti.

- 23.-25. 4. 1992 Načela pomoči. Tehnike uporabljanja medosebnih procesov pri pomoči ljudem. Evaluacija služb za

¹ Kjer ni šlo za predavanje, je pripisano, katera oblika dela je bila uporabljena.

duševno zdravje. Dnevni center. (*Seminar*)

19. 5. 1994 Dvojna diskriminacija uporabnikov služb duševnega zdravja.
19. 5. 1994 Uspešne tehnike pri delu z ljudmi z problemi v duševnem zdravju.
20. 5. 1994 Inovacije v duševnem zdravju.

BARBARA BAVDAŽ

9. 10. 1992 Predstavitev dela v Centru za duševno zdravje. Italijanski model.

DAVID BRANDON

13. 3. 1992 Ikarus sindrom: problem ranjenega zdravitelja.
12. 3. 1992 Triki normalnosti: nevarnosti psihiatrizacije vsakdanjega življenja.
16. 3. 1992 Cena radikalne spremembe.
17. 3. 1992 Otroci kamene dobe v tehnološki družbi.
17. 3. 1992 Bolje denar kot strokovnjaki: Posredništvo.
25. 9. 1992 Pomoč: sončna stran kontrole.
13. 9. 1993 Praktični učitelji.
16. 9. 1993 Naj norci upravljajo z norišnicami?
24. 3. 1994 Duševno zdravje za ostarele.
24. 3. 1994 Uvod v normalizacijo.
24. 3. 1994 Načrtovanje skrbi.
26. 3. 1994 Zen v realitetni terapiji.
26. 3. 1994 Narava ljubezni.
31. 3. 1994 Zagovorništvo.
31. 3. 1994 Radikalno socialno delo.
31. 3. 1994 Poti iz norosti.
7. 4. 1994 Denar za spremembo?
- 12.-14. 3. 1992 Normalizacija. Evalvacija zagovorništva. Stanovanjske skupine in druge oblike bivanja. Posredništvo. (*Seminar*)
22. 9. 1992 Posredništvo. (*Seminar*)
- 24.-26. 9. 1992 Svetovanje dolgoletnim klientom. (*Delavnica*)
- 17.-19. 9. 1992 Priročnik za delo z ljudmi s posebnimi potrebami. (*Delavnica*)
24. 9. 1992 Zmerjanje v znanosti. (*Okrogla miza*)
- 14.-15. 9. 1993 Delo v stanovanjskih skupinah. (*Delavnica*)
25. 3. 1994 Načrtovanje skrbi. (*Delavnica*)

JO CAMPLING

- 1.-6. 10. 1993 *Konzultacije in diskusije o mednarodnem založništvu.*
21. 6. 1994 Objavljanje v mednarodnih strokovnih-znanstvenih revijah.

DONATELLA COZZI (z DARJO ZAVIRŠEK)

6. 2. 1992 Ženske in duševno zdravje. Zgodovina spolov in psihiatrične institucije, medikalizacija vsakdanjega življenja v 19. stol. (*Seminar*) Antropologija in duševno zdravje.

MALCOLM FYFE

26. 3. 1992 Duševno zdravje v britanski zakonodaji.
27. 3. 1992 Zakon in kvalitetna praksa.
30. 3. 1992 Duševna bolezen in skupnost.
31. 3. 1992 Alternative institucionalnim obravnavam mladinske delinkvence.
- 26.-28. 3. 1992 Duševno zdravje in duševna bolezen. Socialni vidiki duševnega zdravja. Britanski zakon o duševnem zdravju. Zakon in prisilna hospitalizacija. Analiza tveganja. Kvalitetna praksa duševnega zdravja. (*Seminar*)

JO LUCAS

- 13.-16. 2. 1992 Oblike reševanja stanovanjskih problemov ljudi v duševni stiski. Vključevanje uporabnikov in uporabnic. Prostovoljne organizacije. Razvoj skrbi v skupnosti. Ženske in duševno zdravje. (*Seminar*)
13. 2. 1992 Vloga prostovoljnih organizacij in zainteresirana javnost.
17. 2. 1992 Ženske in duševno zdravje.
18. 2. 1992 Nove oblike dela z mladimi v Veliki Britaniji.
21. 4. 1994 Prostovoljne organizacije v duševnem zdravju v skupnosti. Politika duševnega zdravja marginalnih skupin.

SILVIA MARCOS

28. 5. 1992 Tradicionalne zdraviteljice v Mehiki in njihovo samospreejemanje.
28. 5. 1992 Kulturni in etnični vidiki duševnega zdravja. Duševno zdravje v Latinski Ameriki. (*Seminar*)

GABRIELE MARUCELLI

9. 10. 1992 Vključevanje uporabnikov. Organizacija in izkušnje pri delu v stanovanjskih skupinah.

ROBERTO MEZZINA

- 27.-29. 2. 1992 Teritorialne službe duševnega zdravja, mreže teritorialnih služb. Vmesne strukture: stanovanjske skupine. (*Seminar*)
 19. 3. 1992 Kriza. Teoretski uvod. Krizna intervencija v teritorialni ureditvi Centrov za duševno zdravje. (*Seminar*)
 19. 3. 1992 Krizna intervencija pri skupnostnem delu.

BRUNO NORCIO

28. 2. 1992 Zakon. Italijanska zakonodaja, primerjava s sosednjimi državami. Zapor, problemi jetniške psihiatrije. Civilno pravo. Zakonska (ne)sposobnost.

FABIO PITUCHO

28. 2. 1992 Predstavitev delovnih kooperativ.

MICHAEL RAISCH, HERTA KUNA

20. 11. 1992 Timsko delo in vodenje.

MICHAEL RAISCH

- 26.-28. 11. 1992 Delo z mrežami in delo s soseso, sistemski pristop. (*Delavnica*)
 25.-27. 11. 1993 Supervizija, individualna in skupinska. (*Seminar*)
 5. 5. 1994 Delo z mrežami.
 6.-7. 5. 1994 Skupinska supervizija. (*Delavnica*)

SHULAMIT RAMON

- 3.-5. 1. 1992
 Razvoj psihosocialnih služb. Uvod v koncepte normalizacije in deinstitucionalizacije. Primerjava procesa deinstitucionalizacije med Veliko Britanijo, Italijo, ZDA in Izraelom. (*Seminar*)
 6. 1. 1992 Vloga socialnega dela v duševnem zdravju v skupnosti.
 7. 1. 1992 Duševno zdravje v skupnosti v odnosu do psihiatrije.
 8. 1. 1992 Aplikacija koncepta normalizacije v institucijah za mlade.

Duševno zdravje v skupnosti in odziv javnosti.

17. 12. 1992 Metode evaluacije.

SHULAMIT RAMON, LORENZO TORESINI

18. 12. 1992 Meje med socialnim delom in psihiatrijo, interdisciplinarni problemi.

SAVINA RAVBAR

10. 10. 1992 Deinstitucionalizacija na Lerosu. Praktične izkušnje.

JEAN ROBERT

7. 5. 1992 Proti arheologiji ekonomskih varnosti (kritika ideologije razvoja).
 8. 5. 1992 Zgodovina domačega prostora (spolna specifika prostora).
 9. 5. 1992 Ameba besede.

BIRGIT ROMMELSPACHER

- 4.-9. 11. 1993 Tradicionalna vloga žensk. Antidiskriminatorna praksa. Ženske v psihosocialnih službah. (*Seminar*)

LIZ SAYCE

- 27.-29. 10. 1993 Politika duševnega zdravja v skupnosti.

DANILO SEDMAK

11. 6. 1992 Tržaška izkušnja, integracija duševno prizadetih otrok v splošne šole.

JOHN SOUTHGATE, KATE WHITE

9. 4. 1991 Psihološko onesnaževanje: sociopolitične posledice zlorab v otroštvu.
 10. 4. 1992 Zloraba v otroštvu skozi generacije.
 13. 4. 1992 Nove oblike v psihoterapiji ter odnos do psihologije in raziskovanja.
 14. 4. 1992 Zlorabljen otrok v odraslem človeku.
 9.-11. 4. 1992 Notranje in zunanje zagovornišvo. Pomen travme. Izkušvena delavnica. (*Seminar*)
 13. 4. 1992 Delo z zlorabljenim otrokom v odraslem človeku. (*Delavnica*)

LORENZO TORESINI

10. 10. 1992 Delovna terapija kot institucionalni model. Delovne kooperative.

9. 5. 1992 Deinstucionalizacija in psihofarmakologija. Medikalizacija ni rešila problema institucij. (*Seminar*)

LORENZO TORESINI, DANILO SEDMAK, G. DELL'ACQUA

23. 1. 1992 Človekove pravice v duševnem zdravju.

Deinstucionalizacija; rehabilitacijska in terapevtska praksa. Zgodovina spremembe institucij, alternative institu-

cijam. Totalna institucija. Zakonodaja in spremembe. (*Seminar*)

LORENZO TORESINI, BARBARA BAVDAŽ, SAVINA RAVBAR, GABRIELE MARIUCELLI, DANILO SEDMAK

8. 5. 1992 Ocena možnosti deinstucionalizacije v Sloveniji. (*Delavnica*)

27. 2. 1992 Manjšina in njen prispevek k psihiatrični reformi.

LORENZO TORESINI, BRUNO NORCIO, DANILO SEDMAK

26. 3. 1994 Prisilno zdravljenje v regiji Alpe-Jadran. (*Seminar*)

Pripravlila Diana Jerman

Mojca Urek

EVALVACIJSKI VPRAŠALNIK

ZA ŠTUDENTE DUŠEVNEGA ZDRAVJA V SKUPNOSTI

- Kaj so bile po tvojem mnenju dobre strani študija?
- Improvizacija.
- Kaj pa slabe?
- Improvizacija.

(Iz enega od vprašalnikov)

Ob študiju duševnega zdravja v skupnosti je potekala tudi vzporedna evalvacija, s katero smo poskušali ovrednotiti posamezne segmente študija v različnih časovnih obdobjih. V ta namen smo od januarja 1992 do konca decembra 1993 študentje, študentke, mentorji in mentorica izpolnjevali različne vprašalnike. Z njimi smo:

- ocenjevali posamezna predavanja in delavnice,
- ugotavljali svoja pričakovanja glede študija,
- vrednotili prakso v tujini,
- reševali posamezne primere iz prakse,
- ugotavljali seznanjenost z zakonodajo na področju duševnega zdravja v skupnosti pri nas,
- ugotavljali relevantnost teoretičnih tem za slušatelje in slušateljice, uspešnost in ovire pri prenosu teorije v prakso, dobre in slabe strani organizacije študija itn.

Vprašalniki so bili prirejeni po vprašalnikih, ki jih dobijo študentje duševnega zdravja v skupnosti na London School of Economics. Prvotna ideja Shule Ramon, koordinatorke študija v Londonu in supervizorke našega projekta, je bila, da bi bili nekateri rezultati – poleg tega, da

bi bili ogledalo in orientacija študentom in načrtovalcem študija pri izdelovanju programa – uporabni tudi za primerjavo med obema študijema. Vendar smo zaradi neprimerljivosti programov primerjavo opustili.

Poglejmo, kakšno sliko o študiju duševnega zdravja v skupnosti lahko iz rezultatov kljub vsemu ugotovimo.

1

Vprašalnik, v katerem nas je zanimal širši spekter različnih ocen o študiju (od relevantnosti teoretičnih tem in ocene uspešnosti pri prenosu v prakso do ocene organizacije študija), smo razdelili študentom v treh časovnih obdobjih – po prvem in drugem trimestru (junija 1992), po tretjem trimestru (decembra 1992) in po šestem trimestru (decembra 1993). V čertem in petem trimestru je potekala praksa v tujini, ki smo jo evalvirali posebej. Rezultati so omejeni z nejasnostjo navodil: tako so nekateri ocenjevali posamezne segmente za celotno časovno obdobje od začetka študija, drugi (teh je le nekaj) pa le za en trimesster.

V prvem in drugem trimestru (od januarja do junija 1992) je izpolnilo vprašalnik 47% udeležencev. Najzanimivejše teoretske teme so se nam zdele: delo z notranjim otrokom (12%), normalizacija (9%), analiza tveganja (9%), evalvacija (7%), vključevanje uporabnikov (7%), ženske in duševno zdravje (5%), zagovornišvo (5%), mehiško zdravilstvo (5%), načela dobre prakse (4,5%), kvalitativno-akcijsko raziskovanje (4,5%) itn.

V tretjem trimestru (od oktobra do konca decembra 1992), ko je vprašalnik izpolnilo 59% udeležencev, smo kot najzanimivejše teme v študijskem programu ocenili: kvalitativno raziskovanje (13%), delo z notranjim otrokom (11%), posredništvo (8.5%), delo s socialnimi mrežami (7%), evalvacija (7%), normalizacija in deinstitucionalizacija (6%), ženske in duševno zdravje (6%) itn. V zadnjem trimestru je bila udeležba pri izpolnjevanju vprašalnika spet 47%, med najzanimivejše teme pa smo uvrstili: ženske in duševno zdravje (27.5%), kvalitativno raziskovanje (10%), supervizija (5%), delo z notranjim otrokom (7.5%), normalizacija (7.5%), zagovornišтво (5%), kompletna predavanja Shule Ramon (5%), kompletna predavanja Davida Brandona (5%) itn. Z več kot četrtino glasov izrazito izstopa tema »ženske in duševno zdravje« – anketirani so jo izbrali bodisi kot celotno temo (27%) ali kot posamezna predavanja, od katerih je bilo največ zanimanja za predavanja Birgit Rommelspacher o ravnanju žensk s položajem nemoči, o mitih o ženskem mazohizmu ter o razlikah v socializaciji spolov (55%) ter za predavanja o ženskah v psihiatriji Liz Sayce (18%).

Če primerjamo posamezna obdobja, ugotovimo, da se teme »ženske in duševno zdravje«, »kvalitativno raziskovanje« (ki je bila dvakrat na najvišjem mestu) in »delo z notranjim otrokom« pojavijo v vseh treh obdobjih. Teoretske teme, ki se glede na svojo zanimivost pri slušateljih ponovijo skozi vsa tri obdobja, čeprav z redkejšo gostoto glasov, so še: normalizacija in deinstitucionalizacija, zagovornišтво, posredništvo in analiza tveganja.

Med teoretskimi temami, ki so bile za našo delo najbolj uporabne, smo v prvem in drugem trimestru izbrali naslednje: normalizacijo (20%), delo z notranjim otrokom (10%), ženske in duševno zdravje (7.5%), delo z družino (7.5%), evalvacijo (7.5%), kvalitativno-akcijsko raziskovanje (5%), analizo tveganja (5%), vključevanje uporabnikov (5%), zagovornišтво (5%) itn. V tretjem trimestru smo med najuporabnejše teme v dotedanjem študijskem programu uvrstili: kvalitativ-

no raziskovanje (18%), normalizacijo in deinstitucionalizacijo (10%), svetovanje (10%), delo z notranjim otrokom (8%), vključevanje uporabnikov (6%), delo s socialnimi mrežami (4%), evalvacijo (4%), antropološki pristop k preučevanju duševnega zdravja (4%), posredništvo (4%), analizo tveganja (4%), načela dobre prakse (4%), ženske in duševno zdravje (4%), zagovornišтво (4%) itn. V zadnjem trimestru se na prvem mestu »uporabnosti« pojavi tema »feministične teorije v socialnem delu in ženske in duševno zdravje« (23%). Sledijo ji »kvalitativno raziskovanje« (7%), evalvacija (7%), socialni management (7%), supervizija (7%), zagovornišтво (7%), načela dobre prakse (7%), posredništvo (7%) itn.

Kvalitativno-akcijsko raziskovanje se je torej pojavilo v vseh treh obdobjih, in sicer dvakrat na vrhu kot tema, ki jo je imelo za uporabno največ študentov. Med temami, ki so se pojavile v najmanj dveh obdobjih med prvimi najpogostejšimi tremi, najdemo temi *ženske in duševno zdravje* in *normalizacija in deinstitucionalizacija*. Med tistimi, ki so bile manj pogoste, pa vendar še v skupini prvih petih ter najmanj v dveh obdobjih, sta *evalvacija* in *delo z notranjim otrokom*.

Teme, ki smo jih pogrešali v študijskem programu, so bile v prvem in drugem semestru vsebinsko zelo na široko razpršene. Kljub temu vidimo, da so prevladovala »teme, ki se nanašajo na metode in tehnike pomoči« (npr. delo v timih – kot najpogostejše izražena potreba, krizne intervencije, vodenje primera, vodenje samopomočnih skupin itn.), za njimi so bile »politično-strateške in organizacijske teme« (planiranje, izdelovanje programov, socialni marketing, organiziranje projektov), nato »posamezna specifična področja glede na uporabnike« (zasvojenost, delo s starimi, svetovalno delo z otroki in starši v šoli itn.) in na koncu »teoretske in metodološke teme« (na splošno več teorije, zgodovine, socialne antropologije). Po tretjem trimestru študija so bile naše potrebe po določenih temah enakomerneje porazdeljene ter

precej podobne tistim iz prvega in drugega semestra. Študijski program je najmanj zadovoljil tiste, ki so pogrešali več »tem s posameznih specifičnih področij glede na uporabnike« (področjem iz prejšnjega semestra so se pridružila še nekatera nova, npr. delo z družino, duševno prizadetimi in ženskami), ter tiste, ki bi potrebovali znanje s področja planiranja, socialne politike in strategij razvoja psihosocialnih služb v skupnosti. Nekaj manj smo pogrešali »metode in tehnike pomoči« (še najbolj »znanje za delo s skupino«) in »teoretske in metodološke teme«, oz., kot je napisala neka slušateljica, bolj sistematično delo skozi literaturo. Kaže, da je študijski program do *konca zadnjega trimestra* zadovoljil potrebo po večini tem, ki smo jih pogrešali v prejšnjih trimestrih. Skoraj vse teme, ki so vse do konca ostale nepokrite oz. so se (vsaj nekatere) pojavile šele na koncu, spadajo v »teoretski in metodološki« sklop (teorije komunikacij, zgodovina psihiatrije in antipsihiatrije, fenomenologija, feministične teorije, simbolični interakcionizem, shizoanaliza, antropologija, različni koncepti socialnega dela, raziskovalne metode, modeli evalvacije).

Na vprašanje, *kako se jim je posrečilo prenesti teoretsko znanje v delo*, je po prvem in drugem semestru skoraj polovica vprašancev odgovorila, da se jim je to nekako posrečilo. Načini prenosa, ki jih pri tem navajajo, se z izjemo enega (samopomočna skupina) nanašajo bodisi na prenos v polju teorije (pri predavanju, pisanju člankov) bodisi na projekte, ki so jih začeli v sklopu študija ali že prej v okviru Odbora za družbeno zaščito norosti. 40% vprašancev navaja, da se jim zaenkrat še ni posrečilo prenesti teorije v delo, jim je pa novo znanje pomagalo spremeniti način mišljenja. Pri 13% pa delo, ki ga opravljajo, ni povezano z znanjem, ki so ga pridobili na študiju. V *tretjem trimestru* so odgovori na to vprašanje optimistični in raznoliki. Kar 80% vprašancev trdi, da se jim je posrečilo prenesti teoretsko znanje v delo in to ilustrirajo z različnimi primeri. Četrtnina teh, ki se jim je posrečilo, so preskusili

znanje na novih psihosocialnih projektih, ki so jih organizirali (zagovornišтво, *search-conference*, projekt psihosocialne rehabilitacije duševnih bolnikov, na šoli), ostali pa so po manjših korakih to storili na različne načine (bolj ozaveščen odnos do pravic strank, v več primerih poskus evalvacije svojega dela, uporaba znanja o kvalitativni obdelavi podatkov pri raziskavi, svetovalne veščine, pet načel dobre prakse). 10% vprašancev meni, da so določena znanja, načela, metode že prej uporabljali na svojih delovnih mestih, le da to zdaj lažje in bolj argumentirano zagovarjajo ter bolj strokovno zastavljajo (npr. načelo participacije uporabnikov). 10% se ni posrečilo, ker ne delajo na področjih, kjer bi lahko uporabili novo znanje. Po *zadnjem trimestru* so bili odgovori na to vprašanje v nasprotju s prejšnjim trimestrom zelo redkobesedni. Kar 27% na vprašanje sploh ni odgovorilo. 60% jih je napisalo, da se jim je posrečilo prenesti znanje, vendar so primeri prenosa zelo splošni, neoprijemljivi ali neslikoviti (»deloma«, »uspešno«, »v timu«, »pri evalvaciji...«). 22% od teh je začelo nov socialni projekt v skupnosti. 10% jih ocenjuje, da se jim nikakor ni posrečilo prenesti znanja, da pa jim je znanje pomagalo pri vpogledu v slabosti institucij, v katerih so zaposleni.

Naslednje vprašanje je pozvedovalo po *ovirah, na katere so udeleženci naleteli pri prenašanju znanj v prakso*. Odgovore je mogoče razvrstiti v pet skupin: ovire, ki se nanašajo na ožje delovno in strokovno okolje, ekonomske in politične ovire, kulturne ovire, ovire, ki jih je postavljala študij, in udeleženci študija sami kot ovira. Po *prvem in drugem trimestru* je 42% anketiranih trdilo, da so na glavne ovire naleteli na svojih delovnih mestih, in sicer, enakomerno porazdeljeno, pri kolegih in strokovnih avtoritetah. 25% jih govori o različnih kulturnih ovirah (drugačna organizacijska kultura, diskrepanca med ideali in našo stvarnostjo). 25% na različne načine vidi ovire v študijskem procesu (premalo strokovnega znanja za uvajanje sprememb, pomanjkanje literature za konkretna

področja, nerazumevanje načela vključevanja uporabnikov). 8% ni naletelo na nobene ovire. V tretjem trimestru so odgovori enakomerneje porazdeljeni po vseh petih skupinah: pri četrtini so bili problematični sodelavci (posmeh, odpor, strah, nerazumevanje), druga četrtina je doživela ovire v samem študiju. Pri tej skupini gredo skoraj v vseh primerih kritike na račun mentorjev, ki so bodisi premalo praktično usposobljeni za prenašanje izkušenj, kako prenesti novosti v prakso, bodisi ne dajo prave povratne informacije, kako se konkretno lotiti sprememb, ali pa ne dajejo dovolj podpore ali sploh celo možnosti za supervizijo. V mentorskih skupinah je preveč ljudi, da bi bila možna učinkovita supervizija. 20% ni zaznalo nikakršnih ovir. Drugih 20% pa je opisalo ovire, ki se nanašajo na širše okolje in kulturni kontekst (ni tradicije drugačnega socialnega dela, spremembe zahtevajo postopen proces in prilagajanje skupnosti). Pri 5% je ovira v njihovem lastnem načinu razmišljanja, ki se mora najprej spremeniti, pri naslednjih 5% so težave zaradi problematičnega financiranja novih projektov. V zadnjem trimestru se je izkazalo, da je pri tretjini odgovorov očitno najpogostejša ovira še naprej rigidno delovno okolje; v več kot polovici primerov so problematični sodelavci, ki s svojim strahom, inertnostjo, nerazumevanjem ovirajo spremembe. Nekaj več kot četrtina ugotavlja kulturne ovire (med že naštetimi npr. tudi to, da obstaja nelagodje zaradi projektov, ki so »samo za ženske«, zaradi česar je treba tudi v skupini Tempusovcev ves čas argumentirati in zagovarjati, zakaj so potrebni). Glede na prejšnja obdobja je porastla pomembnost ekonomskih ovir, kar je verjetno povezano s porastom števila novih projektov, ki potrebujejo finančno podporo. Kar 22% udeležencev ugotavlja, da je pridobivanje finančnih sredstev resna ovira. 5% jih ugotavlja, da je pridobilo premalo znanja o organiziranju projekta, in 5% je ovire našlo v sebi.

Zanimalo nas je tudi, kako slušatelji ocenjujejo organizacijo študija, kaj so bile zanje dobre in kaj slabe strani

študija. V prvih dveh trimestrih je kar 62,5% izjav govorilo o dobrih straneh organizacije in 37,5% o slabih straneh. V naslednjem trimestru se ti dve številki zbližata, čeprav je še vedno nekaj več izjav o dobri organizaciji (55%) in nekaj manj o slabi (45%). V zadnjem trimestru se ta razmak še nekoliko zveča: 57% izjav v prid dobri in 43% v prid slabi organizaciji. O čem so govorili slušatelji, ko so razmišljali o dobrih straneh? V prvih dveh trimestrih nas je očitno še najbolj fascinirala dobra tehnična organizacija. Kar 48% vseh izjav izraža navdušenje nad: dobrim obveščanjem (o tem govori polovica izjav iz te skupine), organizacijsko konfuzijo, dostopnostjo literature, učinkovitim informiranjem in točnostjo predavateljev. 28% izjav govori o študijskem programu in predavanjih — dobra se jim zdi pestra ponudba predavanj, izbira kvalitetnih predavateljev in možnost vzpostavljanja novih stikov, pridobivanja novega fonda znanja. 20% odgovorov lahko uvrstimo med učne metode: še najbolj všeč nam je bilo, da lahko svobodno izbiramo, s katerih področij bomo delali naloge, in odprtost študija na splošno, poleg tega pa še lep odnos do slušateljev. 4% izjav leti na dobro vzdušje med študenti. Več kot polovica vseh ugotovitev o slabih straneh študija pa tudi leti na račun tehnične organizacije. Največ anketiranih meni, da organizaciji manjka centralna informativna oseba, nekatere je motilo zamujanje sodelavcev, predolgi odmori in kajenje v učilnicah. Stvar organizatorjev študija je, da bi te slabosti popravili. Dobra četrtina izjav so kritike učnih metod in samega študijskega procesa. Najznačilnejše med njimi so: nejasno postavljeni kriteriji, nenatančni dogovori glede študijskih obveznosti, prepuščenost lastnim iniciativam. Petina izjav se pritožuje nad študijskim programom in predavanji, in sicer zlasti nad prenatrpanostjo programa ter nedostopnostjo javnih predavanj (ki so praviloma v službenem času). V tretjem trimestru smo najbolj hvalili študijski program in predavanja, med »dobrimi« najdemo kar 45% izjav, ki govorijo o pestrosti strokovnih tem, veliki ponudbi

in raznovrstnosti obravnavanih področij in o kvalitetnih predavateljih. 39% izjav so izrazi zadovoljstva nad učnimi metodami in študijskim procesom, in sicer v največ primerih zaradi fleksibilnosti, »svobode« in individualnega dela s študenti, v posameznih izjavah pa še zaradi dostopnosti mentorjev, mentorskih skupin, možnosti diskusije z relevantnimi sogovorniki in uporabe videa. Manj pomembna se tokrat zdi tehnična organizacija – samo 10% izjav ima kaj povedati o tem, pa še te so bolj razervirane (npr. dobra informiranost, vendar bolj v prvem semestru kot v zadnjem času, in urejenost knjižnice). 6% izjav je odprlo novo skupino »dobrih izjav«: dobra plat študija so njegovi udeleženci, ker prihajajo z zelo raznovrstnih področij dela. Spoznavanje in sodelovanje med nami poteka tudi na neformalni ravni in je čedalje globlje. Več kot polovica *slabosti* v tretjem trimestru se tiče študijskega procesa in učnih metod, med katerimi prevladujejo nejasne zahteve do študentov, preveč improviziranja in nestrukturiranost. Nekateri menijo, da so organizatorji postavili prenizke zahteve za študente, kar se kaže v njihovi nedisciplini pri oddaji nalog in obisku predavanj. 27% odgovorov kritizira tehnično organizacijo ter meni, da so organizatorji nekompetentni, da imajo nejasno porazdeljeno delo, kar vnaša zmedo med študente, ker ne vedo, na koga naj se obrnejo. Nekaj izjav pa leti tudi na obveščanje, ki se je po njihovem mnenju v tretjem trimestru zelo poslabšalo. December 1992 je bil tudi čas pred odhodom na prakso v tujino, kar pojasni, zakaj je 14% izjav osredotočenih na to temo. Kritike izražajo nezadovoljstvo in bojazen zaradi nedorečenosti glede organizacije prakse, nejasnosti okoli štipendij in preveliko prepuščanje iniciative in odgovornosti študentom. O študijskem programu in predavanjih je bilo v 7% odgovorov izraženo nezadovoljstvo zaradi sprotne spremenjanja urnika in neenakomerne razporeditve programa, ki je povzročala včasih prenatrpanost, drugič pa prazne luknje. V zadnjem trimestru, na koncu študija, je 42% izjav o *dobrih*

straneh študija pohvalilo ves študijski program. Najpogostejši razlog za hvalo je bila raznolikost predavanj in delavnic, nato sodelovanje tujih strokovnjakov, aktualnost tem in na koncu nekoliko sarkastičen razlog – ker je bil študijski program speljan do konca. Četrtno dobrih strani smo pripisali učnim metodam, ki so omogočale veliko diskusij (tretjina izjav), upoštevanje individualnih potreb, možnost komunikacije s predavajočimi strokovnjaki, neformalno druženje, in študijskemu procesu, ki je bil fleksibilen, inovativen, eksperimentalen, individualiziran. Kar 17% zadovoljnih izjav pripisuje dobro plat organizacije študija sestavi skupine udeležencev, ki je bila heterogena, izkušena, kreativna, medsebojno naklonjena in prijateljska. Zanimivo je, da 14% izjav o praksi v tujini, ki jih v prejšnjem trimestru (pred prakso) najdemo med slabšimi stranmi organizacije študija, tokrat – v trimestru po praksi – ugotovimo med dobrimi stranmi organizacije študija. V zadnjem trimestru so bili slušatelji precej kritični. *Slabe plati* organizacije študija so kar v 40% našli v študijskem programu in predavanjih, zlasti slaba pa da je bila organizacija v zadnjem trimestru, ko bi morali narediti evaluacijo in integracijo znanj. Izbor tem je bil precej nezanimiv, še zlasti je bilo premalo teoretskih tem. Neznosna je bila neenakomerna porazdelitev predavanj: tretjini se je zdelo, da so s programom in obveznostmi preobremenjeni, hkrati pa med posameznimi prenatrpanimi obdobji zeva prazen prostor, ko ni nobenih tujih gostov, domači pa ga bolj slabo zapolnjujejo. Tretjina vseh slabih plati se nanaša na učne metode in študijski proces. Nejasna struktura in zahteve, za katere študentje niso vedeli naprej, so gotovo med bolj perečimi slabimi stranmi in razlog za posamična razočaranja nad mentorji. V 15% negotovanja nad tehnično organizacijo se skriva gnev zaradi slabega informiranja, netočnosti, skratka, kot je strnila ena od udeleženk – zaradi »šlamparije«.

Če se na hitro sprehodimo skozi vsa obdobja, takoj opazimo nekaj značilnosti. *Tehnična organizacija* (obveščanje,

točnost, skrb za fotokopiranje člankov) se je v prvem in drugem trimestru znašla v središču zanimanja tako dobrih kot slabih kritik. Slušatelji so jo toliko hvalili, kolikor so jo grajali. Temu primerno so slušatelji po tretjem trimestru kritike na ta račun zgostili med slabe strani organizacije in jo samo še zelo redko hvalili. *Študijski program (predavanja, delavnice)* je bil vse obdobje študija z izjemo zadnjega trimestra omenjen med najboljšimi stranmi organizacije. Vsebinsko raznovrstnost in številnost tujih in domačih predavateljev je v zadnjem trimestru zamenjal dejansko ne dovolj premišljen in vsebinsko šibkejši program, ki naj bi šel v smeri evalvacije in integracije znanj vsega študija. Kritike, ki smo jih obravnavali pod skupno streho *učnih metod in strukturiranosti študijskega procesa* (in jih s tem morda preveč posplošili), so se v istih obdobjih znašale na obeh straneh – praviloma z večjo pogostnostjo na strani slabih kritik. Kakorkoli, kaže, da so nekaj, kar je bila za nekatere prednost, drugi doživeli kot slabost; svobodna izbira nalog, fleksibilnost, prilagajanje učnega procesa, individualiziran študij, improvizacija, rahla struktura, poudarek na lastni iniciativi in odgovornosti so nekaterim povzročili izgubo občutka varnosti, izgubljanje v nejasno določenih obvezah in v vsesplošni konfuziji. Kot brezpogojno dobro stran organizacije študija (čeprav po številu izjav morda ne tako pomembno) so anketirani določili *skupno slušateljev*, in sicer skozi celo študijsko obdobje.

Ocene klime v skupini slušateljev gornje ugotovitve samo še potrjujejo. V prvih dveh trimestrih je 92% anketiranih menilo, da je klima spodbudna. Tu najdemo izjave, da je klima sproščena, prijateljska, dinamična, polemična, neformalna, veliko je humorja, inovativnosti in komunikacij. Le en udeleženec meni, da so slušatelji premalo polemični. V tretjem trimestru se ocene enakomerneje porazdelijo: kljub temu še zmeraj večina izjav (62%) opisuje skupinsko klimo z izrazi kot »domača«, »sproščena«, »zdrava«, »odštekana«, »prisrčna«, »svobodna«, »neresna«, »podporna« itn. Ostalih 37,5% izjav

pa je bolj kritičnih; tako nekateri menijo, da se udeleženci separirajo glede na izobrazbo in družbeni status, pa tudi glede na specifična strokovna znanja, ki jih med seboj bolj povezujejo (npr. tisti, ki se ukvarjajo izključno s problematiko duševnega zdravja v ožjem smislu). Drugi menijo, da se je bližina, ki je obstajala med študenti na začetku študija, zaradi njihove preobremenjenosti in prenatrpanosti programa razdrla. Dve udeleženki menita, da preslabo poznamo projekte drug drugega ter da smo bolj kot na skupino orientirani na uresničevanje individualnih ciljev. V zadnjem trimestru 73% izjav opredeli klimo kot toplo in zelo dobro, 27% pa jih opaža, da je premalo kooperativna v tem smislu, da drug za drugega ne vemo, na katerih projektih delamo, ter da so na koncu nekateri konflikti eskalirali, kar se je kazalo v izbruhih in prepirljivosti.

Če gre verjeti rezultatom, lahko trdimo, da se je namen individualiziranega študija deloma uresničil. V prvem semestru je več kot polovica anketiranih izjavila, da se je uresničil precej ali popolnoma. 9% jih meni, da se je uresničil le deloma, in kar 33% jih trdi, da se namen individualiziranega študija ni uresničil. V tretjem trimestru nekaj več kot polovica anketiranih ni odgovorilo na to vprašanje. Ostali pa so se v tretjinskih deležih razporedili na tiste, ki menijo, da se je namen posrečil, tiste, ki ocenjujejo, da se je posrečil deloma, in na tiste, ki se s tem ne bi strinjali. V zadnjem trimestru se je 45% anketiranim delno posrečilo uresničiti individualiziran študij, 39% se je to posrečilo, 17% pa sploh ne. Tisti, za katere se je ta namen deloma uresničil, menijo, da je bila pomankljivost v preozki izbiri praktičnih mest in v tem, da mentorji prelabo poznajo specifična področja. Nekateri iz te skupine pa so mnenja, da je bil študij preveč prepuščen lastni iniciativi namesto vodenemu osebnemu načrtovanju študija posameznika. Tisti, za katere se namen ni uresničil, pripisujejo neuspeh predvsem prenatrpanosti programa, pomanjkanju časa in šibkemu mentorstvu.

Podobne odgovore smo dobili tudi na vprašanje, *kaj so študentje pogrešali pri načrtovanju osebnega programa študija*. Več kot polovica študentov je v vsakem časovnem obdobju posebej o tem več pričakovala od mentorjev. Pričakovali smo bolj angažirano, aktivno mentorstvo, bolj načrtno spremljanje našega osebnega razvoja pri študiju in ovrednotenje našega dela. Pogrešali smo mentorje, ki bi bili kompetentni za specifična področja, ali pa bi vsaj znali konkretno pomagati pri prenašanju novih znanj v prakso. Nekateri mentorji so bili tudi časovno nedostopni in jih je bilo težko dobiti za individualne konzultacije. V *prvem in drugem trimestru* jih četrtnina meni, da bi morali tudi sami pokazati več angažiranosti in dati iniciativo mentorjem za individualne pogovore. V *tretjem in zadnjem trimestru* pa jih tretjina do četrtnina ugotavlja, da sploh niso ničesar pogrešali.

2

Po koncu prakse, ki je trajala od januarja do junija 1993, smo izvedli tudi *evalvacijo praktičnega dela v tujini*. Evalvirali smo pravzaprav uresničitev pričakovanj udeležencev o pridobitvi teoretskih znanj in praktičnih spretnosti, izoblikovanju stališč in uporabljenih učnih metodah.

Kar 81% anketiranih je imelo *specifična pričakovanja o področjih teoretskega znanja*, o katerih so upali, da jih bodo pridobili s študijem v tujini. Anketa je pokazala, da so bila pričakovanja kar dobro zadovoljena (povprečna skupna ocena zadovoljenosti pričakovanj na lestvici od ena do pet je dosegla oceno 3,7). Prva štiri najpogostejša pričakovanja o teoretskem znanju so bila: deinstitucionalizacija, decentralizacija in reforma psihiatrične ustanove; begunska problematika; sodobne teorije o socialni politiki in (na istem mestu) teoretska izhodišča tehnik in metod dela z uporabniki. Po vrstnem redu sledijo še: koncepti in organizacija skupnostnih psihosocialnih služb, timsko delo, evalvacija, klasična psihiatrija, supervizija, ženske in duševno zdravje, aids. Kaže, da so se najmanj pogosta pričakovanja

še najbolj izpolnila: ženska problematika in problem aidsa z najvišjo oceno. Sledi begunska problematika (4,3), koncepti in organizacija skupnostnih psihosocialnih služb in deinstitucionalizacija psihiatrije (po 4). Ocene nad povprečjem pa so dobile še sodobne teorije o socialni politiki (3,25), evalvacija, klasična psihiatrija (po 3) in timsko delo (2,7). Slika kaže, da so se bolj specifična in konkretnejša pričakovanja, ki so praviloma redkejša, še najbolj uresničila. Problematika aidsa, žensk, beguncev je bila vezana na nekaj posameznih študentov, ki so natančneje in bolj usmerjeno vedeli, kaj bi od prakse želeli in kje lahko to poiščejo. Splošnejša pričakovanja, ki so vezana na večja in mešana področja, so morda zategadelj bolj neulovljiva in puščajo občutek nezadoščenosti pričakovanj. Na vprašanje, katera so bila najpomembnejša teoretska znanja, ki so jih pridobili v tujini, smo dobili nekaj novih odgovorov, ki jih med pričakovanji ni bilo (npr. integracija ljudi s posebnimi potrebami). Presenetljivo je tudi, da se teoretska izhodišča metod in tehnik dela z uporabniki, ki so se kot tretje najpogostejše pričakovanje edina podpovprečno izpolnila (1,75), zdaj znajdejo na vrhu seznama najpomembnejših pridobljenih teoretičnih znanj. To lahko pomeni, da so študentje, ki takih pričakovanj niso imeli, pridobili prav ta znanja, medtem, ko jih tisti, ki so jih pričakovali, niso. Tako si prvo in drugo mesto delijo »metode dela, vrste intervencij in organizacija služb v Trstu« in »begunska problematika«, tretje in četrto mesto pa »integracija ljudi s posebnimi potrebami« in »svetovanje«. Več kot polovica jih trdi, da se jim je posrečilo prenesti teoretsko znanje v svoje delo, petini se je to delno posrečilo, četrtni anketiranih pa sploh ne.

Specifična pričakovanja o spretnostih, ki naj bi jih pridobili na praksi, je imelo le 37,5% anketiranih, kar je več kot pol manj kot pri pričakovanjih o teoretskih znanjih. Tistim, ki so pričakovanja o spretnostih imeli, so se ta srednje izpolnila, s povprečno skupno oceno 3,3, kar je nekaj manj kot pri teoretskih znanjih.

Glede na pogostost so si pričakovanja sledila takole: »diagnostika in terapija psihoz in socialno-psihiatrični intervju«, »svetovanje«, »tehnike dela s posameznikom in skupino«. Tem trem so sledili še: »timsko delo«, »supervizija«, »organizacija novega projekta«, »metode opazovanja«. Nazadnje našeta pričakovanja, z izjemo »metod opazovanja«, so se uresničila najbolj, s kar visoko oceno 4. »Diagnostika in terapija psihoz s socialno-psihiatričnim intervjujem« in »svetovanje« sta se uresničila srednje, s povprečnima ocenama 3,6 in 3,5. »Tehnike dela s posameznikom in skupino« in »metode opazovanja« pa so padla pod povprečje (2). Med najpomembnejšimi spretnostmi, ki smo jih pridobili na praksi, si po vrstnem redu sledijo: svetovanje, intervju in timsko delo (na istem mestu), izkustvene tehnike (delo na sebi), evalvacija, supervizija, komunikacija in na koncu, z enako pogostostjo, diagnosticiranje in spretnosti pogajanja in prepričevanja. 38% anketiranih se ni posrečilo prenesti pridobljenih spretnosti v svoje delo, 31% jih meni, da se jim je to le delno posrečilo (gre za daljši proces), 31% pa je pridobljene izkušnje uspešno preneslo.

62% anketiranih je imelo *specifična pričakovanja o stališčih*, ki so si jih želeli izoblikovati na praksi. Ta pričakovanja so so se izpolnila s povprečno skupno oceno 3,1, kar je še zmeraj nad povprečjem, pa vendar nižje kot pri prejšnjih dveh postavkah (teoretska znanja, spretnosti). V tej skupini se je pogostost pojava posameznega pričakovanega stališča ujela z višino ocene, s katero se je posamezno pričakovanje uresničilo. Tako se je najvišje uresničilo (4,5) najpogostejše pričakovanje o stališčih, in sicer »vračanje ljudi iz azilov in skrb zanje v skupnosti«. Temu stališču sledita z enako, kar visoko oceno 4 »spoznavanje različnih stališč do beguncev« in »visok družbeni status socialnega dela«. Slabo se je uresničilo pričakovanje o izoblikovanju stališča »sprejemljivega odnosa državnega sektorja do prostovoljnih organizacij«, najnižje (1) pa stališče o »emancipatoričnem položaju študenta na praksi«. Stališča,

izoblikovana med prakso, ki smo jih uvrstili med najpomembnejše, se tako rekoč v celoti razlikujejo od tistih, ki smo jih pričakovali. Če jih naštejemo po vrstnem redu, si glede na pogostost sledijo: »pomembnost postavljanja ciljev, supervizije in evalvacije«, »pomembnost izkustva pred teorijo« in z enako pogostostjo še naslednja stališča — »radikalnih prememb ni mogoče takoj izvesti, potreben je čas«, »pomembnost samoiniciativnosti«, »odprtost za spremembe«, »omejenost institucionalnega pristopa k duševni bolezni«, »življenje v skupnosti kot vrednota«, »pozitiven odnos do brezdomstva«, »načela dobre prakse« in »participacija beguncev pri procesih reševanja begunske problematike«. Na vprašanje, kako se je posrečil prenos stališč v delo, kar 44% tistih, ki so imeli pričakovanja o tem, ni odgovorilo. 38% se ni posrečilo prenesti stališč, 6% si tega sploh ni želelo in le 12% anketiranih se je to posrečilo.

31% anketiranih (kar je doslej najmanj) je imelo specifična pričakovanja o učnih metodah, za katere so upali, da jih bodo njihovi praktični učitelji uporabili na praksi. Pričakovanja o tem so se bolj slabo uresničila, pravzaprav najmanj od vseh prejšnjih, vendar še zmeraj nad sredino (2,7). Najpogostejša pričakovanja so bila (po vrstnem redu): supervizija, tečaji, tematske delavnice in (na istem mestu) obiski različnih psihosocialnih služb in participativna udeležba praktikantov. Samo tečaji (5) in supervizija (4,5) kot učni metodi sta zadovoljili pričakovanja udeležencev. Pričakovanja o ostalih učnih metodah (tematske delavnice, obiski služb, participacija udeležencev) pa se niso uresničila. Najpomembnejše učne metode na praksi so bile (po pogostosti omenjene): supervizija-mentorstvo, aktivno poslušanje predavanj, metoda izkušnje lastne kože. Manj pogoste pa: intervjuji, timsko delo, učenje prek uporabnikov in radikalna neintervencija.

Če naredimo še kratek pregled vsega vprašalnika, ugotovimo najprej, da so se pričakovanja scela srednje uresničila, in sicer s skupno povprečno oceno 3,2. Najbolj so se uresničila tista o teoretskih

znanjih, nekoliko manj tista o spretnostih, še manj tista o izoblikovanju stališč in najmanj (vendar še zmeraj nad povprečjem) so bila zadovoljena pričakovanja o učnih metodah. V največjem odstotku smo prenesli v svoje delo teoretska znanja, v manjšem spretnosti, še najmanj uspešni pa smo bili pri prenašanju stališč.

3

Pod drobnogled bomo postavili še *evalvacijo predavanj in delavnic*. Udeleženci smo ocenjevali štiri segmente vsakega predavanja ali delavnice, in sicer stimulatивnost, strukturiranost, kako jasno je bilo predstavljeno in koliko je zahtevalo sodelovanje študentov/k. Rezultat je nekakšna »top lista« predavanj in delavnic, ki so bila najbolje ocenjena v posamezni kategoriji in potem še v skupnem seštevku. Izbrali smo le prvih petnajst.

Najstimulativnejša predavanja:

1. predavanja in delavnice Davida Brandona v 1. trimestru
2. delavnice Michaela Raischa o superviziji v zadnjem trimestru
3. predavanja Shule Ramon v prvem trimestru
4. predstavitev Ksenije Ramovš in Toneta Kladnika o terapevtskih skupnosti v Italiji
5. predavanja in delavnice Davida Brandona v tretjem trimestru
6. predavanja Shule Ramon v tretjem trimestru
7. predavanja Birgit Rommelspacher
8. predavanja in delavnice Justina Batemana
9. delavnice Michaela Raischa o socialnih mrežah
10. predavanje Darje Zaviršek o antropoloških metodah raziskovanja
11. predavanja Jo Lucas
12. predavanje Gabi Čačinovič Vogrinčič v drugem trimestru
13. predavanja in delavnice Malcolm Fyfe
14. delavnica Blaža Mesca o kvalitativnem raziskovanju v tretjem trimestru
15. delavnica Herte Kune in Michaela Raischa o tiskem delu

Najbolje strukturirana predavanja in delavnice:

1. predavanja Birgit Rommelspache
 2. predavanja in delavnice Shule Ramon v prvem trimestru
 3. predavanja in delavnice Shule Ramon v tretjem trimestru
 4. predavanja in delavnice Davida Brandona v tretjem trimestru
 5. predavanja in delavnice Malcolm Fyfe
 6. predavanja Jo Lucas
 7. predavanja in delavnice Davida Brandona v prvem trimestru
 8. predavanja in delavnice Justina Batemana
 9. predavanje Mare Ovsenik in Blaža Mesca o socialnem menagementu
 10. delavnice Michaela Raischa o socialnih mrežah
 11. delavnica Blaža Mesca o kvalitativnem raziskovanju v tretjem trimestru
 12. predavanja in delavnice Davida Brandona v prvem trimestru
 13. predstavitev Ksenije Ramovš in Toneta Kladnika o terapevtskih skupnostih v Italiji
 14. predavanje Pavle Rapoša Tanjšek in Marjana Vončine
 15. skupna delavnica Vita Flakerja in Blaža Mesca o kvalitativnem raziskovanju
- Najjasneje predstavljena predavanja in delavnice:*
1. predavanja in delavnice Shule Ramon v prvem trimestru
 2. predavanja in delavnice Shule Ramon v tretjem trimestru
 3. predstavitev Ksenije Ramovš in Toneta Kladnika o terapevtskih skupnostih v Italiji
 4. predavanja Birgit Rommelspacher
 5. predavanja in delavnice Davida Brandona v tretjem trimestru
 6. študentska delavnica o dnevnem centru
 7. predavanja in delavnice M. Fyfe
 8. predstavitev Goge Flaker o begunski problematiki
 9. predavanja in delavnice Davida Brandona v prveem trimestru
 10. predavanja in delavnice Justina Batemana

11. delavnica Blaža Mesca o kvalitativnem raziskovanju v tretjem trimestru

12. predavanja Jo Lucas

13. delavnica Herte Kune in Michaela Raischa o timske delu

14. skupna delavnica Vita Flakerja in Blaža Mesca o kvalitativnem raziskovanju

15. Predavanje in delavnica Donatelle Cozzi in Darje Završek o ženskah in duševnem zdravju

Predavanja in delavnice, ki so v največji meri zahtevala sodelovanje študentov:

1. predavanje in delavnica Michaela Raischa o superviziji

2. študentska delavnica o dnevnem centru

3. predavanja in delavnice Malcolm Fyfe

4. delavnice Michaela Raischa in Ulriche o socialnih mrežah

5. delavnica Herte Kune in Michaela Raischa o timske delu

6. delavnica Vita Flakerja o kvalitativnem raziskovanju

7. predavanja Jo Lucas

8. predavanja in delavnice Davida Brandona v tretjem trimestru

9. predavanja in delavnice Shule Ramon v prvem trimestru

10. predavanja in delavnice Justina Batemana

11. delavnice Johna Southgatea in Kate White o delu z notranjim otrokom

12. druga integracijska delavnica z ozirom na skupine uporabnikov v zadnjem trimestru

13. delavnica Davida Brandona v zadnjem trimestru (evalvacija in integracija študija)

14. predavanja in delavnice Shule Ramon v zadnjem trimestru

15. uvodna integracijska delavnica z ozirom na skupine uporabnikov v zadnjem trimestru

V skupnem seštevku rezultatov v vseh kategorijah skupaj je končni razpored najboljše ocenjenih predavanj in delavnic naslednji:

1. predavanja in delavnice in delavnice Shule Ramon v prvem trimestru

2. predavanja in delavnice Davida

Brandona v tretjem trimestru

3. predavanja in delavnice Shule Ramon v tretjem trimestru

4-5. predavanja Birgit Rommelspacher

4-5. predavanja in delavnice Malcolm Fyfe

6. predavanja in delavnice Davida Brandona v prvem trimestru

7. predavanja in delavnica Michaela Raischa o superviziji

8-9. predavanja Jo Lucas

8-9. predavanja in delavnice Justina Batemana

10. delavnice Michaela Raischa in Ulriche o socialnih mrežah

11. študentska delavnica o dnevnem centru

12. predstavitev Ksenije Ramovš in Toneta Kladnika terapevtskih skupin v Italiji

13. delavnica Herte Kune in Michaela Raischa o superviziji

14. delavnica Blaža Mesca o kvalitativnem raziskovanju v tretjem trimestru

15. delavnica Vita Flakerja o kvalitativnem raziskovanju

V pričujočem poročilu smo predstavili rezultate treh vrst vprašalnikov. Neobdelane so ostale še tri druge vrste vprašalnikov. Razlogi za to so različni – od tega, da evalvatorica ni dobila nazaj zadovoljivega števila izpolnjenih vprašalnikov, ki bi ji omogočalo narediti primerjavo rezultatov, do tega, da so se v zadnjih dveh letih nekateri vprašalniki založili. Strokovnih kritik na račun te evalvacije bi lahko bilo gotovo še več. Če izpustimo posamezne tehnično-metodološke pomanjkljivosti, je ena od prvih slabosti ta, da smo se evalvacije lotili premalo načrtno, tako rekoč brez celovite vizije, kaj hočemo s posameznimi vprašalniki zvedeti. To velja tudi kot priporočilo za prihodnje poskuse ovrednotenja študija. Druga slabost je bila tudi v slabem povratnem informiranju o rezultatih. Marsikateri rezultati evalvacije so imeli največjo vrednost v tem, da bi lahko že sproti vplivali na potek študija (pokazali na slabosti, potrebe, usmerjali izboljšave študija itn.). To se je le delno uresničilo. Kljub vsemu upamo,

da bodo ti rezultati, ki smo jih le prikazali z dvoletno zamudo, vseeno ilustrirali delček zgodbe o študiju duševnega zdravja v skupnosti »zunanjim bralcem« ter da

bodo še zmeraj zanimiva informacija za udeležene študente, predavatelje, organizatorje (če nič drugega, pa kot spomin na stare dobre čase).

Zdi se mi, da je minilo že veliko časa od leta 1960, ko sem bil prvič tukaj in nisem niti vedel, da v Jugoslaviji obstaja dežela, ki se imenuje Slovenija. Že dolgo se mi zdi tudi od tistih, ko sem prišel pred štirimi leti v Ljubljano pomagat razvijati program Tempus. V tih letih se mi je do te dežele in zlasti do njenih ljudi postopoma porajala globoka naklonjenost.

Na začetku sem bil precej neveden o kulturi in življenjskih razmerah. Spominjam se svojega prvega predavanja na stari šoli za socialno delo na Šarunovičevi. Študentje so ves čas predavanja, vso uro vstopali in izstopali iz predavalnice; po nekem skrivnostnem ključu je vsakih nekaj minut kakšen njez odprl vrata, vstopil in odnesel strel v sokladno predavalnico. Za moje angleške oči je bilo to višek nevednosti. Razvil sem delovno hipotezo, da zato, ker je Slovencev malo, obstaja zakon, ki omejuje število ljudi na tem mestu, da ne bi prišlo do pokola pri močnem vslovesnem napadu!

Spočetnik sem imel večje probleme s komuniciranjem. Moje glavno orodje, agresiven humor, je trško povedljiv medij. Poleg tega mi bolj kot predavanja težijo delavnice. Med mojim prvim obiskom smo izvedli vajo uporabe načel normalizacije na primeru ustanove za duševno prizadete na Škofiji pri Ljubljani. To sem lahko pojasnil ljudem, kako in kaj delati, sem potreboval veliko časa. Moral sem prilagoditi postopek jeziku in kulturi. Sama ustanova, čisto blizu Ljubljane, je bila zame velik šok. Na Škofiji in tudi v psihiatrični bolnišnici v Polju sem videl veliko slabše razmere, kot smo jih vajeni v Angliji. Precej domači pa so mi bili manevri, ki jih v ankih z javnostjo izvajajo odgovorno vodilne osebe, in zanimanje, da bi lahko karkoli spremenili.

Po številnih obiskih sva z ženo

Althea spoznala in vzljubila deželo. Zdaj tukaj preživljava skoraj dva meseca na leto. Zdi se nama zanimiva mešanica kofkovičine in raja. Potreba po uspešnem podjetništvu in resnični kooperativnosti se meča z močnimi ostanki centralizirane nesposobnosti, značilne za socializem režime. Ljudje na višjih položajih imajo še vedno močno željo, držati stvari v temi nevednosti. Večina domačih strokovnjakov na področju skrbnosti ne ve skoraj nič o tem, kaj na tem področju dela in namene storiti vlada. Z vsem tem se meča še siva duša, zapletena ozadja in ideologije se mešajo z zelo zanimivimi in včasih čudnimi idejami nove dobe (New Age), kar ustvari zelo močno in opojno psihološko stvarstvo.

Slovenski izobraževalni sistem je čudežno zdravilo za nespečnost. Težko si predstavljam, kako bo Slovenija zdržala v Evropi s tako neučinkovitim sistemom visokošolskega izobraževanja. K nam je prišlo dosti slovenskih študentov z različnih področij. Bili so do konca zelo goščani. Metode poučevanja so daleč od tega, da bi bile zadovoljive; teorije in praksa je na velikih področjih razstopila. Zdi se mi, da med teorijo in prakso obstaja velik prepad, izobraževalni sistem pa je v bistvu shizen. Slovenija proučeva nove strokovniške metode, med katerimi je dosti tistih, ki bi se težko kosali z zahtevami po kompetentnosti v drugih delih Evrope.

To je bila tržava tudi v Tempusu. Na splošno so študentje izredno bistri in ponavadi zelo delavni. Toda Slovenciraje govorijo kot delajo. Ure in ure intenzivnih diskusij pridelajo le malo oprijemljivega. Morda je v Sloveniji več komisij kot dreves. Vgojni sistem Srednje in Vzhodne Evrope je namenjen temu, da naredi študente pasivne. Ponavadi je bilo težko pripraviti študente do strastne debate.

TEMPUS FUGIT IN SLOVENIAM

Zdi se mi, da je minilo že veliko časa od leta 1960, ko sem bil prvič tukaj in nisem niti vedel, da v Jugoslaviji obstaja dežela, ki se imenuje Slovenija. Že dolgo se mi zdi tudi od takrat, ko sem prišel pred štirimi leti v Ljubljano pomagat razvijati program Tempus. V teh letih se mi je do te dežele in zlasti do njenih ljudi postopoma porajala globoka naklonjenost.

Na začetku sem bil precej neveden o kulturi in življenjskih razmerah. Spominjam se svojega prvega predavanja na stari šoli za socialno delo na Šaranovičevi. Študentje so ves čas predavanja, vso uro vstopali in izstopali iz predavalnice; po nekem skrivnostnem ključu je vsakih nekaj minut kakšen tujec odprl vrata, vstopil in odnesel stol v sosednjo predavalnico. Za moje angleške oči je bilo to višek nevljudnosti. Razvil sem delovno hipotezo, da zato, ker je Slovencev malo, obstaja zakon, ki omejuje število ljudi na enem mestu, da ne bi prišlo do pokola pri možnem srbskem napadu!

Spočetka sem imel velike probleme s komuniciranjem. Moje glavno orodje, agresiven humor, je težko prevedljiv medij. Poleg tega mi bolj kot predavanja ležijo delavnice. Med mojim prvim obiskom smo izvedli vajo uporabe načel normalizacije na primeru ustanove za duševno prizadete na Škofljici pri Ljubljani. Da sem lahko pojasnil ljudem, kako in kaj delati, sem potreboval veliko časa. Moral sem prilagoditi postopek jeziku in kulturi. Sama ustanova, čisto blizu Ljubljane, je bila zame velik šok. Na Škofljici in tudi v psihiatrični bolnišnici v Polju sem videl veliko slabše razmere, kot smo jih vajeni v Angliji. Precej domači pa so mi bili manevri, ki jih v stikih z javnostjo izvaja odgovorno vodilno osebje, in zanikanje, da bi lahko karkoli spremenili.

Po številnih obiskih sva z ženo

Altheo spoznala in vzljubila deželo. Zdaj tukaj preživljava skoraj dva meseca na leto. Zdi se nama zanimiva mešanica kakovščine in raja. Potreba po ustvarjalnem podjetništvu in resnični kooperativnosti se meša z močnimi ostanki centralizirane nesposobnosti, značilne za socialistične režime. Ljudje na višjih položajih imajo še vedno močno željo, držati ostale v temi nevednosti. Večina domačih strokovnjakov na področju skrbstva ne ve skoraj nič o tem, kaj na tem področju dela in namerava storiti vlada. Z vsem tem se meša širina duha; zapletena ozadja in ideologije se mešajo z zelo zanimivimi in včasih čudaskimi idejami nove dobe (*New Age*), kar ustvari zelo močno in opojno psihološko slivovko.

Slovenski izobraževalni sistem je čudežno zdravilo za nespečnost. Težko si predstavljam, kako bo Slovenija zdržala v Evropi s tako neučinkovitim sistemom visokošolskega izobraževanja. K nam je prišlo dosti slovenskih študentov z različnih področij. Bili so do konca zdolgočaseni. Metode poučevanja so daleč od tega, da bi bile zadovoljive; teorija in praksa je na veliko področjih zastarela. Zdi se mi, da med teorijo in prakso obstaja velik prepad, izobraževalni sistem pa je v bistvu shizoiden. Slovenija proizvaja nove strokovnjake, med katerimi je dosti takih, ki bi se težko kosali z zahtevami po kompetentnosti v drugih delih Evrope.

To je bila težava tudi v Tempusu. Na splošno so študentje izredno bistri in ponavadi zelo delavni. Toda Slovenci raje govorijo kot delajo. Ure in ure intenzivnih diskusij pridelajo le malo oprijemljivega. Morda je v Sloveniji več komisij kot dreves. Vzgojni sistem Srednje in Vzhodne Evrope je namenjen temu, da naredi študente pasivne. Ponavadi je bilo težko pripraviti študente do strastne debate.

Domači akademski strokovnjaki — ob nekaterih opaznih izjemah — imajo rajši študij v knjižnicah kot resnično akcijo.

Počasi in z veliko žalostjo sem s pri Tempusu spoznal, da obstaja med izraženimi potrebami strank in navadnih ljudi in tem, kar dobijo, velik prepad. Take razlike so zelo vsakdanje po vsej Evropi, ampak tukaj se ljudje razkoraka med sredstvi in potrebami skoraj ne zavedajo. Kot ponavadi so strokovnjaki velika ovira za resnične spremembe. Sodelovali smo s samozagovorniško skupino na obali in tudi z njihovimi starši v skladu Silva in videli naravo tega prepada. So skoraj kot ljudje z različnih planetov. Pred Slovenijo je še dolga pot. Na splošno rečeno, politično vodstvo nima nikakršne vizije, ki bi presegala naslednji teden ali naslednjo krizo deviznega tečaja. Sprememba bo morala biti bolj in bolj v rokah strank in njihovih svojcev. A ti imajo zaenkrat bolj malo denarja in vpliva.

Mislím, da v preteklih štirih letih niso dosegli kaj pomembnega, le občutek svoje lastne nevednosti in neprimernosti in neuspeha. Slovenski sistemi se podobno kot drugod zelo dobro branijo pred radikalnimi spremembami. Temnih strani profesionalizma se skorajda nihče ne zaveda. Manjkalo mi je modrosti in razumevanja, a ne energije; dobil pa sem veliko prijateljev. Vzljubil sem celó polento.

Zelo težko je biti optimističen o slovenskih razmerah. Standardi skupnostne skrbi so zelo nizki in vizije o novi ureditvi skorajda ni. Akademski učitelji še naprej pišejo dolgočasne in irelevantne knjige, ki prihodnjim generacijam ne prinašajo nič vznemirljivega ali spodbudnega. Zadnja moda je po navadi ameriška in že deset let zastarela in je poleg tega povsem nepomembna.

Stigmo duševne prizadetosti, duševne bolezni in v nekaterih primerih celo staranja je treba zmanjšati, da bi se omogočilo bolj fleksibilno delo v skupnosti. Dežela je posejana z mračnimi ustanovami, ki so napolnjene z obrambno nastrojenim osebjem. Položaj negovalnega osebja je na primer tako nizek in slabo plačan, da mu je tako rekoč nemogoče dobro delati.

Nesporazumi in delitve na socialne pedagoge, socialne delavce in psihologe pomenijo, da bo medicinska prevlada na področjih duševne prizadetosti in duševnega zdravja v bližnji prihodnosti ostala nespremenjena. Obstoječe globoke delitve in slabi odnosi na šoli za socialno delo onemogočajo napredek v razvoju te zelo pomembne stroke. Medicina na področju duševne prizadetosti in psihiatrija sta predvsem represivni in protekcionistični.

Študentje Tempusa so precej raznolika skupina. Moj splošni vtis je bil, da se je program večine komajda dotaknil. Postal je le ena izmed postavk v njihovi strokovni biografiji. Nekaj ljudi, morda manj kot pol ducata praktičnih vizionarjev, je doživelo globoke spremembe in delajo čudovite stvari. Zaradi njih se je ta projekt splačal. Prihodnost je njihovih rokah.

Z Altheo bova še naprej v stiku s Slovenijo. Postala sva skoraj napol Slovenca. Kritizirava, ker sva čustveno veliko vložila. Veliko ljudi, ki jih imava na svetu najraje, je povezanih s programom Tempus. Študentje socialnega dela bodo še naprej dobrodošli na univerzi Anglia in še naprej bova sodelovala s starši na obali in s šolo za socialno delo v Ljubljani.

David Brandon

TEMPUS V UKRAJINI

I

Zadnje dneve junija sva bila s tržaškim kolegom Lorenzom Toresinijem povabljeni v Kijev, kjer prav zdajle, jeseni, začenjajo nov program študija socialnega dela. To je prvi študij socialnega dela v Ukrajini sploh. Poteka na kijeovski Mogilski Akademiji, vodi ga pa pod okriljem programa TEMPUS-TACIS naša dobra znanka Shula Ramon z London School of Economics. Pričujoči zapis je nastal na podlagi poročila, ki sem ga naredil po končanem potovanju.

Obisk v Kijevu in kijeovski Mogilski akademiji je bil prav gotovo prekratek, da bi lahko z globokim vpogledom govoril o ukrajinski stvarnosti in o možnostih razvoja socialnega dela v Ukrajini. Vseeno pa mi moja doživetja omogočajo, da na podlagi podobnosti in kontrastov z najinima domačima izkušnjama napravim nekaj sklepov. Pri tem mi je gotovo pomagala izkušnja našega programa Tempus. Seveda pa so ti sklepi lahko zavajajoči in je treba brati te vtise kot opažanja in razmišljanja tujca, ki je po definiciji neumen in naiven, vendar pa so lahko njegove čudne in izkrivljene zaznave vseeno zanimive.

Lorenzov in moj položaj je bil že od samega začetka paradoksen: po eni strani so naju v Kijev poslali kot izvedenca za nekaj, kar v Ukrajini ne obstaja (socialno delo in duševno zdravje v skupnosti), po drugi pa sva bila popolna bedaka glede ukrajinske stvarnosti vsakdanjega življenja in tudi glede bolj zapletenih institucionalnih struktur in razmerij. To izhodišče z vsemi svojimi očitnimi ovirami za pametno delo je imelo vseeno nekaj prednosti. Lahko sva namreč spraševala najbolj neumne in naivne stvari, hkrati pa so naju morali vljudno poslušati, ko sva

govorila o zadevah, ki bi jih ne bili pripravljene sprejeti niti pod razno, če bi jih izrekel domorodec. Pri tem nama je pomagalo skromno znanje ruščine, saj je ruščina v Ukrajini tudi po neodvisnosti eno od glavnih komunikacijskih sredstev.

II

Potovanje v Ukrajino je bilo zame neke vrste misterij. Sprva se mi je zdelo, da grem na rob (znanega) sveta. O Ukrajini se mi je zdelo, da vem le malo. Vedel sem za zgodovinsko vlogo Kijeva pri nastanku ruske države, spomnil sem se Zlatega teleta in *Dvanajstih stolov* Ilfa in Petrova, ki sta bila doma iz Odesa; Lorenzo je hotel po vsej sili obiskati Odeso, da bi videl slovito stopnišče, kjer so posneli nepozabne prizore iz filma *Oklopnica Potemkin*. In seveda Černobil. Šele pozneje so postajale asociacije bolj bogate in postalo mi je jasno, da imamo veliko Ukrajincev, npr. Gogolja, Bulgakova, Bubko in celo Hruščova za Ruse. Ena takih osebnosti, ki je pomembna za naše področje in je še vedno vir navdiha za mnoge od nas, je seveda slaven postrevolucijski pedagog A. S. Makarenko.

Dopotovati v Ukrajino je bilo prijetno. Marsikaj je bilo, kot da bi se znašla v preteklosti. Kijev s svojimi novimi kioski, ki nadomeščajo pomanjkanje pravih trgovin, in malce kaosa se nama je zdel podoben Zagrebu ali Beogradu pred kakimi petnajstimi, dvajsetimi leti. Ljudje so se zdeli prijetno sproščeni in še neokuženi z yuppijevsko mrzlico in hitenjem. Nisva opazila, da bi se ljudje pozdravljali, kot je že navada v Ljubljani: »Živjo! Nima časa.« Ljudje so še vedno večidel pešci in imajo čas pokramljati z znanci. Občutek pa ni bil zgolj nostalgичen, ampak se nama je tudi zdelo, kot da bi se

nama uresničile neke ekološke sanje, saj je bilo avtomobilov le malo in v središču mesta ni bilo prav nič težko parkirati. Žalostna stran zgodbe je, da je tako zaradi revščine. Povedali so nam, da večina zaposlenih ne dobi več kot štirideset ameriških dolarjev mesečne plače, pokojnine pa ne presegajo sedmih dolarjev. Če vzamemo, da so cene približno podobne našim, to očitno ne zadostuje za preživetje.

Vseeno pa sva na ulicah videla le malo izjemno revnih ljudi, npr. beračev, brezdomcev in pijancev. To sva si lahko razlagala na več načinov. Prvič, ljudem pomaga preživeti velikanska siva ekonomija, ki večini pomaga preživeti z recikliranjem dobrin in s proizvodnjo hrane na podeželskih vrtičkih. Povedali so nam, da je v soboto in nedeljo na vlakih, ki vozijo iz Kijeva na podeželje, nepopisna gneča ljudi, ki gredo obdelovat svoje vrtičke. Druga razlaga je, da take ljudi zapirajo v različne ustanove. O tem nisva dosti spraševala, vendar sva vseeno zvedela, da v Ukrajini obstaja cela vrsta ustanov za ljudi, ki imajo dolgotrajne težave z duševnim zdravjem, ustanov, podobnih našemu Hrastovcu. Zvedela sva tudi, da je biti pijan v javnosti še vedno prekršek, ki se ga kaznuje s priporom in drugimi izjemno represivnimi ukrepi (npr. objava slike na oglasni tabli v delovni organizaciji). Tretja razlaga pa je, da še vedno delujejo nekateri stari mehanizmi socialne varnosti, ki zagotavljajo polno zaposlenost in prebivališče in omogočajo še nekaj socialistične distribucije dobrin. Večkrat so nam jini gostitelji o tem govorili s ponosom, kar je bilo povezano z določeno stopnjo konzervativnosti o socialnih zadevah in previdnosti do kakršnihkoli sprememb.

III

Kijevska Mogilska akademija je neodvisna univerza, ki je začela delovati leta 1992. Nadaljevala naj bi tradicijo starodvane univerze, ki jo je s tem imenom leta 1615 ustanovil Peter Mogila, slavni ukrajinski metropolit in razsvetljenec. Bila je prva univerza v pravoslavnem delu Vzhodne

Evrope in je bila v času nastanka in prvih dvesto letih, do leta 1817, ko so jo spremenili v semenišče oziroma v versko izobraževalno ustanovo, pomemben vir znanja in gojišče ukrajinske intelektualne elite. Deluje v isti stavbi kot slavna predhodnica in namen je, da bi služila podobnemu namenu, se pravi, ustvarjanju intelektualne elite nove Ukrajine. Je razmeroma majhna (približno 600 slušateljev), a z visokimi standardi pouka, inovativnim pristopom (sistem modulov) in razvejanim mednarodnim sodelovanjem (med drugim je v mednarodnem strokovnem svetu Zbigniew Brzezinski). Ravno visoka raven pouka in neodvisnost jo loči od ostalih 300 državnih in 600 privatnih ukrajinskih univerzitetnih zavodov.

Ustanavljanje šole za socialno delo na tej akademiji je le eden izmed njenih mednarodnih projektov. V njem poleg London School of Economics sodeluje tudi nam dobro znana šola za socialno delo iz Oporta. Eden od pobudnikov šole je dr. Semjon Gluzman, psihiater, ki je zaradi tega, ker ni hotel diagnosticirati pomembnega disidenta, tudi sam postal disident in bil zaprt. Sedaj je eno izmed pomembnejših imen v ukrajinski psihiatriji in tudi vodi center za varstvo pravic. Predstojnik šole dr. Poltavec je prav tako psihiater. Na šoli delujejo še trije učitelji: psihologinja, ki se ukvarja s socialno psihologijo, *encounter* skupinami in družinsko psihologijo, sociologinja, ki bo predavala socialno politiko, in še ena psihologinja, ki je asistentka predstojnika in se tako kot on ukvarja z personologijo (karkoli že to je). Poleg njih bo dve leti z njimi delala Jo Lucas, ki jo poznamo iz našega projekta. Imajo še dva zunanja sodelavca, organizatorja praktičnega pouka, pravne predmete pa bodo predavali učitelji s katedre za pravo.

Namen najinega potovanja ni bil povsem jasen. Nekoliko sva se počutila kot v Kafkinem romanu. Če bi se predavanja že začela, bi imela vsaj kakšno oprijemljivo točko o tem, zakaj sva tam, tako pa naj bi sodelovala v pripravah, kar je težje določljivo. Preden sva odšla, nama je Shula po telefonu rekla, naj si ogledava

nekatero službo na področju duševnega zdravja in ugotoviva, kakšne so možnosti za novosti in razvijanje služb v skupnosti. Najin gostitelj, predstojnik šole za socialno delo profesor Poltavec, ki je po poklicu psihiater, pa nama je v prvem pogovoru izrazil željo, da bi obiskala nekaj organizacij, ki delujejo na področju socialnega dela, ocenila, ali so primerne za izvajanje praktičnega pouka, in se udeležila pogovora z učitelji šole o organiziranju praktičnega pouka.

IV

Najprej sva srečala Raiso Kravčenko, ki je predstavnica ene redkih »civilnih« pobud v Ukrajini. Je namreč članica skupine staršev duševno prizadetih otrok, ki se je organizirala, da bi dosegla dodatne dejavnosti za svoje otroke v okviru nekakšnega popoldanskega kluba. Namen našega pogovora je bil pravzaprav pogovoriti se o tem, kako naj bi bila na njihovi šoli organizirana praksa. Raisa je bila namreč prav zaradi svoje energičnosti in dejavnosti v t. i. prostovoljnem sektorju izbrana kot primerna za organizacijo praktičnih obveznosti prihodnjih slušateljev. Nameravala jih je vključiti v raziskovanje možnosti, pravic in sredstev, ki so na voljo ljudem s težavami pri učenju (duševno prizadehim) in ljudem s psihičnimi težavami. Meni se je zdelo malce preveč papirnato, bilo bi verjetno bolje, če bi se s študenti lotila tudi praktičnega dela, kjer bi lahko študentje na svoji koži izkusili probleme, ki jih doživljajo ti ljudje in njihovi svojci.

V

Obiskala sva tudi prve socialne službe, ki so nastale v Ukrajini na državni ravni, in sicer socialne službe za mladino. Razvijajo velikansko mrežo služb po vsej državi. Soba direktorja te organizacije ima videz štaba centralno načrtovane in vodene akcije, saj je na zidu zemljevid Ukrajine z raznoraznimi zastavicami, ki kažejo, kje vse so ustanovili pokrajinske, okrožne in lokalne službe. V centrali se ukvarjajo tudi z raziskovanjem in izdaja-

teljstvom. Dali so mi dve knjigi, ki so ju do sedaj izdali. Prva je *Socialno delo z mladimi družinami*, druga pa *Socialno delo in socialna pedagogika: razlagalni in terminološki slovar*. Kolikor mi dopušča spretnost branja v cirilici, lahko presodim, da gre za literaturo, ki vpeljuje v Ukrajino nekatere koncepte dela z družino in socialnega dela nasploh. Še zlasti za slovar lahko rečem, da je precej pozitivistično usmerjen in vpeljuje nekatere termine, ki so na Zahodu, pa tudi pri nas, že davno zastareli. Gre gotovo za precej ambiciozen projekt in pravzaprav za prvo vsedržavno mrežo socialnih služb, tako da, kot pravijo, pridejo k njim po nasvet tudi starejše osebe. Ukvarjajo se z mislijo, da bi izoblikovali storitve tudi za starejše občane. Glavni poudarek njihovega dela je na svetovanju in dobil sem vtis, da so te službe v glavnem psihološko usmerjene. Vzdržujejo tudi nekaj telefonskih linij za svetovanje otrokom in zasvojenecem. Razvijajo različne oblike mednarodnega sodelovanja, zlasti z Nemčijo (kjer tudi obstaja posebna organizacija za delo z mladino), pripravljeni pa so sodelovati s podobnimi slovenskimi organizacijami. Med posledicami tega sodelovanja je tudi ustanavljanje samopomočne organizacije za ljudi s cerebralno paralizo. Ko smo bili v Kijevu, je bila ta organizacija ravno na letovanju v koloniji z »normalnimi« otroki. Videla sva tudi kijevsko podružnico te službe. Odprta je v glavnem popoldne, ko lahko pridejo stranke (deloma pa tudi zato, ker je za večino zaposlenih to druga, popoldanska služba). V skromnih prostorih izvajajo večinoma individualne storitve, za skupinska srečanja pa uporabljajo druge prostore, npr. knjižnice, mladinske klube, šole ipd. Zanimiv normalizacijski učinek iz nje.

VI

Na programu sva imela tudi kijevsko psihiatrično kliniko, imenovano seveda po Pavlovu. To je velikanski modernistični kompleks stavb (ne tako kot v Sloveniji, kjer so stavbe praviloma stare več ko sto let), očitno prizadet z splošno revščino in

malce zanemarjen. Rekli so nama, da je hrana zaradi finančnih restrikcij tako slaba, da prinašajo svojci dodatno hrano od doma. To ni značilno samo za psihiatrične bolnice, ampak tudi za druge, in resnično smo videli starejše gospe, kako so v času kosila tovorile mreže s hrano.

Prosila sva, da bi lahko videla najboljši in najslabši oddelek. To so sprejeli z začudenjem, saj najslabšega oddelka nimajo. Potem so se odločili, da nama pokažejo psihoterapevtski in geriatrični oddelek, kar smo dopolnili z ogledom oddelka za intenzivno obravnavo. Na psihoterapevtski oddelek prihajajo pacienti z drugih oddelkov in ambulantni pacienti iz mesta. V zadnjem času so pri njih popularne t. i. humanistične terapije in presenečen sem bil, kako pomembno mesto je med različnimi tehnikami zavzemal Stanislav Grof. Geriatrični oddelek je bil tipični bolnišnični oddelek, kot ga poznamo v večini bolnišnic. Skoraj pretirano je snažen in asketsko urejen, v sobah je 6-10 postelj. Najbolj se nas je razveselila starejša gospa, upokojena zdravnica, ki je naš obisk izkoristila za kramljanje s kolegi. Govorila je, da je zelo zadovoljna z bivanjem in obravnavo v bolnici, osebje pa nam je z grenkobo govorilo o gospe, ki je bila pomemben organizator sanitete med domovinsko vojno, sedaj pa je primorana živeti s sostanovalci v svojem stanovanju in je v bolnici pravzaprav zaradi nesporazumov z njimi, sama in zapuščena, a vseeno kljub vsem krivicam še vedno hvali sistem, ki jo je izigral. Intenzivni oddelek je tehnično najboljše opremljen; oblečeni smo morali biti v zelene halje in imeti zaščito na čevljih. Tu potekajo detoksikacije, pa tudi EKT. Ko smo bili tam, so ravno pripeljali žensko v velikem epileptičnem napadu. Rekli so nam, da je iz ženskega socialnega zavoda za ljudi z dolgotrajnimi težavami. Na kliniki je imel Lorenzo predavanje z diapozitivi o tržaški izkušnji, ki je poželo veliko odobravanja in tudi izražene želje, da bi kdaj, ko si država ekonomsko opomore, tudi oni stopili po podobni poti.

Na sestanku na šoli, ki je bil sploh prvi sestanek vseh učiteljev, smo se pogovarjali o organiziranju praktičnega dela. Problem, s katerim se srečujejo, je, da ni socialnih delavcev in se torej nimajo od koga učiti. Organizatorja praktičnega dela sta ponudila dve inačici. Kravčenkova je predstavila svoj projektni pristop, njen kolega pa bolj tradicionalen postopni pristop, po katerem naj bi študentje najprej obiskovali in opazovali delo raznih ustanov in strokovnjakov in šele nato pričeli samostojno delati. Prevladal ni noben predlog in mislim, da bodo v prvem letniku začeli z obliko, ki deloma spominja na eksperimentalne vaje v bloku, ki smo jih svojčas gojili na naši šoli. Kar utegne biti pri njihovem poskusu zanimivo, je verjetno to, da se bo pri uvajanju socialnega dela kot nove prakse v Ukrajini toliko bolj očitno vzpostavilo to, kar je sicer splošna značilnost socialnega dela, namreč, da je treba socialno delo izumljati vedno znova. Če ne bodo učitelji na šoli tesno povezani s temi prvimi praktičnimi izkušnjami, lahko gre njihova strokovnost po gobe in bodo lahko učili le teorije, ki so morda relevantne za socialno delo v Angliji.

Ko sem primerjal ta projekt z našim, se mi je zdela glavna razlika in tudi pomanjkljivost v tem, da kijevski projekt ni tako samorasel. Pri nas smo imeli smo že pred začetkom neko določeno skupinsko subjektiviteto, vsaj približno smo vedeli, kaj hočemo, in smo se lahko precej enakovredno pogovarjali s tujimi partnerji. Tu je zaenkrat še vedno tako, da ljudje, ki bodo delali na projektu, še nimajo skupnega jezika, še niso skupina, ampak zbir strokovnjakov, ki še nimajo skupne vizije. Tako je projekt še vedno precej upravljan iz Londona, kar je velika slabost.

Glede na družbeno situacijo v Ukrajini, občutni konzervativizem tranzicije in pomen sive ekonomije se mi zdi, da bodo študenti in učitelji najbolj potrebovali znanje in izkušnje skupnostnega dela, dela v soseski. Potrebna bodo tudi znanja o kritiki ustanov in profesionalizma, kajti

dobila sva močan vtis, da večina najinih sogovornikov vidi rešitev iz velikega števila zagat v povečanem profesionalizmu in izvedenstvu, četudi so zagate povsem socialnega značaja. Vsekakor pa bodo naši ukrajinski kolegi potrebovali veliko

močne volje in realističnega optimizma, saj so naloge, pred katerimi stojijo, titan-skega obsega.

Vito Flaker

V profesionalni podobi socialnega delavca in delavke sta prevladovali dve močni paradigmi. Prva je tista o svetovalcu in svetovalki, ki sta usposobljena, priljiva, učinkovita, empatična in sprejemata identiteto individualnosti. Druga je tista o zagovorniku ali zagovornici, ki hvali tiste, ki so zatirani, in napada tiste, ki izkoriščajo in izključujejo kliente. Obe aktivnosti sta nevsiljivosti v vsakdanjem socialnem delu. (Bill Jordan v op. cit.: 29).

Že več kot desetletje – zahvaljujoč Johnu Southgatu, ki je v začetku 80. let prinesel k nam znanje o zagovorništvu oseb, in o samozagovorništvu otrok v sebi – uporabljamo nekateri na psihosocialnem področju pojem zagovornik/zagovornica. Na področju duševnega zdravja v Sloveniji pa je pojem zagovorništvu razen na obdobje od konca 80. let, ko smo začeli govoriti o tem, da se čedalje uporabniki znebili s svojimi pravicami. Tisti, ki vstopajo v psihosocialno institucijo, morajo dobro poznati svoje pravice, saj se borijo, kot dokazuje knjiga, o kateri bo izšla beseda, proti močno zatiralcem silam. To je še stavek pomembno takrat, ko oseba trpi večkratno diskriminacijo (brzposelnost, brezdomstvo, etnična diskriminacija, ženska s prizadetostmi in.). Pojem ljudje s poškodovanostmi ustreza pojmu *people with disabilities*, ki se nanasa tako na ljudi, ki imajo težave v duševnem zdravju, kot na tiste, ki potrebujejo pomoč za samostojno življenje, pa na tiste, ki trpijo zaradi fizičnih poškodovanosti. Poškodovanost se lahko nanasa na primarni ali sekundarni hendikep, ki je posledica primarne prizadetosti (gl. Završek: Ljudje, ki potrebujejo pomoč za samostojno življenje, Socialno delo 34: 5).

Pojemje sta v Sloveniji izšli dve deli, ki najprej opisujeta postgan na področje, ki sem ga navedla. Gre za zbornik *Zagovorništvu* (Socialno delo 32: 3-4) in za knjigo Tanje Lamovec *Ko rešitev postane problem in zdravlje postane strup* (gl. recenzijo v Socialnem delu 34: 3). V slednji je aplikacija zagovorništvu kot terapevtskega modela na praktično delovanje najbolj razvila in se osredinja na izkušnje zagovorniške službe, ki je nastala leta 1993 in dela iz gibanja za demokratizacijo slovenske psihiatrije (ODZN), pozneje Društvo ATRA.

Najnovejša knjiga angleških avtoric – družinski projekt – ima naslov *Zagovorništvu. Moč ljudem s poškodovanostmi*. V uvodu so David, Abbes in Toby Brandon zapisali, da je knjiga namenjena vsem zagovornikom, zagovornicam, torej tako strokovnjakom kot uporabnikom, posvečena pa je osebi, ki je videla kot zagovornik/zagovornica plača pri svojem delu. Avtorji definirajo zagovorništvu kot dejavnost, ki vključuje eno, več oseb ali skupino ljudi s poškodovanostmi, lahko tudi njihove predstavnike, ki se zvežejo za njihovo stvar pri vplivu drugih, obravnavajo položaj, ki zadeva njih osebo, ali pa (kar je pogostejše) poskušajo osemogotni predlagane spremembe, ki bi poslabšale njihov položaj. Oboje, namen in rezultat takega zagovorništvu je, da poveča občutek moči posameznice in posameznika, poenega lista, da občutita večje samozavest, posameznica avtoric je in dobita več izbir (p. 1).

Knjiga torej ne govori o različnih skupinah klientov in ne deli ljudi v skupine glede na njihove prizadetosti, temveč govori o različnih vrstah zagovorništvu, ki zvečanje pravic ljudi in ne le za

David, Althea & Toby Brandon: *Advocacy: Power to People with Disabilities*. London: Venture, 1995. 138 strani

V profesionalni podobi socialnega delavca in delavke sta prevladovali dve močni paradigmi. Prva je tista o svetovalcu in svetovalki, ki sta usposobljena, pazljiva, učinkovito empatična in sprejemata klientovo individualnost. Druga je tista o zagovorniku ali zagovornici, ki hvali tiste, ki so zatirani, in napada tiste, ki izkoriščajo in izključujejo kliente. Obe aktivnosti sta nevsakdanji v vsakdanjem socialnem delu. (Bill Jordan v *op. cit.*: 29).

Že več kot desetletje — zahvaljujoč Johnu Southgateu, ki je v začetku 80. let prinesel k nam znanje o zagovorništvu osebi, ki je preživela emocionalne travme, in o samozagovorništvu otroka v sebi — uporabljamo nekateri na psihosocialnem področju pojem zagovornik/zagovornica. Na področju duševnega zdravja v Sloveniji pa je pojem zagovorništvo vezan na obdobje od konca 80. let, ko smo začeli govoriti o tem, da se morajo uporabniki seznaniti s svojimi pravicami. Tisti, ki vstopajo v psihiatrično institucijo, morajo dobro poznati svoje pravice, saj se borijo, kot dokazuje knjiga, o kateri bo tekla beseda, proti izrazito zatiralskim silam. To je še zlasti pomembno takrat, ko oseba trpi večkratno diskriminacijo (brezposelnost, brezdomstvo, etnična diskriminacija, ženska s prizadetostmi itn.). Pojem »ljudje s poškodovanostmi« ustreza pojmu *people with disabilities*, ki se nanaša tako na ljudi, ki imajo težave z duševnim zdravjem, kot na tiste, ki potrebujejo pomoč za samostojno življenje, pa na tiste, ki trpijo zaradi fizičnih poškodovanosti. Poškodovanost se lahko nanaša na primarni ali sekundarni hendikep, ki je posledica primarne prizadetosti (gl. Zaviršek: Ljudje, ki potrebujejo pomoč za samostojno življenje, Socialno delo 34: 5).

Pozneje sta v Sloveniji izšli dve deli, ki najizčrpnije posegata na področje, ki sem ga naznačila. Gre za zbornik *Zagovorništvo* (Socialno delo 32: 3-4) in za knjigo Tanje Lamovec *Ko rešitev postane problem in zdravilo postane strup* (gl. recenzijo v Socialnem delu 34: 3). V slednji je aplikacija zagovorništva kot teoretskega modela na praktično delovanje najbolj izrazita in se naslanja na izkušnje Zagovorniške službe, ki je nastala leta 1993 in izšla iz gibanja za demokratizacijo slovenske psihiatrije (ODZN), pozneje Društvo ALTRA.

Najnovejša knjiga angleških avtorjev — družinski projekt — ima naslov *Zagovorništvo. Moč ljudem s poškodovanostmi*. V uvodu so David, Althea in Toby Brandon zapisali, da je knjiga namenjena vsem zagovornikom/zagovornicam, torej tako strokovnjakom kot uporabnikom, posvečena pa je »ceni«, ki jo vsakdo kot zagovornik/zagovornica plača pri svojem delu. Avtorji definirajo zagovorništvo kot dejavnost, ki »vključuje eno, več oseb ali skupino ljudi s poškodovanostmi, lahko tudi njihove predstavnike, ki se zavzemajo za njihovo stvar pri vplivnih drugih, obravnavajo položaj, ki zadeva njih osebnost, ali pa (kar je pogostejše) poskušajo onemogočiti predlagane spremembe, ki bi poslabšale njihov položaj. Oboje, namen in rezultat takega zagovorništva je, da poveča občutek moči posameznice in posameznika; pomaga jima, da občutita večje samozaupanje, postaneta asertivnejša in dobita več izbire« (p. 1).

Knjiga torej ne govori o različnih skupinah klientov in ne deli ljudi v skupine glede na njihove prizadetosti, temveč govori o različnih vrstah zagovorništva, za zvečanje pravic ljudi in ne le za

izboljšanje njihove »oskrbe«. Obstajajo različni načini, kako razvrstiti vrste zagovornišva. Po enem se razlikuje *samozagovornišvo* osebe, ki je neposredno prizadeta, od *plačanega/profesionalnega* zagovornišva in *neplačanega/laičnega* zagovornišva. Prva, najbolj temeljna oblika zagovornišva je samozagovornišvo ljudi s poškodovanostmi, cilj učenja katerakoli vrste zagovornišva pa je, da opogumi ljudi s prizadetostmi, da postanejo samozagovorniki.

Ker pa vsi ljudje ne morejo govoriti sami zase, morajo obstajati tudi druge oblike zagovornišva. Lahko gre za zagovornišvo, ki izhaja iz sorodne izkušnje, kjer oseba, ki je bila v podobni situaciji, reprezentira drugo osebo, ki doživlja diskriminacijo. Lahko gre za kolektivno zagovornišvo, kjer se povezujejo ljudje s podobnimi zahtevami, zato da izvajajo pritiske za spremembe zakonodaje in zvečanje državnih sredstev. Lahko pa gre za laično zagovornišvo, kjer se posamezniki in posameznice zavestno odločijo, da bodo prostovoljno podpirali devalvirane osebe.

Kot primer *profesionalnega zagovornišva* si oglejmo primer Nizozemske, ki je ena številnih zahodnoevropskih držav z dolgoletno tradicijo plačanega zagovornišva. Na Nizozemskem je danes 33 oseb, ki opravljajo delo zagovornikov pacientom. Povezani so s psihiatričnimi bolnišnicami in plačani prek neodvisne Nacionalne fundacije zagovornikov za paciente. Pokrivajo 42 psihiatričnih bolnic z okoli 20.000 pacienti. Imenujejo se pacientova zaupna oseba /*patientenverstrouwenspersoon*/ (p.20). Vse bolnišnice so dolžne plačati določeno vsoto denarja za plačilo zagovornikov. V prvih šestih mesecih leta 1991 je prišlo v stik z zagovorniki več kot 300 pacientov, najpogostejše pritožbe pa so se nanašale na psihiatrične obravnave. 50 odstotkov pogovorov je potekalo med zagovornikom in pacientom, ostala polovica pa je vključevala tudi pogajanja s člani osebja bolnišnic. Kljub naprednemu sistemu avtorji knjige opozarjajo, da se zagovornišvo, ki je del državnega aparata, osredotoča le na

individualne manifestacije systemskega zatiranja in ne kritizira celotne zatiralske strukture institucij (p. 25).

Tudi socialne delavke, medicinske sestre in zdravnice so lahko zagovornice, vsekakor pa je naloga težka, saj morajo nenehno iskati ravnotežje med zahtevami institucije in pravicami uporabnikov. Pogosto je potrebna »trdovratna intervencija za posameznega klienta ali skupino, da se zagotovijo službe in sredstva, ki jih ti potrebujejo« (p. 29). Strokovnjaki torej so in morajo biti zagovorniki, saj je cilj dobre obravnave ta, da po najboljših močeh varuje interese uporabnikov. Vseeno pa mora imeti prizadeta oseba pravico in možnost, da dobi še neodvisnega zagovornika, takoj ko v določeni situaciji pride do konfliktnih interesov med prizadeto osebo in institucijo.

Problematične so lahko tako državne kot prostovoljne službe, ki ne upoštevajo pravic uporabnikov. Nekatere so osredotočene na terapevtski model, ki ga mnogi strokovnjaki vidijo kot del problema in ne kot del rešitve. Terapevtski model namreč reproducira občutke nemoči, neustreznosti, nekompetentnosti, zagovorniški model pa temelji na *kontekstualizaciji, opolnomočenju in kolektivnosti* (p.41).

Avtorji poudarjajo pomen *družinskega zagovornišva*. V državi Washington deluje danes na pobudo nekaterih staršev telefonska služba za »starše v krizi«. Po tej telefonski liniji dobijo starši informacije o tem, kako lahko postanejo dobri zagovorniki svojim otrokom in kako naj se učijo razumeti birokratski sistem, saj velja motto: »Bog pomaga tistim, ki si pomagajo sami. Toda sistem pomaga tistim, ki ga poznajo« (p. 54). Pritiski staršev lahko pomagajo strokovnjakom, da se spreminjajo in se oddaljijo od pedagoških modelov moči in ekspertiz. Starši imajo pravico odločati in selekcionirati, kaj je najboljše za njihove otroke v specifičnih družinskih okoliščinah. Zaradi vsega tega se veliko strokovnjakov boji družinskega zagovornišva, saj lahko starši postavijo pod vprašaj njihove kompetence.

Tretja vrsta zagovorništva je *samozagovorništvo*. Avtorji opisujejo dva najučinkovitejša primera te vrste, samopomočni organizaciji Najprej ljudje /*People First*/ in mlajšo (iz leta 1993) Najprej mladi /*Young People First*/. Slednja vključuje mlade ljudi v starosti 16 do 30 let. Gibanje Najprej ljudje se je začelo v ZDA v začetku 70. let in je v začetku povezovalo ljudi z resnimi duševnimi prizadetostmi.

Samozagovorništvo je najstarejša oblika zagovorništva, kjer se ljudje v vsakdanjih situacijah zavzemajo za svoje pravice. To je izjemno težko prav takrat, ko gre za osebo z različnimi poškodovanostmi, ki doživlja vrsto diskriminacij. Primarnemu hendikepu se pridruži še sekundarni, katerega del sta nizka samozavest in pasivnost. Zato je za samozagovorništvo nujno učenje asertivnosti in opogumljanja, da oseba prevzame nadzor nad svojim življenjem v svoje roke; uspeti v zahtevi, da imajo prizadeti ljudje predstavnike v socialnih službah; prositi za pomoč tako, da oseba s tem ne izgubi nadzora nad svojim življenjem (p. 65).

Tako moderno razumevanje samozagovorništva izhaja iz Švedske, kjer so se ljudje, ki potrebujejo pomoč za samostojno življenje (gl. razlago poimenovanja v prejšnji številki SD) v zgodnjih 60. letih začeli združevati v klubih. Od 70. let naprej, ko nastane organizacija Najprej ljudje, pa do danes se je na tem področju zgodila velikanska sprememba. Leta 1993 se je na Tretji mednarodni konferenci Najprej ljudje zbralo 1.400 samozagovornikov in njihovih somišljenikov iz 32 držav (p. 66-67). Njihove zahteve so bile: *integracija* (živeti v navadnih domovih v skupnosti), *produktivnost* (delati na navadnih delovnih mestih z navadnim plačilom) in *vključenost* (pravica do ustanov, ki jih uporabljajo vsi). Gibanje Najprej ljudje se je razširilo v Anglijo, kjer so imeli prvo srečanje leta 1984 in kjer je prišlo do spoznanja, da so stara poimenovanja boleča in ponižujoča in da je stigma duševne prizadetosti bolj temeljna kot katera koli druga, saj oseba, ki je etiketirana s to oznako, popolnoma izgubi

kompetence na vseh področjih svojega življenja.

Na področju duševnega zdravja se je leta 1985 ustanovila uporabniška skupina Preživeli spregovorijo /*Survivors Speak Out*/. Postala je nacionalno združenje posameznikov in posameznic, ki se povezujejo v skupine za samopomoč po različnih delih Anglije, Walesa in Severne Irske. Cilj samozagovorniškega gibanja je, da s kolektivno akcijo pripelje do spremembe. Ne gre več za izoliranega posameznika, ki prosi za pravice v pisarni medicinske sestre, temveč za skupinsko delo s prijatelji na lokalni, nacionalni in mednarodni ravni (p. 70).

Samozagovorniško gibanje je torej način boja proti neučinkovitim in nefleksibilnim socialnim službam in hkrati proti družbenim stereotipom, ki vidijo prizadete kot žrtve in ne kot ljudi z določeno močjo.

Naslednji pomembni tip zagovorništva je *laično zagovorništvo*, kjer gre za neplačano in neodvisno predstavništvo za drugo osebo, ki ima težave z izražanjem in uresničitvijo svojih potreb ali zahtev. Izvorni koncept, ki ga je zasnoval Wolf Wolfensberger proti koncu 60. in v začetku 70. let, temelji na ideji opolnomočenja osebe, ki je socialno izključena, s tem da se jo poveže z zagovornikom, ki je družbeno cenjena oseba (p. 84). Laični zagovornik – ugledna, cenjena oseba – daje človeku, katerega zastopa, občutek, da ga spoštuje kot enakovredno človeško bitje z značilnostmi, ki so del vseh ljudi in vsakdanjih življenjskih situacij. Laični zagovornik ne sprejema tistega, kar večina drugih sprejema kot nujno situacijo devalvirane osebe v danih okoliščinah. Nasprotno, dokaže lahko, da slabe hrane, revne obleke ali slabe stanovanjske nastanitve ni mogoče opravičiti in razložiti z dejstvom, da je oseba prizadeta. Zato da laični zagovornik zares zagovarja potrebe človeka, ki ga zastopa, mora biti neodvisen tako glede na različne socialne službe kot glede na družinske člane prizadete osebe.

Raziskave o laičnem zagovorništvu dokazujejo, da so uporabniki zadovoljni s

tako obliko zagovorništva. Angleška študija iz leta 1993, ki je vključevala 20 laičnih zagovornikov in 10 ljudi, ki potrebujejo pomoč za samostojno življenje, je poudarila naslednja področja, kjer so zagovorniki pomagali ljudem pri doseganju njihovih pravic:

- v situacijah neustreznega kaznovanja,
- v situacijah neustreznih in nesenzibilnih poskusov nadzorovanja določenega vedenja,
- v situacijah, ko je institucija nadzorovala denar poškodovane osebe,
- v situacijah, ko prizadeti niso bili udeleženi pri sprejemanju odločitev,
- ko so ugovarjali neustreznemu ravnanju osebja,
- v situacijah, ko je šlo za vprašanja tablet,
- ko so zagovorniki morali prepričevati, da bi se zgodile nezaželene stvari,
- v situacijah zanemarjanja (p. 95).

Ena od nevarnosti laičnega zagovorništva je zmanjševanje pomena pravic prizadetih, s tem da se laično zagovorništvo, ki ima obliko partnerstva, spremeni v prijateljsko druženje /*befriending scheme*/ (p. 91).

V sedmem poglavju knjige avtorji predstavljajo značilnosti *zagovorništva, ki temelji na doživetju enake izkušnje* /*peer advocacy*/. Lahko gre za izkušnjo iz preteklosti ali pa iz sedanjosti. Tako zagovorništvo temelji na dajanju medsebojne podpore in na prepričanju, da je za uporabnike različnih psihosocialnih služb najbolje, da postanejo zastopniki drug za drugega. Tako se izkušnja prizadetosti in institucionalnega življenja spremeni v nekaj vrednega, v nekaj, kar lahko zares razume le tisti, ki je sam preživel podobno izkušnjo. Nekateri, ki so desetletja preživeli v psihiatričnih institucijah, so danes zagovorniki za ljudi, ki hočejo zapustiti institucijo. Njihov osnovni moto je: »Mi smo strokovnjaki za svoje življenje!« (p. 104). Na temelju pripravljenosti spregovoriti o sebi je tako zagovorništvo opogumljanje prizadetih, da svoje izkušnje delijo z drugimi, četudi gre za boleče procese. Zagovorniki v tem primeru niso

ugledni meščani, temveč tisti, ki preživljajo iste procese stigmatizacije kot ljudje, v prid katerih govorijo. Sporočilo takega zagovorništva osebju v institucijah je, da gre za ljudi, ki so vredni in zahtevajo večje spoštovanje, njihove osebne izkušnje pa lahko bistveno prispevajo k izboljšanju psihosocialnih služb.

Zadnja oblika zagovorništva, ki jo predstavljajo avtorji, je *kolektivno zagovorništvo*, ki se pogosto prepleta s samozagovorništvom, kot na primer v organizacijah Najprej ljudje in Preživeli spregovorijo. Ko člani in članice teh organizacij izvajajo javne pritiske za kvalitetnejše službe, ko pomagajo pri usposabljanju strokovnjakov in nastopajo na televiziji, gre za obliko kolektivnega zagovorništva. Ko pa zahtevajo določene pravice sami zase, gre za samozagovorništvo. Člani in članice zagovorniške skupine, ki deluje na področju duševnega zdravja v Ljubljani (ALTRA), delujejo včasih kot samozagovorniki in drugič kot skupina, v kateri so posamezniki in posameznice, ki imajo sami izkušnje z zatiralskim sistemom psihiatrične institucije, torej kot skupina kolektivnega zagovorništva, in nekateri od njih kot laični zagovorniki določene osebe.

Zagovorništvo ostaja proces, v katerem se ljudje, ki so diskriminirani in nimajo pravice odločanja in nadzorovanja svojega življenja, učijo, kako naj spet pridobijo odvzeto moč. To je mogoče s konkretnimi akcijami, z izobraževanjem, ki bo opolnomočalo uporabnike, in z raziskovanjem. Leta 1991 je regionalna zdravstvena uprava Severnozahodne Temze /*North West Thames Regional Health Authority*/ izbrala organizacijo Najprej ljudje, da izvede evalvacijo programov za ukinitvev psihiatričnih bolnic in evalvira procese odhajanja ljudi iz bolnice v skupnost. To je bilo v Angliji prvič, da so ljudje, ki potrebujejo pomoč za samostojno življenje, evalvirali državne službe, katerih uporabniki so (p. 134).

Ta primer dokazuje, kako daleč je od anglosaksonskega sveta do Srednje Evrope. Morda nas lahko ta primer vodi kot vizija za kreiranje novih modelov

zagovorništva, ki bodo opolnomočali uporabnike in uporabnice v prihodnjih, ljudem bolj naklonjenih psihosocialnih službah. Vse to velja tudi za knjigo v celoti. Zdi se, da je avtorje, ki jih v Sloveniji ne poznajo le bralci in bralke knjig, temveč še veliko bolj strokovnjaki in strokovnjakinje, uporabniki in uporabnice in študentje in študentke z različnih skrbst-

venih področij, pri pisanju vodila misel o zbiranju *dobrih primerov partnerstev med uporabniki in uporabnicami, laiki in strokovnjaki in strokovnjakinjami*, ki naj krepijo naše zaupanje v ljudi, če ga že v institucije nimamo več.

Darja Zaviršek

Vito Flaker
K NAVADNOSTI IZJEMNEGA
MOŽNOSTI PARADIGMATSKEGA PREMKA

Dr. Vito Flaker je asistent na Visoki šoli za socialno delo v Ljubljani, predsednik Odbora za inovacije v duševnem zdravju Altra in koordinator projekta Tempus, sedaj mreže študija duševnega zdravja v skupnosti – usposabljanja za psihosocialne službe.

Avtor v članku predstavi konceptualno sintezo, ki se je glede paradigmatške vloge socialnega dela izoblikovala v teku programa Tempus. Osnovna teza je, da je socialno delo kot disciplina brez svojega institucionalnega hrama prostor, kjer so mogoče sinteze različnih konceptualnih okvirov. V nadaljevanju avtor to tezo argumentira in razdeli s primeri s področja duševnega zdravja v skupnosti. Na zgledu stanovanjskih skupin opiše možnosti inovativnosti in ustvarjanju umetnih, a vseeno vsakdanjih oblik življenja. Zagovorništvo nam pokaže pomembno vlogo socialnega dela pri mediaciji med različnimi doživljajskimi svetovi. Načrtovanje skrbi kaže na tendence radikalnih zasukov v socialnem delu (neposredno financiranje), na pomembnost kratkih zgodb naših strank, prikladnost pritličnih analitičnih orodij in na pomen proaktivne zastavitve socialnega dela; zlasti pa pokaže transformacijsko moč socialnega dela.

Shulamit Ramon
SLOVENSKO SOCIALNO DELO
PRIMER NEPRIČAKOVANEGA RAZVOJA V OBDOBJU PO LETU 1990

Dr. Shulamit Ramon je predavateljica socialnega dela in direktorica podiplomskega interdisciplinarnega izobraževanja o inovacijah na področju duševnega zdravja na London School of Economics. Kot izvedenka za sisteme duševnega zdravja v skupnosti je sodelovala pri Tempusovem projektu študija duševnega zdravja v skupnosti v Sloveniji. Sedaj koordinira Tempusov program, katerega cilj je vzpostavitev izobraževanja za socialno delo v Ukrajini, in je svetovalka na novem oddelku za socialno delo na Moskovski šoli za družbene in ekonomske znanosti.

Prispevek postavlja slovensko socialno delo v kontekst političnih, socialnih, ekonomskih in kulturnih sprememb, ki so se dogajale v Sloveniji v zadnjem času. Sledi oris okvira izobraževanja za socialno delo in socialnih služb. Opiše in analizira dva pomembnejša, presenetljivo inovativna projekta v socialnem delu: delo z begunci in program študija duševnega zdravja v skupnosti. V sklepu avtorica opisuje pomen teh dveh projektov za teorijo in prakso socialnega dela v Sloveniji.

Justin Bateman
EVALVACIJSKO POROČILO
O ŠTUDIJU DUŠEVNEGA ZDRAVJA V SKUPNOSTI V LJUBLJANI

Justin Bateman je vodja raziskovanja in razvoja Kentskih socialnih služb in sodelavec evropskega inštituta za socialne službe.

Avtor je ob koncu programa študija duševnega zdravja v skupnosti opravil vrsto pogovorov s študenti in iz tega ter iz drugih svojih opažanj izdelal evalvacijsko poročilo, za katero je bil naprošen, v drugem delu pa še kritično obdelal obstoječo ureditev na področju skupnostne skrbi v Sloveniji. Ugotavlja, da se je program študija kljub nekaterim pomanjkljivostim (med katerimi izstopa načrtovanje časa) zelo posrečil: da je močno vplival tako na poglede študentov kakor na njihovo prakso in da je spodbudil vrsto novih projektov na področju skupnostne skrbi.

Vito Flaker, Vesna Leskošek

VPLIV ŠTUDIJA DUŠEVNEGA ZDRAVJA V SKUPNOSTI
NA SOCIALNO DELO NA PODROČJU DUŠEVNEGA ZDRAVJA*Socialna delavka in pedagoginja Vesna Leskošek je vodja Centra za pomoč mladim v Ljubljani pri Centru za socialno delo Ljubljana Moste-Polje.*

Avtorja opredelita vlogo socialnega dela na področju duševnega zdravja pred projektom kot izrazito obrobno in pomožno. Po drugi strani pa ugotavljata, da projekt ne bi nastal, če ne bi bilo predhodnih izkušenj s prostovoljnim delom in akcijskim raziskovanjem od sedemdesetih let naprej. Poleg konceptualnih novosti (normalizacija, uporabniška in feministična perspektiva, individualizacija skrbi) je projekt prinesel v naš prostor kup inovativnih projektov, ki spreminjajo prizorišče socialnega dela. Avtorja ugotavljata, da sta se s projektom pojavila na tem področju tudi dva nova akterja: socialno delo in uporabniki. Tako je ta, čeprav izobraževalni program, s široko definicijo duševnega zdravja v skupnosti in z aktivizmom slušateljev in mentorjev prispeval k spremembam v praksi socialnega dela na tem področju in na splošno.

Jelka Škerjanc

PROCES SAMOORGANIZIRANJA LJUDI S POSEBNIMI POTREBAMI

Socialna delavka Jelka Škerjanc vodi eksperimentalni razvojni projekt »Individualizirane oblike skrbi za ljudi s posebnimi potrebami« na slovenski Obali.

V prispevku je predstavljen proces samoorganiziranja ljudi s posebnimi potrebami in njihovih staršev z Obale, ki se je začel in se razvijal v istem času kot izobraževalni program duševnega zdravja v skupnosti. V teoretskem delu avtorica sledi tezi, da je prizadetost problem družbe, ki se ni sposobna organizirati tako, da bi odgovorila na potrebe svojih članov in članic. Ker je prizadetost politično ustvarjen problem, ga je mogoče rešiti le na tem področju. Ljudje s prizadetostjo ga bodo presegli le, če bodo prevzeli vpliv nad svojim življenjem in nad procesi v družbi, ki odražajo njihov položaj. To bo mogoče tedaj, ko bodo imeli vpliv na načrtovanje služb zanje in relevantna znanja in informacije.

Marjan Vončina

VPLIV ŠTUDIJSKEGA PROGRAMA DUŠEVNO ZDRAVJE V SKUPNOSTI
NA RAZVOJ SISTEMA SOCIALNEGA VARSTVA*Socialni delavec in sociolog Marjan Vončina je direktor Centra za socialno delo Ljubljana Moste-Polje in mentor pri programu študija duševnega zdravja v skupnosti.*

Avtor obravnava vplive študijskega programa duševno zdravje v skupnosti na sistem socialnega varstva v kontekstu sprememb, ki jih je načrtoval novi Zakon o socialnem varstvu. V novih razmerah se kaže tudi spremenjena vloga socialnega dela, ki mora za delovanje pridobiti pooblastilo uporabnikov. Vključevanje uporabnikov prek načel dobre prakse je kot norma socialnega dela v slovenski prostor vnesel prav program duševnega zdravja v skupnosti. Druga pomembna vloga programa je v tem, da se je udeležencem posrečilo organizirati vrsto novih socialnovarstvenih programov, katerih izhodišče je iskanje in zagotavljanje vpliva uporabnikov. Kot možno pot pri utrjevanju in širjenju vrednot, ki izhajajo iz potreb uporabnikov, avtor predlaga vzpostavitev večje distance do politike in ustvarjanje inovativnih programov, ki bodo temeljili na spoštovanju in razvijanju večšin pri delu z ljudmi.

Darja Zaviršek

O ČASIH, KO SMO ŠE VERJELI,

DA BODO OSTANKI EVROPSKEGA RADIKALIZMA V SOCIALNEM DELU ZAVELI NA VZHOD

Dr. Darja Zaviršek je asistentka za antropologijo na Visoki šoli za socialno delo

Članek obravnava vpliv, ki ga je imel študij duševnega zdravja v skupnosti na novosti v kurikulumu Visoke šole za socialno delo. Poudarjen je vpliv študija na metodološke in teoretske koncepte socialne antropologije, ki so se začeli uveljavljati v socialnem delu. Nekateri teoretiki so uporabljali socialno antropologijo kot teoretski model, drugi pa so poudarjali antropološki pristop pri

neposrednem delu z ljudmi. Predavatelji in predavateljice mednarodnega študija so vnesli na področje socialnega dela v Sloveniji tudi perspektivo spolov in uveljavili spol kot analitično kategorijo. Veliko jih je poudarjalo »spolno slepoto« kot eno ključnih konceptualnih napak socialnega dela. Ena od skupnih značilnosti gostov je bila njihova zavezanost tradiciji radikalnega socialnega dela in kritične evropske znanosti.

Vito Flaker

VIZIJA SLUŽB ZA LJUDI Z DOLGOTRAJNIMI PSIHOSOCIALNIMI STISKAMI

Na podlagi ugotovitev raziskave in znanja, pridobljenega v okviru študija duševnega zdravja v skupnosti (Tempus), temelji predlagana vizija razvoja skupnostne skrbi za ljudi z dolgotrajnimi psihosocialnimi stiskami na naslednjih načelih: postopni deinstitutionalizaciji; ustvarjanju skupnostnih služb s poudarkom na izrabi obstoječih in navadnih resursov; večanju uporabniške solidarnosti; razvijanju in uveljavljanju metod, ki so specifične za delo v skupnosti in izhajajo iz celostne in kontekstualne obravnave človekovih stisk, želj, potreb in nuj; individualiziranju financiranja in načrtovanja skrbi; spopadanju s kulturnim izzivom in spremembami, ki ji ti procesi sprožijo; in izdelavi zakonodaje za to področje, ki bo celostno in konsistentno omogočila varstvo pravic. Vizija vsebuje tudi konkretne, kratkoročno izvedljive predloge: začetek strateškega načrtovanja na državni ravni, nadaljevanje interdisciplinarnih izobraževalnih programov, transformacija kapacitet socialnih zavodov v skupnostne službe, eksperimentalno vpeljevanje individualnega načrtovanja in financiranja, nadaljevanje in širjenje eksperimentalnih oblik duševnega zdravja v skupnosti, zagotavljanje stanovanjskega fonda za ljudi z dolgotrajnimi psihosocialnimi stiskami, načrtovanje mrež služb na »mezzo« ravni in podpiranje razvoja uporabniških organizacij.

Vito Flaker

ŠTUDIJ DUŠEVNEGA ZDRAVJA V SKUPNOSTI – USPOSABLJANJE ZA PSIHOSOCIALNO DELO POROČILO O PROJEKTU

Poročilo govori o izhodiščih projekta, našteje udeležene partnerje in opiše osnove sodelovanja. Navede zastavljene cilje, opiše potek projekta, operativno strukturo in opredeli učinke glede na zastavljene cilje. Projekt je vzpostavil študijsko področje duševnega zdravja v skupnosti, jedro strokovnjakov za to področje, številne praktične projekte, dodatno in nanovo usposobil del osebja šole, širil vedenje o tem predmetu v slovenski strokovni in laični javnosti, vključil Slovenijo v mednarodno mrežo tovrstnih prizadevanj, oživil založništvo na šoli in vzpodbudil mednarodno publiciranje ter dopolnil knjižnični fond. Posredno je izboljšal celotni študijski proces, vzpodbudil tudi druge nove pobude na področju duševnega zdravja, poživil prostovoljne in nevladne organizacije in uporabniško gibanje. Kljub napornem delu je sodelujočim pomenil veliko osebno zadovoljstvo in izziv. Sklepamo lahko, da se bo tudi po preteku projekta njegov vpliv še dolgo čutil.

The present issue is somewhat more abundant than usually; this is the consequence of the big project treated in it — the international project of community mental health studies (training for psychosocial services, nicked (after the foundation which financed it) »project Tempus«. The studies have finished, but the project is continued in developing a community mental health network. The extensive work that has been done is reflected in the papers which are mainly evaluations of the study programme and more or less unanimously admit that it has achieved two mammoth tasks: it educated a group of people for community mental health work and stimulated, if not produced, a number of projects in this and related fields. The contributions have been written by the »insiders« of the studies who treat their subjects from their respective standpoints. Lack of time and space prevented two significant perspectives, the psychiatric and the feminist one, to take part in it; they will be published in subsequent issues.

The studies were coordinated by Vito Flaker (now coordinator of the network project), and in view of the work that had to be done it is not surprising that he is also prevailing as the author of papers. In the first one, *Towards the ordinary of the uncommon*, he argues that social work can serve as the synthesis of different conceptual frameworks; the synthesis in action, we might add, for it is characteristic of theoretical conceptualisations that they do not easily let themselves be synthesised without a residue, which may lead us to anti-theoretical, intuicist attitude, or to theoretical simplicities. The author, however, distinctly states that for him, the synthesis is relevant on the level of action which of course is of central import in social work. This is also evident from his *Vision of the services for people with long-term psychosocial distress*, which calls for resolute political work.

In the paper he wrote with Vesna Leskošek, they consider the impact of community mental health studies on social work in the field of mental health and conclude that with the Tempus project, social work in Slovenia has firmly stepped into this field.

A well informed associate of the project, Shulamit Ramon, in her contribution finds two noteworthy projects in the field of social work in Slovenia: work with refugees and the community mental health studies. Justin Bateman's evaluation report is also very commendatory, though it does not avoid critical statements where necessary.

The only student of the programme who has contributed to this issue is Jelka Škerjanc. Her paper reads like a report of a person whom J. Bateman talks about: a person who has found in the Tempus group support and a network for her existing endeavours in the field of community care.

Community mental health studies tutor Marjan Vončina in his paper seems to oppose the thesis that politics should be taken into account to a greater degree, and of course he is right: politics in itself is by no means inclined towards clear, transparent projects, as it has to satisfy too many heterogeneous interests and make compromises even when good practice does not benefit from them. Yet the author's alternative proposal to develop local programmes of good practice, undoubtedly has political effects which sooner or later leads to some confrontation.

The studies' impact on the anthropological and gender perspectives in social work is treated by Darja Zaviršek. These perspectives are now already classical, as it is only in the light of social differences — and gender is, paradoxically, one of them — that the action called for in the field of community care can be correctly conceived.

Under the heading »factography«, basic data of the project can be found, as well as the results of evaluation based on a questionnaire answered by the programme students.

Until his death, the French thinker Félix Guattari cooperated with the programme, and in his memory we have included his text on an ancient theme, yet ever more important in modern times: on the production of subjectivity.

Vito Flaker

TOWARDS THE ORDINARY OF THE UNCOMMON
ON THE POSSIBILITIES OF A PARADIGMATIC SHIFT

Dr. Vito Flaker is assistant lecturer at the University of Ljubljana School of Social Work, chairing person of the Committee for Innovation in Mental Health Altra, former coordinator of Tempus Joint European Project and now coordinator of Joint European Network »Community Mental Health Studies – Training for Psychosocial Services«.

The author presents the conceptual synthesis which emerged during the Tempus-funded programme of community mental health studies – training for psychosocial services. The basic argument in the paper is that social work as a discipline without an institutional temple makes possible the syntheses of different conceptual frameworks. It is demonstrated and further articulated in some examples from community mental health work which is critical of institutional professionalism and its orientation towards revalorisation of the social role of users. In the practice of group homes, social work is described as an art of constructing artificial yet ordinary spaces and forms of living. Advocacy shows the important role of social work in mediation amongst different experiential worlds. In care planning, the tendencies are found for radical shifts in social work (direct funding); it shows the importance of clients' own stories and of ground-level analytical tools, as well as of the proactive orientation of the social work; and in particular, it demonstrates the transformative power of social work.

Shulamit Ramon

SLOVENE SOCIAL WORK

A CASE OF UNEXPECTED DEVELOPMENT AFTER 1990

Dr. Shulamit Ramon is senior lecturer of social work and director of the post-qualifying interprofessional Diploma in Innovation in mental health Work at the London School of Economics. She was associated to the Tempus project Community Mental Health Studies in Slovenia as researcher into community mental health systems. She is currently coordinating a Tempus programme aimed at setting up social work education in the Ukraine, and advises the new department of social work at Moscow School of Social and Economic Sciences.

The paper places Slovene social work in the context of recent political, social, economic and cultural changes in Slovenia. The framework of social work education and social services is outlined, and two important, surprisingly innovative projects are described and analysed: work with refugees and the community mental health studies programme. In conclusion, the author outlines the importance of these two projects for the theory and practice of social work in Slovenia.

Justin Bateman

EVALUATION REPORT

ON COMMUNITY MENTAL HEALTH STUDIES IN LJUBLJANA

Justin Bateman heads research and development at the Kent Social Services; he is also associate of the European Institute of Social Services.

The author has made extensive consultations with the students of community mental health in Ljubljana (the Tempus project) and has drawn from them and his observations the present evaluation report. In the second part, he also critically surveys the existing community care provisions in Slovenia. His findings show that the study programme has succeeded enormously, despite some shortcomings (lack of appropriate time management being the most notable one); that it

has strongly influenced the students' views as well as their practice, and that it promoted a series of new projects in the field of community care which had been virtually non-existent before.

Vito Flaker, Vesna Leskošek

THE IMPACT OF A TEMPUS COMMUNITY MENTAL HEALTH TRAINING PROGRAMME
ON SLOVENIAN MENTAL HEALTH SOCIAL WORK

Social worker and pedagogue Vesna Leskošek is manager of Youth Help Centre of Ljubljana Moste-Polje Social Work Centre.

The authors' assessment is that the role of social work in mental health prior to the programme was a marginal and subsidiary one. At the same time, the project could not be conceived but for the meaningful experiences of voluntary work and action research from seventies on. Beside new concepts (e. g., normalisation, the users' and feminist perspectives, the individualisation of care) the study programme initiated a whole series of different innovative projects which are changing the scene of social work practice. The authors conclude that two new actors appeared in the field of mental health previously dominated by psychiatry: social work and the users. So this educational programme, with its broad definition of mental health and activism of its students and staff, contributed meaningfully to the changes of the social work as a whole and in particular in the field of mental health.

Jelka Škerjanc

THE PROCESS OF SELF-ORGANIZING OF THE PEOPLE WITH SPECIAL NEEDS

Social worker Jelka Škerjanc directs the experimental project called Individualized Forms of Care for People with Special Needs in the Slovenian coast region

The contribution presents the process of self-organizing of the people with special needs and their parents on the coast region. It started at the same time as community mental health studies. The author follows the thesis that handicap is a problem of the society that is incapable to organize so as to respond to the needs of its members. Since handicap is a politically created problem, it can only be solved in this field. People with handicap will overcome it only if they take control over their lives and over the social processes that determine their position. This will be possible when they can influence service planning and have relevant knowledge and information.

Marjan Vončina

THE IMPACT OF COMMUNITY MENTAL HEALTH STUDY PROGRAMME
ON THE DEVELOPMENT OF SOCIAL WELFARE SYSTEM

Social worker and sociologist Marjan Vončina is director of Social Work Centre in Ljubljana Moste-Polje and tutor on community mental health studies.

The author discusses the impact of the Tempus study programme on the system of social welfare in the framework of changes effected by the new Law of Social Welfare. The new circumstances produced a changed role of social work in that it has to work with the consent of users. The inclusion of users, through principles of good practice, has been introduced as a norm by the very community mental health studies programme. Another important role of the studies is that its participants have succeeded to organize a number of new social welfare programmes that secure the users' say. As a possible way to asserting the values based on the users' needs, the author proposes a greater distance towards politics and the creation of innovative programmes which will respect and further develop the skills of working with people.

Darja Zaviršek

ON THE TIMES WE STILL BELIEVED

THAT THE REMAINS OF EUROPEAN RADICALISM IN SOCIAL WORK WOULD SPREAD TO THE EAST

Dr. Darja Zaviršek is assistant lecturer of anthropology at the University of Ljubljana School of Social Work

The paper discusses the impact of community mental health studies on novelties in the curriculum of the School of Social Work. The impact on methodological and theoretical concepts of

social anthropology is pointed out. Some theorists have used social anthropology as a theoretical model, others have stressed anthropological approach to working with people. Guest lecturers on the programme have also introduced gender perspective into Slovenian social work and established gender as an analytical category. Many have stressed »gender-blindness« as one of the essential conceptual errors of social work. Most guests have been devoted to the traditions of radical social work and critical European sciences.

Vito Flaker

A VISION OF THE SERVICES FOR PEOPLE WITH LONG-TERM PSYCHOSOCIAL DISTRESS

On the basis of research as well as of knowledge acquired through Community Mental Health Studies programme («Tempus» for short), the author's vision of the development of community care for people with long-term psychosocial distress rests on the following basic principles: gradual deinstitutionalisation; establishing community services with an emphasis on the use of existent and ordinary resources; enhancing users' solidarity; developing and establishing methods specific for work in the community, which originate from holistic and contextual understanding of human distress; accepting challenge and change triggered by this process; and last but not least formulating mental health legislation that is capable of comprehensive and consistent protection of the users' rights. The concrete steps, possible in the near future, are proposed: strategic planning on the national level, interdisciplinary education and training, transformation of social institutions into community services, pilot experiments in direct funding and care planning, continuing and expanding experimental community mental health services, establishing housing resources, planning service networks on the regional and local levels, and supporting users' organisations.

Vito Flaker

COMMUNITY MENTAL HEALTH STUDIES – TRAINING FOR PSYCHOSOCIAL SERVICES REPORT ON THE PROJECT

The report begins with the background of the project, lists partners involved and describes the basis of cooperation. It states the goals of the project, describes the study programme and its structure, and evaluates the outcome. The project succeeded to establish community mental health as a special area in the curriculum, educated the core group of professionals in this field, initiated numerous practical projects, disseminated knowledge to the professional and lay public, introduced Slovenia to the international network of such efforts, and significantly added to the library stock on this topic. Indirectly, it has improved the study process in the school as a whole, initiated other developments in mental health and gave an additional push to some voluntary and non-government organisations, as well as to the users' movement. Although taxing, it was a source of great satisfaction as well as challenge to most participants. It can be concluded that the impact of the project will be felt long after its termination.

Kako naj bo urejeno besedilo za objavo v časopisu Socialno delo

- Besedilo je treba oddati hkrati na disketi in v izpisu. Izpis naj ima dvojne razmake (30 vrstic na stran), 65 znakov na vrstico (velikost znakov: 10 pik).
- Besedilo na disketi naj bo zapisano v enem od naslednjih programov: WordStar, WordPerfect, Word for DOS ali Write for Windows, lahko pa tudi v formatu ASCII ali .txt, vendar brez preloma vrstic.
- Besedilo na disketi naj bo neformatirano, brez pomikov v desno, na sredino, različnih velikosti črk ipd. Ne uporabljajte avtomatičnega številjenja odstavkov. Vse posebnosti, ki jih želite v tisku, naj bodo zaznamovane na izpisu. Za citate, opombe naslove ipd. bomo uporabili naš standarden tisk.
- Kurzivo ali podčrtavo (kar je ekvivalentno) uporabljajte zgolj za poudarjeno besedilo, v referencah kakor na zgledih spodaj in za tuje besede v besedilu, ne pa za naslove, razločevanje citatov ipd.
- Ves tekst, vključno z naslovi, podnaslovi, referencami itn., naj bo pisan z malimi črkami, seveda pa upoštevajte pravila, ki veljajo za veliko začetnico. Če bi zaradi kakšnega posebnega učinka želeli, da so deli besedila v samih velikih črkah, zaznamujte to na izpisu.
- Vse opombe naj bodo v formatu opomb (*footnotes* ali *endnotes*) ali pa pomaknjene na konec besedila.
- Grafični materiali naj bodo izrisani v formatu A4 in primerni za preslikavo. Upoštevajte, da je tisk črno-bel. Če so grafike računalniško obdelane (na disketi), se posvetujte z uredništvom.
- Literatura naj bo razvrščena po abecednem redu priimkov avtorjev oz. urednikov (oz. naslovov publikacij, kjer avtor ali urednik ni naveden), urejena pa naj bo tako:

Antropološki zvezki 1 (1990). Ljubljana: Sekcija za socialno antropologijo pri Slovenskem sociološkem društvu.

D. Bell, P. Caplan, W. J. Karim (ur.) (1993), *Gendered Fields. Women, men and ethnography*. London: Routledge.

J. D. Benjamin (1962), The innate and the experiential. V: H. W. Brosin (ur.), *Lectures in Experimental Psychiatry*. Pittsburg: Univ. Pittsburg Press.

J. Chaseguet-Smirgel (1984), *The Ego Ideal: A Psychoanalytic Essay on the Malady of the Ideal*. New York: Norton.

— (1991), Sadomasochism in the perversions: some thoughts on the destruction of reality. *J. Amer. Psychoanal. Assn.*, 39: 399-415.

G. Čačinovič Vogrinčič (1993), Družina: pravica do lastne stvarnosti. *Socialno delo* 32, 1-2: 54-60.

Didier-Weil et al. (1988), *El objeto del arte*. Buenos Aires: Nueva Visión.

A. Miller (1992), *Drama je biti otrok*. Ljubljana: Tangram.

D. W. Winnicott (1949), Mind and its relation to the psyche-soma. V: — (1975), *Through Pediatrics to Psychoanalysis*. New York: Basic Books.

Številka letnika revije ali volumna dela je del naslova. S črto na začetku vrstice zaznamujemo, da gre za istega avtorja kakor pri prej navedenem viru; s črto kakor v zadnjem zgledu zaznamujemo, da gre za istega avtorja (zbornika) kakor pri navedenem viru. Avtorjevo ime (v zgledih zgoraj inicialke) lahko tudi izpišete.

• Reference v besedilu naj bodo urejene tako: (avtor₁, koavtor₁, leto₁; stran₁; avtor₂, koavtor₂, leto₂; stran₂; itn.); enako, če gre za urednika. Imena istega avtorja ali urednika v zaporednih referencah ni treba ponavljati. Npr.: (Bell, Caplan, Karim 1986; prim. tudi Didier-Weil et al. 1988; Winnicott 1949: 145; Chaseguet-Smirgel 1984: 111; 1991: 87). Če navedba vira neposredno sledi omembi avtorja oz. urednika v besedilu, se njegovo ime v oklepaju izpusti, npr. ...po Millerjevi (1992: 121) je... ali ...po Millerjevi (*ibid.*) je... Kadar je referenca izključna ali bistvena vsebina opombe pod črto, oklepaja ne pišite.

• Vse tuje besede (razen imen) in latinska bibliografska napotila (*ibid.*, *op. cit.* ipd.) pišite ležeče ali podčrtano. Kjer z izvirnim izrazom pojasnjujete svoj prevod, ga postavite med poševni črti, npr.: ... *igra /play/* ...; s takima črtama zaznamujte tudi neizrečen ali izpuščen del citata, npr.: ..."/družina/ ima funkcijo..."; ...po Millerjevi je "funkcija družine /je/..."

• Posebna datoteka naj vsebuje povzetek v ne manj od 10 in ne več od 15 vrsticah. Omembe avtorja naj bodo v tretji osebi.

• Posebna datoteka, katere ime je priimek avtorja besedila, naj vsebuje kratko informacijo o avtorju (v tretji osebi). V datoteki Y bo torej pisalo:

Sociologinja dr. X Y je asistentka na Visoki šoli za socialno delo v Ljubljani, podpredsednica Društva socialnih delavcev Slovenije in pomočnica koordinatorja Evropskega programa za begunce.

• Če želite, da bi bili v prevodu povzetka ali informacije o avtorju v angleščino rabljeni kakšni posebni strokovni izrazi, jih pripišite v oklepaju.

social work

Vol. 34, December 1995, Part 6

Published by University of Ljubljana School of Social Work

All rights reserved

Editorial Board

Vika Bevc

Vito Flaker

Anica Kos

Blaž Mesec (Chairman)

Pavla Rapoša Tajnšek

Marta Vodeb Bonač

Marjan Vončina

Editor-in-Chief

Bogdan Lešnik

Editors

Darja Zaviršek (book reviews)

Srečo Dragoš (research)

Jo Campling (international editor)

Address of the Editor

Topniška 33, 61000 Ljubljana, Slovenia

phone (+386 61) 13-77-615

e-mail socialno.delo@uni-lj.si

Advisory Board

Franc Brinc

Gabi Čačinovič Vogrinčič

Bojan Dekleva

Andreja Kavar Vidmar

Zinka Kolarič

Mara Ovsenik

Jože Ramovš

Tanja Renner

Bernard Stritih

selected contents

Vito Flaker

TOWARDS THE ORDINARY OF THE UNCOMMON:

ON THE POSSIBILITIES OF A PARADIGMATIC SHIFT

361

Shulamit Ramon

SLOVENE SOCIAL WORK: A CASE OF UNEXPECTED DEVELOPMENT AFTER 1990

373

Justin Bateman

EVALUATION REPORT: ON COMMUNITY MENTAL HEALTH STUDIES IN LJUBLJANA

383

Vito Flaker, Vesna Leskošek

THE IMPACT OF A TEMPUS COMMUNITY MENTAL HEALTH TRAINING PROGRAMME
ON SLOVENIAN MENTAL HEALTH SOCIAL WORK

395

Jelka Škerjanc

THE PROCESS OF SELF-ORGANIZING OF THE PEOPLE WITH SPECIAL NEEDS

401

Marjan Vončina

THE IMPACT OF COMMUNITY MENTAL HEALTH STUDY PROGRAMME
ON THE DEVELOPMENT OF SOCIAL WELFARE SYSTEM

409

Darja Zaviršek

ON THE TIMES WE STILL BELIEVED THAT THE REMAINS OF EUROPEAN RADICALISM
IN SOCIAL WORK WOULD SPREAD TO THE EAST

413

Vito Flaker

A VISION OF THE SERVICES FOR PEOPLE WITH LONG-TERM PSYCHOSOCIAL DISTRESS

419

Félix Guattari

ON THE PRODUCTION OF SUBJECTIVITY

427

Vito Flaker

COMMUNITY MENTAL HEALTH STUDIES – TRAINING FOR PSYCHOSOCIAL SERVICES:
REPORT ON THE PROJECT

437

EDITOR'S NOTES and ENGLISH ABSTRACTS

478

Published in six issues per year

duševno zdravje v skupnosti – projekt tempus

Vito Flaker	
K NAVADNOSTI IZJEMNEGA: MOŽNOSTI PARADIGMATSKEGA PREMIKA	361
Shulamit Ramon	
SLOVENSKO SOCIALNO DELO:	
PRIMER NEPRIČAKOVANEGA RAZVOJA V OBDOBJU PO LETU 1990	373
Justin Bateman	
EVALVACIJSKO POROČILO O ŠTUDIJU DUŠEVNEGA ZDRAVJA V SKUPNOSTI V LJUBLJANI	383
Vito Flaker, Vesna Leskošek	
VPLIV ŠTUDIJA DUŠEVNEGA ZDRAVJA V SKUPNOSTI	
NA SOCIALNO DELO NA PODROČJU DUŠEVNEGA ZDRAVJA	395
Jelka Škerjanc	
PROCES SAMOORGANIZIRANJA LJUDI S POSEBNIMI POTREBAMI	401
Marjan Vončina	
VPLIV ŠTUDIJSKEGA PROGRAMA DUŠEVNO ZDRAVJE V SKUPNOSTI	
NA SISTEM SOCIALNEGA VARSTVA	409
Darja Zaviršek	
O ČASIH, KO SMO ŠE VERJELI, DA BODO OSTANKI EVROPSKEGA RADIKALIZMA	
V SOCIALNEM DELU ZAVELI NA VZHOD	413
Vito Flaker	
VIZIJA SLUŽB ZA LJUDI Z DOLGOTRAJNIMI PSIHOSOCIALNIMI STISKAMI	419
in memoriam	
Félix Guattari	
O PRODUKCIJI SUBJEKTIVNOSTI	427
faktografija	
Vito Flaker	
ŠTUDIJ DUŠEVNEGA ZDRAVJA V SKUPNOSTI – USPOSABLJANJE	
ZA PSIHOSOCIALNO DELO: POROČILO O PROJEKTU	437
KRONOLOGIJA ŠTUDIJA DUŠEVNEGA ZDRAVJA V SKUPNOSTI • Diana Jerman	445
Mojca Urek	
EVALVACIJSKI VPRAŠALNIK ZA ŠTUDENTE DUŠEVNEGA ZDRAVJA V SKUPNOSTI	449
poročili	
TEMPUS FUGIT IN SLOVENIAM • David Brandon	461
TEMPUS V UKRAJINI • Vito Flaker	463
recenzija	
D., A. & T. BRANDON (1995), <i>POWER TO PEOPLE WITH DISABILITIES</i> • Darja Zaviršek	469
povzetki	
SLOVENSKI	475
ANGLEŠKI	478